

**«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

**ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
14 (1)**

Երևան 2026

Ցեղասպանագիտական հանդես

Գլխավոր խմբագիր

Հարություն Մարության, պ.գ.դ.,

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ

Նարինե Մարգարյան, պ.գ.թ.,

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Խմբագրական խորհուրդ

Մելինե Անումյան, պ.գ.թ., Արևմտահայոց հարցերի ուսումնասիրությունների կենտրոն,
Հայաստան

Արսեն Ավագյան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան

Ռայմոնդ Գևորգյան, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ
արտասահմանյան անդամ, Ֆրանսիա

Անդրանիկ Դաքեսյան, քաղաքագիտության դոկտոր, Հայկազյան համալսարան,
Լիբանան

Ռոբերտ Թաթոյան, պ.գ.թ., «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ»
հիմնադրամ, Հայաստան

Վահե Թաշճյան, պատմագիտության դոկտոր, «Հուշամատյան» ծրագիր, Գերմանիա

Վալերի Թունյան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան

Անահիտ Խոսրոնա, պ.գ.թ., հրավիրված պրոֆեսոր, Հարվարդի համալսարան, ԱՄՆ

Աշոտ Հայրունի, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան

Էլկե Հարթման, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Բեռլինի ազատ համալսարան,
Գերմանիա

Սևանե Ղարիբյան, հրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Ժնևի համալսարան,
Շվեյցարիա

Հայկ Մարտիրոսյան, պ.գ.թ., Լեփսիուսհաուս, Պոտսդամ, Գերմանիա

Վահրամ Շեմասյան, բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր, Կալիֆորնիայի պետական
համալսարան, Նորթրիջ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Պետրոս Տեր-Մաթոսյան, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Նեբրասկա-Լինքոլնի
համալսարան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Ռուբինա Փիրումյան, բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր, Կալիֆորնիայի
համալսարան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Միրանուշ Կեսոյան, բ.գ.թ., հայերենի խմբագիր

***Ts'eghaspanagitakan handes* (“Journal of Genocide Studies”)**

Editor in Chief:

Dr. Harutyun Marutyan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Associate Editor:

Dr. Narine Margaryan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Editorial Board

Dr. Meline Anumyan, Research Center on Western Armenian Studies, Armenia

Dr., Prof. Arsen Avagyan, Yerevan State University, Armenia

Dr. Antranik Dakessian, Haigazian University, Lebanon

Dr., Prof. Bedross Der Matossian, University of Nebraska-Lincoln, USA

Dr., Prof. Elke Hartmann, Free University Berlin, Germany

Dr., Prof. Ashot Hayruni, Yerevan State University, Armenia

Dr., Prof. Sévane Garibian, University of Geneva, Switzerland

Dr., Prof. Raymond Kevorkian, foreign member of National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, France

Dr. Anahit Khosroeva, Visiting Professor, Harvard University, USA

Dr. Hayk Martirosyan, Lepsiusshaus, Potsdam, Germany

Dr., Prof. Rubina Peroomian, University of California, Los Angeles (UCLA), USA

Dr., Prof. Vahram Shemmassian, California State University, Northridge, USA

Dr. Vahé Tachjian, Houshamadyan Project, Germany

Dr. Robert Tatoyan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Dr. Valery Tunyan, Institute of History, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Dr. Miranush Kesoyan, Armenian language editor

Цехаспанагитакан андес (“Журнал исследований геноцида”)

Главный редактор

Арутюн Марутян, доктор ист. наук, фонд “Музей-институт Геноцида армян,”
Армения

Заместитель главного редактора

Нарине Маргарян, канд. ист. наук, фонд “Музей-институт Геноцида армян,”
Армения

Редакционная коллегия

Арсен Авагян, доктор ист. наук, профессор, Ереванский государственный университет, Армения

Ашот Айруни, доктор ист. наук, профессор, Ереванский государственный университет, Армения

Мелине Анумян, канд. ист. наук, Центр изучения западноармянских вопросов, Армения

Элке Артманн, доктор истории, профессор, Свободный университет Берлина, Германия

Севанэ Гарибян, доктор права, профессор, Женевский университет, Швейцария

Раймонд Геворгян, доктор истории, профессор, иностранный член Национальной академии наук Республики Армения, Франция

Андраник Дакесян, доктор политологии, Айказян университет, Ливан

Айк Мартиросян, канд. ист. наук, дом-музей Лепсиуса (Лепсиусаус), Потсдам, Германия

Рубина Пирумян, доктор филологии, профессор, Калифорнийский университет в Лос-Анджелесе, Соединённые Штаты Америки

Роберт Татоян, канд. ист. наук, фонд “Музей-институт Геноцида армян,”
Армения

Ваге Ташчян, доктор истории, проект “Ушамадян,” Германия

Петрос Тер-Матосян, доктор истории, профессор, Университет Небраски-Линкольна, Соединённые Штаты Америки

Валерий Тунян, доктор ист. наук, профессор, Институт истории Национальной академии наук Республики Армения

Анаит Хосроева, канд. ист. наук, приглашённый профессор, Гарвардский университет, США

Ваграм Шеммассян, доктор филологии, профессор, Калифорнийский государственный университет в Нортридже, Соединённые Штаты Америки

Мирануш Кесоян, канд. фил. наук, редактор армянского языка

Ցեղասպանագիտական հանդեսը (ISSN 1829-3980) գրախոսվող պարբերական է և լույս է տեսնում տարին երկու անգամ՝ մայիսին և դեկտեմբերին, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի կողմից (Հայաստանի Հանրապետություն, ք. Երևան, 0028, Ծիծեռնակաբերդի խճուղի 8/8, հեռ.՝ (+374 10) 39 09 81, www.genocide-museum.am): Հանդեսը Հայաստանում ցեղասպանագիտության ոլորտի հիմնական պարբերականն է, որի նպատակն է ցեղասպանությունների ուսումնասիրությունը՝ պատմական, սոցիալ-հոգեբանական, ժողովրդագրական, կրոնական, մարդաբանական, իրավական, սեռային, մշակութաբանական և այլ գիտակարգերի տեսանկյունից՝ Հայոց ցեղասպանության շեշտադրմամբ: *Ցեղասպանագիտական հանդեսում* տպագրված հոդվածները, գրախոսությունները և այլ նյութերն արտահայտում են հեղինակների մոտեցումները, որոնք կարող են չհամընկնել «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի մոտեցումներին: «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամը որևէ իրավական պատասխանատվություն չի կրում հեղինակների սխալների և բացթողումների համար: *Ցեղասպանագիտական հանդեսն* ինդեքսավորվում է Գիտական հղման հայկական ցուցչի (ԳՀՀՑ) մատենագիտական շտեմարանում: Հոդվածները և գրախոսությունները կարելի է ներկայացնել տպագիր կամ ուղարկել հետևյալ էլեկտրոնային հասցեին՝ handes@genocide-museum.am:

Ts'eghaspanagitakan handes (“Journal of Genocide Studies”) (ISSN 1829-3980) is a peer-reviewed journal and published twice a year in May and December by the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation (8/8 Tsitsernakaberd highway, 0028 Yerevan, Republic of Armenia, (+374 10) 39 09 81, www.genocide-museum.am). *Journal of Genocide Studies* is the main forum for scholarship in the field of genocide studies in Armenia and features articles, reviews and other relevant materials related to the study of genocides from historical, social-psychological, demographic, religious, anthropological, legal, gender, cultural and other scientific fields with a special emphasis on the Armenian Genocide. Articles, reviews and other materials published in the *Journal of Genocide Studies* reflect the opinion of the authors and may not necessarily coincide with the approaches of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation. The Armenian Genocide Museum-Institute Foundation cannot accept any legal responsibility for the errors and omissions made by the authors. *Journal of Genocide Studies* is indexed/abstracted in the Armenian Science Citation Index (ASCI). Articles, reviews, and other relevant materials can be presented in print or sent to the following address: handes@genocide-museum.am.

Цехаспанagitakan андес (“Журнал исследований геноцида”) (ISSN 1829-3980) – рецензируемое издание, выходит в свет два раза в год, в мае и декабре. Журнал издается фондом “Музей-институт Геноцида армян” (Республика Армения, г. Ереван, 0028, Цицернакабердское шоссе 8/8, (+374 10) 39 09 81, www.genocide-museum.am). Это единственное в Армении периодическое издание в области геноцидоведения, целью которого является научное изучение геноцидов с исторической, социально-психологической, социологической, этнографической, религиозной, антропологической, юридической, гендерной, культурной и других точек зрения с акцентированием на исследование Геноцида армян. Статьи, обзоры и другие материалы, опубликованные в “Журнале исследований геноцида,” отражают мнение авторов и могут не совпадать с подходами фонда “Музей-институт Геноцида армян.” Фонд “Музей-институт Геноцида армян” не несет юридической ответственности за ошибки, допущенные авторами. “Журнал исследований геноцида” индексируется в Армянском индексе научного цитирования (АИНЦ). Статьи, обзоры и другие материалы могут быть представлены в печатном виде или отправлены по следующему электронному адресу: handes@genocide-museum.am.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Ռոբերտ Թաթոյան

Զինվորական հարկը (քեդեղ-ի ասկերի) և արևմտահայությունը (1855-1909թթ.).....9

Նարինե Մարգարյան

*Գևորգ Մեսրոպ. Հայոց ցեղասպանության փաստագրման
և արխիվացման ակունքներում.....37*

Միհրան Մինասեան, Ռեզինա Գալուստյան

*Ձայն ներսից. համակենտրոնացման ճամբարները Հայոց ցեղասպանությունը
վերապրածների հուշերում.....66*

Լուսինե Աբրահամյան

*Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տարանցիկ կայանների և տեղահանության
երթուղիների դերը Տրապիզոնի հայերի բնաջնջման գործում. Զեփյուռ Մեծպահքյանի
վկայության միկրոպատմական քննություն.....90*

Սարգիս Աղասյան

*Շարունակական խախտումների դոկտրինան և Հայոց ցեղասպանության համար
ռեպարացիաների միջազգային իրավական հիմքերը.....117*

Էթիկայի կանոններ.....144

Ցուցումներ հեղինակներին.....145

CONTENT

ARTICLES

Robert Tatoyan

The Military Exemption Tax (bedel-i askeri) and Western Armenians (1855–1909).....9

Narine Margaryan

*Gevorg Mesrop: On the Foundations of Armenian Genocide Documentation
and Archival Practice.....37*

Mihran Minassian, Regina Galustyan

*The Voice from Within: Concentration Camps in the Memoires
of the Armenian Genocide Survivors.....66*

Lusine Abrahamyan

*The Role of Transit Camps and Deportation Routes in the Extermination of Trapezon
Armenians During the Armenian Genocide: A Microhistorical Analysis of
Zepyur Metsbakhian's Testimony.....90*

Sargis Aghasyan

*The Doctrine of Continuing Violations and the International Legal Basis of
Reparations for the Armenian Genocide.....117*

Ethical Guidelines.....144

Instructions for Authors.....145

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Роберт Татоян

Налог на освобождение от военной службы (бедел-и аскери) и западные армяне (1855–1909).....9

Нарине Маргарян

Геворг Месроп: у истоков документирования и архивирования Геноцида армян.....37

Мигран Минасян, Регина Галустян

Голос изнутри: концлагеря в мемуарах переживших Геноцид армян.....66

Лусине Абраамян

Роль транзитных пунктов и маршрутов депортации в истреблении армянского населения Трапизона в годы Геноцида армян: микроисторический анализ свидетельства Зепюр Мецпахкян.....90

Саркис Агасян

Доктрина продолжающихся нарушений и международное правовое основание для возмещения ущерба за Геноцид армян.....117

Правила этики.....144

Руководство для авторов.....145

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԿԸ (ԲԵՂԵԼ-Ի ԱՍԿԵՐԻ) ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (1855-1909 ԹԹ.)

Ռոբերտ Ա. Թաթոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

1855 թ. մայիսի 14-ին օսմանյան իշխանությունները վերացնում են երկրի ոչ մուսուլման հպատակ համայնքներից, այդ թվում նաև հայերից հավաքվող գլխահարկը՝ ջիզիեն: Դրա փոխարեն սահմանվում և սկսում է գանձվել զինվորական ծառայությանը փոխարինող բեղել-ի ասկերի հարկը: Անվանապես բեղել-ի ասկերին նախատեսված էր գանձել 15-60 տարեկան առողջական խնդիրներ չունեցող, աշխատունակ, այսինքն զինվորական ծառայությանը պիտանի ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից: Սակայն հարկի լիարժեք գանձումն ապահովելու նպատակով այն գործնականում սկսեց պահանջվել մեկ տարեկանը լրացած բոլոր ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից մինչև մահ: Սկզբնապես մեկ անձից գանձվող բեղել-ի ասկերիի միջին չափը 28 դուրուշ էր, 1878 թվականից հետո հարկի չափը բարձրացավ՝ դառնալով 37 դուրուշ, իսկ 1904 թվականից հետո՝ 50 դուրուշ:

Արևմտահայության համար բեղել-ի ասկերին հիմնական հարկատեսակն էր՝ կազմելով պետությանը վճարվող հարկերի մոտ 50%-ը:

Հատկապես Արևմտյան Հայաստանի գյուղական հայ բնակչությունից հարկի գանձման գործընթացն ուղեկցվում էր բազմաթիվ չարաշահումներով և բռնություններով: Սրանից ելնելով՝ արևմտահայ գյուղացիությունը փորձում էր հնարավորինս թեթևացնել հարկի բեռը, այդ թվում՝ մարդահամարների և հաշվառումների ընթացքում արու զավակների թիվը թաքցնելու միջոցով: Երիտթուրքական հեղափոխությունից և սահմանադրական կարգերի հռչակումից հետո՝ 1909 թ., օսմանյան խորհրդարանը վերացնում է բեղել-ի ասկերի հարկը. զինվորական ծառայությունը բոլոր ոչ իսլամադավան հպատակների համար դառնում է պարտադիր: Մինևս այն ժամանակ ոչ իսլամադավաններն իրավունք են ստանում անհատապես ազատվելու զինվորական ծառայությունից՝ միանվագ վճարելով բեղել-ի նակդի:

Բանալի բառեր՝ բեղել-ի ասկերի, զինվորական հարկ, հարկահանություն, մարդահամար, հաշվառում, Արևմտյան Հայաստան, Հայկական հարց:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 10.06.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 14.05.2026:

The article was submitted on 10.06.2025 and accepted for publication on 14.05.2026.

Статья поступила 10.06.2025 и была принята к публикации 14.05.2026.

Ինչպես հղել՝ Ռոբերտ Թաթոյան, «Զինվորական հարկը (բեղել-ի ասկերի) և արևմտահայությունը (1855-1909 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 9-36:

How to cite: Robert Tatoyan, “The Military Exemption Tax (bedel-i askeri) and Western Armenians (1855–1909),” *Ts’eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 9-36.

Как ссылаться: Роберт Татоян, “Налог на освобождение от военной службы (бедел-и аскери) и западные армяне (1855–1909),” *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 9-36.

Ա. Բեդել-ի ասկերի հարկի սահմանումը: Հարկի չափը

Օսմանյան կայսրությունում, ինչպես մուսուլմանական այլ երկրներում, ոչ իսլամադավանները չէին գորակոչվում բանակ: Չինվորական ծառայության փոխարեն, ինչպես նաև սեփական կրոնը դավանելու և որոշ չափով համայնքային ինքնավարություն ունենալու համար որպես իսլամական պետությանը և նրա օրենքներին հավատարմության առհավատցյա նրանք վճարում էին գլխահարկ¹:

Արիմյան պատերազմի (1853-1856 թթ.) զարգացումների համատեքստում իրենց եվրոպական դաշնակիցների՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ճնշմամբ 1855 թ. մայիսի 14-ին օսմանյան իշխանությունները չեղարկում են ջիզիեի գանձումը²: Հայտարարվում է, որ հայրենիքի պաշտպանությանը միտված զինվորական ծառայությունը բոլոր օսմանյան ազգությունների պարտավորությունն է, և այդուհետ ոչ մուսուլմանները իսլամադավաններին հավասար ենթակա են զինվորագրման: Սակայն գործնականում օսմանյան իշխանություններն ու մուսուլման ազգաբնակչությունը պատրաստակամ չէին ոչ իսլամադավանների զինվորագրության նորմը կյանքի կոչելուն՝ այն դիտարկելով դեմ ավանդությանը, որով քրիստոնյաներին արգելվում էր զենք կրել³: Նույնպես և ոչ իսլամադավան համայնքների ներկայացուցիչներից շատերը դժկամությամբ էին վերաբերվում օսմանյան բանակում ծառայությանը՝ նախընտրելով ավել-

1 Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունից ջիզիեի (հայտնի էր նաև *խարաջ* անվանումով) գանձման մասին հայերեն մանրամասն տե՛ս, օրինակ, Թադևոս Ավդալբեկյան, «Գլխահարկը Թուրքիայում XVII-XVIII դարերում հայ պատմագրության տվյալներով», *Պատմա-բանասիրական հանդես* 1 (1959), 175-186:

2 Տե՛ս Ufuk Gülsöy, “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askerî (1855-1909),” *Tarih Dergisi* 37 (Temmuz 2011): 93: (Մատնանշվում էր, որ իսլամադավան և ոչ իսլամադավան ազգաբնակչությունների իրավահավասարության ուղղված այս և այլ բարեփոխումներ կհանգեցնեն Եվրոպայում Օսմանյան կայսրության վերաբերմամբ դրական կարծիքի ձևավորմանը, ինչն Օսմանյան կայսրության համար ավելի ամուր դիրքեր կապահովեր առաջիկա հաշտության բանակցություններում):

3 Ուսումնասիրողները նշում են, որ օսմանյան իշխանությունները ցանկանում էին, որ ոչ իսլամադավանները ևս կրեն ծառայության բեռը և զգան վտանգները, սակայն միևնույն ժամանակ դեմ էին սպայական կորպուսում նրանց առաջխաղացման հավասար հնարավորություն տալուն, քանի որ թուրք զինվորները դժկամությամբ էին վերաբերվում քրիստոնյա սպաների հրամանատարության ներքո ծառայությանը (տե՛ս Roderic H. Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century,” *The American Historical Review* 59, no. 4 (1954): 859): Ոչ մուսուլմաններին բանակ գորակոչելու հարցով 1865 թ. օսմանյան կառավարության ներսում ծավալված քննարկումների ընթացքում դրան դեմ արտահայտված Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի փաստարկներից մեկը ևս վերաբերում էր քրիստոնյա սպաների՝ մուսուլման զինվորների նկատմամբ հրամանատարությանը: Նա մասնավորապես հետևյալ հռետորական հարցադրումն էր անում. «Կենթարկվի՞ արդյոք զինվոր Հասանը դժվարին պահին կապիտան Հրիստոյի հրամանին, որը նրան մահվան է ուղարկում» (Mehmet Hacısalihoglu, “Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire,” *Journal of Modern European History* 5, no. 2 (2007): 274): Օսմանյան բանակում, այնուամենայնիվ, կային սահմանափակ թվով ոչ իսլամադավաններ. նրանք հիմնականում նավատորմում ծառայող հույներ էին և լեյտենանտի ու կապիտանի սպայական կոչումներով հույն և հայ ռազմական բժիշկներ (տե՛ս Erik Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System, 1844-1914,” *International Review of Social History* 43, no. 3 (December 1998): 447):

լի եկամտաբեր քաղաքացիական կյանքը⁴։ Այդ պատճառով ջիզիեի չեղարկմանը համընթաց՝ 1856 թ. հունիսին, սահմանվում և սկսում է գանձվել զինվորական ծառայությանը փոխարինող հարկ՝ բեդել-ի ասկերին⁵ (bedel-i askeri, թուրքերենից բառացի թարգմանությամբ՝ «զինվորագրության փոխարեն» կամ «զինվորագրության գին»⁶)։

Զինվորական հարկը նույն ջիզիեն էր, սակայն հարկման իսլամական-կրոնական հիմքը փոխարինվել էր աշխարհիկ հիմքով⁷։ Տեսականորեն զինված ուժերում ծառայելու պարտավորությունը մնում էր ուժի մեջ, բայց գործնականում լռելյայն մոռացության էր մատնվում⁸։

Ըստ օրենքի՝ բեդել-ի ասկերին նախատեսված էր գանձել 15-60 տարեկան առողջական խնդիրներ չունեցող, աշխատունակ, այսինքն՝ զինվորական ծառայությանը պիտանի ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից։ Դրանից ազատված էին կանայք, երեխաները, հոգեկան կամ ֆիզիկական խնդիրներ ունեցող անաշխատունակ անձինք, չքավորները և հոգևորականները⁹։ Սակայն հարկի գումարն առավել մեծ թվով անձանց վրա բաշխելու և այդպիսով դրա լիարժեք գանձումն ապահովելու նպատակով այն գործնականում առավել կամ նվազ չափով սկսեց պահանջվել մեկ տարեկանը լրացած բոլոր ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից մինչև մահ¹⁰։

Բեդել-ի ասկերի չէր վճարում նաև Կոստանդնուպոլսի ոչ իսլամադավան ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև՝ պոլսաբնակ հայերը (բայց ոչ պանդուխտները և մայրաքաղաք տեղափոխված այլ անձինք)¹¹։ 1870-ական թթ. սկզբներին Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը մերժում էր Պոլսի հայերից հարկը գանձելու պահանջն այն

4 St'u Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System," *International Journal of Middle East Studies* 6, no. 4 (Oct., 1975): 431, տե՛ս նաև Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 2 (N.Y.: Cambridge University Press, 1977), 100։ Օսմանյան կայսրությունում ժամկետային զինվորական ծառայության տևողությունը 5 տարի էր, սակայն եթե ներառվեին պահեստագործում ծառայության տարբեր կարգեր, ընդհանուր տևողությունը կարող էր հասնել մինչև 22 տարվա (տե՛ս Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (3rd edition, London-New York: I.B.Tauris, 2004), 57)։

5 St'u Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi," 102։ Ցանկության դեպքում մուսուլմանները կարող էին միանվագ վճարի դիմաց ազատվել զինվորական ծառայությունից։ Սակայն նրանցից գումարը գանձվում էր անհատապես՝ մեկ անձից մոտ 50 լիրա։ Գումարը վճարելուց հետո նրանք ընդգրկվում էին պահեստագործում և ենթակա էին զորակոչման միայն պատերազմի ժամանակ (տե՛ս Zürcher, *Turkey*, 57)։

6 Հարկը սկզբնապես կոչվել է «իանե-ի ասկերիե» (iane-i askeriye)՝ «զինվորական նպաստ» (տե՛ս Zürcher, "The Ottoman Conscription System, 1844-1914," 446)։

7 St'u M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2008), 90։

8 St'u Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century," 859։

9 St'u Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893," *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 241։

10 St'u Առնեսագրութինը Ազգային ընդհանուր ժողովոյ։ Բացում 1870 ամին։ Նիստ ԼԱ։ 9 հոկտեմբեր 1871 (Կոստանդնուպոլիս, տպագրութին «Յ. Միլիէնիսիտեան», 1871), 469։

11 St'u Լեւոն Վարդան, *Հարկերը Օսմանեան և Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-Ի դար։ Բ. հատոր*. Հ-Յ (Պէյրութ, 2012), 264։

պատճառաբանությամբ, որ մայրաքաղաքի մուսուլման ազգաբնակչությունն ազատված էր զինվորական ծառայությունից, և նույն իրավունքից պետք է օգտվեին նաև հայերը¹²:

1875 թ. օսմանյան իշխանությունները որոշում ընդունեցին հարկը գանձել միայն 20-40 տարեկան տղամարդկանցից, սակայն, հակառակ հարկվողների թվի նվազեցմանը, հարկի չափը թողնվեց անփոփոխ, ինչը հանգեցրեց ոչ իսլամադավան համայնքների հոգևոր առաջնորդների բողոքներին, որոնց վրա էր դրված պահանջվող հարկի չափի ապահովումը¹³: Հաշվի առնելով դժգոհությունը՝ հենց հաջորդ տարի այդ որոշումը չեղարկվեց, և վերադարձ կատարվեց հարկի գանձման նախկին կարգին¹⁴:

Սկզբնապես մեկ անձից գանձվող բեդել-ի ասկերիի միջին չափը 28 դուրուշ էր, ինչը մոտավորապես հավասար էր 1856 թվականից առաջ ջիզիեի չափին: 1878 թվականից հետո հարկի չափը բարձրացավ՝ դառնալով 37 դուրուշ, իսկ 1904 թվականից հետո՝ 50 դուրուշ¹⁵:

Արժանահիշատակ է, որ 1885 թ. Աբդուլ-Համիդ II-ը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հարություն Վեհապետյանի (1885-1888) խնդրանքով, ով ուզում էր մարել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի պարտքը¹⁶, կարգադրեց ավելացնել հայերից գանձվող զինվորական հարկը 3 դուրուշով՝ հավաքելով մոտ 40 դուրուշ: Վերադարձ գումարի գանձումը սահմանվել էր 3 տարի ժամկետով, սակայն, ըստ որոշ աղբյուրների, ժամկետի ավարտից հետո այն չվերացվեց¹⁷:

Զինվորական հարկի գանձման մեզ հասանելի ավելի մանրամասն տվյալները

12 Տե՛ս Առնեսագրությունը Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԲ: 22 հոկտեմբեր 1871 (Կոստանդնուպոլիս, տպագրություն «Յ. Միհեդտիսեան», 1871), 501:

13 1840-ական թթ. սկզբներին օսմանյան իշխանություններն էապես ընդլայնել էին ջիզիեի, այնուհետև բեդել-ի ասկերիի գանձման գործընթացում ոչ իսլամադավան համայնքների հոգևոր իշխանությունների գործառնությունները: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը երաշխավորում էր առաքելադավան հայերից գլխահարկի գումարի գանձումը, որը հավաքվում էր նրա «գործակալների», այսինքն՝ ազգային-թեմական իշխանության մարմինների օգնությամբ (տե՛ս Мкртичъ-бей Дадіанъ, *Современное армянское общество. Армяне въ Османской имперіи* (Тифлисъ: Типъ. Амбъ. Энцифаджіанцъ и Ко, 1878), 11):

14 Տե՛ս «Զինվորական հարկի բաշխման և գանձման մասին Մեծ վեզիրի հրամանագիրը՝ տրված 1293 թ. ջումադի է-ափիր ամսի 16-ին (1876 թ. հունիսի 10)», Ավետիս Փափագյան, *Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.)* (Երևան, «Զանգակ-97», 2002), 173-175:

15 Տե՛ս Gülsoy, “Osmanli Gayrimüslimlerinin Askerliklen Muafiyet Vergisi,” 117:

16 Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի պարտքը գոյացել էր 1860-ական թթ. վերջերին - 1870-ական թթ. սկզբներին պատրիարք Եսայի Դ Թալասցու (1864-1885) թույլ տված տարբեր ոչ նպատակային ծախսերի և դրանք փակելու համար վերցված փոխառությունների հետևանքով: Ժամանակի ընթացքում պարտքն աճել էր՝ հասնելով 45 000 օսմանյան լիրայի, և սպառնում էր Երուսաղեմի հայկական եկեղեցապատկան կալվածների կորստով: Քանի որ այդ ժամանակ Երուսաղեմը Օսմանյան կայսրության մաս էր, Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը՝ որպես արևմտահայ առաքելադավան համայնքի ներքին գործերը տնօրինող և օսմանյան իշխանությունների առջև ներկայացնող կառույց, չէր կարող անտեսել խնդիրը (մանրամասն տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատում: Մասն երրորդ. 1808 տարիէն մինչև 1909* (Երուսաղեմ, տպարան «Սրբոց Յակոբեանց», 1927), 4208-4209, 4436-4439):

17 Տե՛ս «Բեդելը-էսկերիեի կամ զինվորական տուրքը», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 26 օգոստոսի 1909, 1:

վկայում են, որ շատ դեպքերում հարկատու մեկ անձից փաստացի գանձվող գումարի միջին չափն ավելին է եղել: Այսպես՝ 1890-ական թթ. սկզբներին Զմյուռնիա քաղաքի հայ բնակչությունից գանձվում էր մոտ 110 000 դուրուշ բեդել-ի ասկերի այն դեպքում, երբ, ըստ օսմանյան պաշտոնական տվյալների, զմյուռնահայերի թիվը մոտ 6 500 էր, որից զինվորական հարկի վճարմանը ենթակա էր 2 500-ը (մնացած 4 000-ը՝ կանայք, անչափահասներ և հաշմանդամներ): Այսինքն՝ մեկ անձը փաստացի վճարում էր 44 դուրուշ¹⁸:

Ինչպե՞ս էր որոշվել հարկի չափը: Համաձայն օրենքի՝ յուրաքանչյուր տարի զինվորագրման էր ենթակա կայսրության՝ չափահաս տարիքի արական սեռին պատկանող ազգաբնակչությունից միայն որոշակի քանակ: 1856-1878 թթ. զինվորագրվում էր 180 անձից մեկը, իսկ հետագայում այդ թիվը նվազեցվեց 25%-ով՝ 135-ից մեկը հարաբերակցությամբ: Մեկ զինվոր պահելու տարեկան ծախսը գնահատվում էր 50 լիրա կամ 5 000 դուրուշ¹⁹, և մեկ անձի վրա որպես հարկի չափ սկզբում բաշխվում էր այդ գումարի 1/180-ը՝ 28 դուրուշ, այնուհետև՝ 1/135-ը՝ 37 դուրուշ²⁰:

Ըստ Գրիգոր Զոհրապի՝ 1880-ական թթ. բեդել-ի ասկերի էր գանձվում արական սեռին պատկանող 2 200 000 ոչ իսլամադավաններից, այդ թվում՝ 508 000 առաքելադավան հայերից: Արևմտահայ գործիչը գտնում էր, որ այդ 508 000 թիվը վերաբերում է միայն Օսմանյան կայսրության 15-60 տարեկան հայերին, և եթե հարկումից ազատված 15-ից փոքր և 60-ից բարձր հայերի թիվը հաշվենք մոտ 200 000, ապա հայ արական ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը, ըստ օսմանյան տվյալների, պետք է հասցնել 700 000-ի²¹: Նա նաև նշում էր, որ օսմանյան իշխանություններն իրենք ընդունում էին, որ արական սեռին պատկանող ոչ իսլամադավան ազգաբնակչության թիվը՝ ներառյալ հայերին, պետք է լինի գրանցված 2 200 000-ի կրկնապատիկը²²: (Հա-

18 Տե՛ս Յակոբ Վ. Քութան, *Հայք Զմյուռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմյուռնիա եւ Հայք* (Վիեննա, 1899), 44:

19 1 օսմանյան լիրան (հայկական աղբյուրներում հաճախ՝ ոսկի) հավասար էր 5 մեջդիդի (հայկական աղբյուրներում՝ արծաթ) և 100 դուրուշի:

20 Տե՛ս Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում* (Բագու, տպարան «Արօր», 1903), 24: Shaw, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System,” 431:

21 Տե՛ս Գրիգոր Զոհրապ, «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը», *Բանբեր Երևանի համալսարանի* 1 (1991), 116, տե՛ս նաև Գրիգոր Զոհրապ, «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական ու ազգագրական տեսակետից եւ հայերի դրությունը», *Երկերի ժողովածու, հ. Գ. Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ* (Երևան, ԳԱԹ հրատ., 2002), 497:

22 Զոհրապի եզրահանգումն ամբողջությամբ. «Նախարարաց Խորհուրդին կազմած պիտոճի նախագիծին մէջ, հարկին ընդհանուր հատյոթը նախատեսուած է ամբողջ Թուրքիոյ համար 462,870 թրքական ոսկի: Նախարարաց Խորհուրդը կ'աւելցնէ որ Օսմանեան կայսրութեան ոչ-իսլամ արու բնակչութեան թիւը առնուազն 4,400,000 գնահատելով, տարեկան հատյոթը պէտք էր ըլլար կրկինը: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ Պետութիւնը իր ոչ-իսլամ բնակչութեան կէսին հարկը չէ յաջողած գանձել» (տե՛ս Գրիգոր Զոհրապի՝ Մարսել Լեար ծածկանվամբ 1913 թ. Փարիզում ֆրանսերեն հրատարակած «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լոյսի տակ» պրակը՝ Marcel Léart, *La Question Arménienne, A la lumière des documents* (Paris: A. Challamel, 1913), 11, արևմտահայերեն՝ Գրիգոր Զոհրապ, «Հայկական հարցը փաստաթղթերու լոյսին տակ», *Երկերի ժողովածու, հ. Գ. Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ*, 521-522):

Բեդել-ի ասկերի հարկի գանձման տվյալների միջոցով հայ բնակչության թվաքանակը ճշտելու

մաձայն օսմանյան պաշտոնական մարդահամարների հրատարակված տվյալների՝ 19-րդ դարի վերջերին – 20-րդ դարի սկզբներին Օսմանյան կայսրության հայ արական ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը 620-630 հազարի սահմաններում էր, որից առաքելադավան հայերը՝ 540-550 հազար: Մասնավորապես, ըստ 1906/07 թթ. պաշտոնական վիճակագրության, արական սեռին պատկանող ոչ իսլամադավան ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը 2 890 797 էր, որից առաքելադավան հայերը՝ 547 526, կաթոլիկ հայերը՝ 47 991, և բողոքականները՝ 26 925²³):

Ջիզիեն, հետագայում բեդել-ի ասկերին՝ որպես առանձին հարկատեսակ, օսմանյան պետության հարկային եկամուտների երկրորդ ամենակարևոր աղբյուրն էր (գյուղատնտեսական արտադրանքից գանձվող աշարից (տասանորդ) հետո)²⁴: 1888-1909 թթ. զինվորական հարկն առանձին ապահովում էր Օսմանյան կայսրության պետական բյուջեի մոտ 5%-ը²⁵: Բացարձակ թվերով հավաքագրված բեդել-ի ասկերիի առավելագույն չափը գրանցվել է 1906/07 թթ.՝ 129 480 353 ղուրուշ²⁶:

Ընդհանրապես Օսմանյան կայսրությունում հարկային բեռի գերակշիռ մասի կրողը գյուղական ազգաբնակչությունն էր, հայերի պարագայում՝ հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ և Սեբաստիա) հայ գյուղացիությունը²⁷:

19-րդ դ. վերջերին - 20-րդ դ. սկզբներին արևմտահայությունից գանձվող միայն ուղղակի հարկերի թիվը հասնում էր 10-ի: Բացի տասանորդից և գլխահարկից՝ գանձվում էին տան հարկ, հողային հարկ, ճանապարհների հարկ, զբաղմունքի հարկ, ամուսնական կամ ընտանեկան հարկ, ժառանգության հարկ, ապահովության հարկ, երբեմն էլ գանձվում էին պետական արտակարգ կամ չհաստատագրված հարկեր («ավարիզ»)՝²⁸:

1909 թ. Արևմտյան Հայաստանով ճանապարհորդած Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը (Ա.-Դո) արևմտահայությունից գանձվող ուղղակի հարկերը բաժանում է երկու մասի՝ բերքով (աշար կամ տասանորդ) և դրամով գանձվող հարկեր: Դրամով

մեթոդն օգտագործել են նաև բրիտանացի դիվանագետները (տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 41-42, 125):

23 Տե՛ս Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 168-169 (բողոքականների ազգային պատկանելությունը չի նշվում, սակայն նրանց ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին):

24 Տե՛ս Erik Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918,” in Erik J. Zürcher (ed.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925* (London: I.B. Tauris, 1999), 88:

25 Տե՛ս Engin D. Akarli, “Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909,” *Middle Eastern Studies* 28, no. 3 (Jul., 1992): 466-467:

26 Տե՛ս Shaw, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System,” 456:

27 Տե՛ս Nadir Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question” during the Late Ottoman Empire, 1876-1908,” *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4 (2012): 775-776:

28 Մանրամասն տե՛ս Ազատ Համբարյան, *Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)* (Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965), 104-123 («Պետական հարկերն ու պարիակները» գլուխը) (ընդհանուր առմամբ հայ ուսումնասիրող Ա. Համբարյանը նշում է արևմտահայությունից գանձվող ուղղակի և անուղղակի 18 հարկի և տուրքի անուն):

գանձվող հարկերն էին, բացի բեդել-ի ասկերիից, կավածքների հարկը՝ էմլակ (շինությունների հարկ) և արագին (հողային հարկ) տարատեսակներով, ռազմական հարկը (թեջիզադ էսքերիե)՝ օսմանյան բանակի սպառազինության գնման համար, կրթական հարկը (մուարըֆ հիսասի), ճանապարհների հարկը, զբաղմունքի հարկը (թեմեթուհաթ) և ոչխարի հարկը (խամշուռ)²⁹:

Այս հարկերի շարքում բեդել-ի ասկերին իր տեսակարար կշռով հիմնականն էր: Այսպես՝ Բալուի գավառակի (Դիարբեքիի նահանգ) Պադինը, որն ուներ 120 տուն հայ, 1905 թ. պետական գանձարան է վճարել 28 973 դուրուշ հարկ, որից 16 183 դուրուշը (ընդհանուր գումարի 56%-ը) զինվորական հարկն էր³⁰:

Բայազետի գավառակի (Էրզրումի նահանգ) Արծափ գյուղը, որը ևս ուներ 120 տուն հայ բնակչություն, 1908 թ. վճարել է 44 200 դուրուշ հարկ, որից 12 500-ը (28 %) զինվորական հարկն էր³¹: Նույն Բայազետի գավառակի Մուսան գյուղի հարուստ բնակիչներից Չախկալ Հայրապետի ընտանիքը տարեկան վճարում էր 384 դուրուշ տարբեր հարկեր, որից 251 դուրուշը (65%) զինվորական հարկն էր³²:

Բ. Բեդել-ի ասկերի հարկի գանձման կարգը

Բեդել-ի ասկերիի գանձման կարգը կանոնակարգվել էր 1850-ական թթ. վերջերին -1860-ական թթ. սկզբներին³³ և շարունակեց առանց նշանակալից փոփոխությունների գործել մինչև 1909 թ. հարկի վերացումը:

Ամեն տարի տեղական կառավարման մարմինը՝ կազայի մեջլիսը (գավառակի ժողով), հիմք ընդունելով պաշտոնական մարդահամարների և հաշվառումների տվյալները, հաստատում էր տվյալ գյուղի, համայնքի կամ թաղի՝ արական սեռին պատկանող բնակիչների թիվը և գանձվող գումարի ընդհանուր չափը, ապա՝ դրանք հայտնում գավառակի վարչական սահմանների մեջ մտնող տվյալ գյուղի կամ թաղի ներկայացուցիչներին³⁴:

Քրիստոնյա բնակավայրի կամ թաղամասի ղեկավարը (մուխթար, քոջաբաշի), ստանալով հարկի գանձման ծանուցագրերը, կազմում էր հարկման ենթակա տուն-ընտանիքների ցուցակները, որից հետո քահանայի, տարեց և երևելի անձանց մաս-

29 Տե՛ս Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները: Ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, միճակագրական, իրաական և տնտեսական դրության (Երևան, տպ. «Կուլտուրա», 1912), 282:

30 Տե՛ս Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question,” 777:

31 Տե՛ս Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, 294-295:

32 Տե՛ս նույն տեղում, 293-294: Տե՛ս նաև Ազատ Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914) (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979), 96:

33 Տե՛ս հատկապես 1861 թ. հունվարի 28-ին ընդունված կանոնադրությունը, որը հայերեն է թարգմանել և հրատարակել Ավետիս Փափագյանը (Փափագյան, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին, 35-39 («Կանոնադրություն էլայեթների, լիվանների, գյուղերի և թաղամասերի բնակիչների վրա նշանակված հարկի բաշխման մասին»)):

34 Տե՛ս նույն տեղում, 35-36:

նակցությամբ ժողով (աղբյուրներում հիշատակվում է «ծերակույտ», «ծերերի ժողով» կամ թուրքերեն՝ «մեջլիսի իխթիար», «հիաթ» անվանումներով) էր հրավիրում, որի ժամանակ, ըստ յուրաքանչյուր ընտանիքի կարողության չափի, բաժանում էին հարկի գումարը³⁵:

Իշխանությունները ճանաչում էին գյուղը, թաղը կամ համայնքը իբրև մի ամբողջություն, որը պետք է բեղել-ի ասկերիի սահմանված չափը վճարեր լրիվ: Մյուս կողմից՝ ներքին կարգով համայնքն իրավունք ուներ հարկի բաշխման ժամանակ մինչև 15 տարեկան երեխաների ու տարեցների համար հարկը սահմանելու 25% զեղչմամբ, իսկ հաշմանդամներից, ֆիզիկական և հոգեկան խնդիր ունեցող անձանցից գումար ընդհանրապես չվերցնելու³⁶: Շատ ունեցողից շատ էին գանձում, քիչ ունեցողից՝ քիչ, իսկ աղքատներին, անկարողներին ու պակասավորներին բոլորովին ազատում էին հարկի վճարումից՝ բաշխելով նրանց բաժիններն ունևորների վրա³⁷:

Իզմիրից ազգային երեսփոխան Մարկոս Աղաբեկյանը հետևյալ կերպ է նկարագրում բեղել-ի ասկերիի բաշխման այս կարգը. «Մենք գառառականքս երկու տեսակ հարկ կուտանք, մեկ մը մեզի, մեկ մ'ալ անկարողաց համար, որոնց հարկը մեր վրայ կը բաժնեն: Օրինակի համար, մենք Իզմիրի մեջ երեք եղբայր ենք, և թեպետ շատ տարիներ է ի վեր հեռացեր ենք անկէ, մեր պէտէլը կուտանք միշտ. ասկէց զատ կը հաշուեն բոլոր Իզմիրի անկարող աղքատ Հայոց պէտէլը, եւ այն գումարն ալ կարողացս վրայ կը բաժնեն եւ մեզնէ կառնուն անոնց ալ պէտէլը: Զաւակ չ'ունեցող հարուստ մարդը՝ անկարողին որդւոցը համար պէտէլ կուտայ»³⁸:

Հաշվի առնելով հարկի ծանրությունը, երեսփոխանն անգամ առաջարկում էր դիմել կառավարությանը՝ հայերի համար այն վերացնելու և դրա փոխարեն գորակոչ սահմանելու համար. «Կառավարութիւնս իբրեւ տիրող եւ մենք իբրեւ հպատակ, անշուշտ մեզմէ ծառայութիւն մը կը պահանջէ, մենք կ'ըսենք իրեն «ճանչընանք մեր մարտականութիւնը, սակայն անձնապէս ծառայելու կարող եմք եւ նիւթապէս ո՛չ»:Արդ զինուոր տալ կ'ուզենք, վասն զի պէտէլ չենք կրնար տալ, վասն զի ստակ չունինք»³⁹: Այս հարցով ելույթներ են ունեցել այլ երեսփոխաններ ևս⁴⁰:

Կա նաև Վանում բրիտանացի փոխյուպատոս Ջորջ Դյուրիի՝ բեղել-ի ասկերիի

35 Տե՛ս նույն տեղում: Ոչ մուսուլմանական բնակավայրերի ղեկավարներին գլխահարկի (այդ ժամանակ՝ ջիզիե) հավաքման պատասխանատվությունը վերապահվել էր դեռևս 1840-ական թթ. սկզբների բարեփոխումների հետևանքով (տե՛ս Ilan Karmi, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century: Social, Legal and Administrative Transformations* (Istanbul: The Isis Press, 2010), 96):

36 Տե՛ս *Ատենագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԱ: 9 հոկտեմբեր 1871*, 469, տե՛ս նաև Գարեգին Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», *Մուրճ*, քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, № 1 (1899, յունուար), 77, Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 35-36:

37 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 79, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 38-39:

38 *Ատենագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԲ: 22 հոկտեմբեր 1871*, 501:

39 Նույն տեղում:

40 Տե՛ս նույն տեղում, 501-505:

բաշխման գործընթացի նկարագրությունը (1891 թ. հունվարի 12-ի զեկուցագիր)։ «Գումարն անհավասարաչափ է բաժանվում ընտանիքների միջև։ Այսպես՝ մի ընտանիք, որտեղ միայն մեկ տղամարդ կա, վճարում է տարեկան 80 դուրուշ, իսկ մեկ այլ ընտանիք՝ երեք տղամարդով, վճարում է 55 դուրուշ։ Հարուստները կամավոր ավելի շատ են վճարում՝ լրացնելու նրանց պակասը, ովքեր չեն կարող վճարել։ Գյուղերում համակարգը նույնն է»⁴¹։

Ըստ տների հարկի բաշխման ցուցակը կազմելուց հետո այն ուղարկվում էր հետ՝ կազայի մեջլիս, որտեղ քննվում և վավերացվում էր։ Հետաքրքիր է, որ քրիստոնյաների գյուղերում օսմաներեն գիր իմացողի բացակայության դեպքում հարկի բաշխման ցուցակը թույլատրվում էր կազմել մայրենի լեզվով⁴²։ Ցուցակի վավերացումից հետո դրա մի օրինակ ուղարկվում էր մուխթարին՝ գանձումը սկսելու հրահանգով⁴³։

Մուխթարի համար կառավարությունը պահանջում էր առնվազն 2-3 երաշխավոր անձ. եթե մուխթարը ծախսեր հավաքած գումարից, այդ երաշխավորները պարտավոր էին վճարել նրա փոխարեն։ Եթե մուխթարը բավականաչափ կալվածներ ուներ, դրանք էր դնում որպես գրավական, և այլևս երաշխավորների կարիք չէր լինում։ Իր աշխատանքի դիմաց մուխթարը ստանում էր որոշակի ռոճիկ՝ հավաքված հարկի 4%-ի չափով⁴⁴։

Մուխթարը կամ անձամբ էր հավաքում հարկը, կամ նշանակում էր հարկահաններ։ Նա նաև ստանում էր մի քանի զափթիկներ (ոստիկան) որպես օգնականներ։ Եթե որևէ մեկը հրաժարվում էր հարկը վճարելուց, մուխթարն իրավունք ուներ անմիջապես նրան բանտարկել տալու կամ էլ բռնագրավելու պարտապանի կահկարասին⁴⁵։

Հարկի հավաքման գործընթացը շատ դեպքերում ուղեկցվում էր տարբեր չարաշահումներով։ Պատահում էր, որ մուխթարը, օգտվելով գյուղացու անգրագիտությունից, սահմանված չափից ավելի շատ գումար էր գանձում՝ ստացականում նշելով այլ՝ ավելի ցածր թիվ։ Երբեմն հարկի վճարման ստացականը կորսվում էր, ու մուխթարը երկրորդ և նույնիսկ երրորդ անգամ էր գանձում հարկը նույն անձից։ Գանգատների ու բողոքների դեպքում մուխթարը ըմբոստացողին բանտ էր գցել տալիս, և բանտարկյալին ազատելու համար նրա ազգականները հաճախ ստիպված էին լինում վճարել պարտքի հնգապատիկը⁴⁶։

41 Turkey, No. 1 (1892). Further Correspondence respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey (London: Harrison and Sons, 1892), 11.

42 Տե՛ս Փափագյան, *Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին*, 36։

43 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 79, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 39։

44 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 79, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 38։

45 Տե՛ս նույն տեղերում։

46 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 80։ Մեկ այլ տեղ Գ. Խաժակնյանը տալիս է գավառական բանտում տիրող կաշառակերության հետևյալ նկարագրությունը. «Բանտի հասարակ դռնապանից՝ «բարուչճիից», չաուշից սկսեալ մինչև ամենաբարձր պաշտօնեան կաշառք են ուտում բանտարկածից և նրա մասին աշխատող բարեկամներից։ Եւ ի՞նչ անեն ասիական բռնապետութեան

Երբեմն հարկի ապօրինի գանձման դեմ բողոքած և դրա համար բանտը նետված անձին գրապարտում էին՝ մեղադրելով «կոմիթաճի» լինելու, այսինքն՝ հայկական հեղափոխական որևէ կուսակցության անդամակցելու մեջ՝ դրանով ստեղծելով կաշառքի նոր աղբյուր⁴⁷:

Հաճախ մուխթարը, ըստ ցուցակի, հավաքում էր հարկերը և գրպանում դրանցից մի որոշ մաս ու գողացածը ցույց տալիս որպես պանդխտության գնացած անձերի ապառիկ պարտք: Երբ պանդխտները վերադառնում էին տուն, իշխանությունները բռնում էին նրանց և գանձում մուխթարի՝ որպես պարտք ցույց տված գումարը, նաև շորթում այլ գումար՝ նրանց շատ չտանջելու կամ Պոլսում, Բուլղարիայում, Ռուսաստանում և այլուր արած «կոմիթաճիությունները ծածկելու» համար⁴⁸:

Ի պատասխան հայ բնակչության բողոքների և հատկապես եվրոպական պետությունների միջնորդությունների՝ օսմանյան կառավարությունը 1879, 1886, 1894, 1896 և 1902 թթ. ընդունում է հարկերի բաշխման և հավաքման մեթոդների վերանայմանն ուղղված կարգադրություններ ու հրահանգներ: Մման քայլով սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը փորձում էր ցույց տալ, որ պատրաստակամ է լուծում տալու հայերի սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին, սակայն միևնույն ժամանակ աշխատում էր գործընթացը ներկայացնել որպես ուղղված ոչ թե հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչության, այլ ընդհանուր՝ ամբողջ Օսմանյան կայսրության բնակչության վիճակի բարելավմանը⁴⁹: Բայց և այնպես կարելի է փաստել, որ 20 տարվա ընթացքում իրար հաջորդած հինգ կարգավորումների ընդունումն ինքնին ցուցիչ է, որ լուծումները մնում էին թղթի վրա և կամ գոհացուցիչ չէին:

1880-1890-ական թթ. հարկերի գանձման գործընթացի բարեփոխումների հետևանքով ավելի մեծ գործառույթներ վերապահվեցին հարկային գրասենյակի (vergi dairesi) աշխատակիցներին: Մասնավորապես, նրանց հանձնարարվեց ամեն տարի շրջել հայաբնակ բնակավայրերով ու քահանաներից և կամ մուխթարներից ճշտել նախորդ ժամանակահատվածում գրանցված ծնունդների և մահերի թիվը⁵⁰: Ինչպես Բուլանըլսի գավառակի օրինակով՝ նշում է դեպքերին ժամանակակից հեղինակներից մեկը, «Մեջլիսները ռէսի հետ միանալով՝ տէրութեան մի պաշտօնեայի մասնակցությամբ, նորածին արուները արձանագրել կուտան արքունի տոմարի մեջ, մեռածները հանել կուտան, բայց առանձին երաշխատություն յանձն առնելով՝ որ նֆուսի (անձի) գողօնք տեղի չունենալ»⁵¹:

այդ մեղի ու ողորմելի ծառաները. ռոճիկ չեն ստանում կամ տարւայ մէջ միայն երկու անգամ են ռոճիկի երես տեսնում, այն էլ բայրամից բայրամ: Նրանց ապրուստի հիմնական միջոցը տոյխսկ թրքական մայրաքաղաքում կաշառքն է մնում» (Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 41-42):

47 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 81, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 42:

48 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 81, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 43:

49 Տե՛ս Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question”,” 779:

50 Տե՛ս Վահան Համբարձումեան, *Գիւղաշխարհ: Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրություն* (Փարիզ, 1927), 37:

51 Բենսէ, *Բուլանըլս կամ Հարք գաւառ* (Թիֆլիս, տպ. «Կ. Մարտիրոսեանցի», 1901), 40:

Բեդել-ի ասկերիի և այլ հարկերի հավաքումն ապահովելու նպատակով ստեղծվեցին հատուկ հարկահավաքության գրասենյակներ (tahsilat heyeti)՝ հարկահավաք-թահսիլդար (tahsildar) պաշտոնյաներով, որոնց տրվեցին հարկերի հարկադիր գանձման գծով նախկինում զափթիե-ժանդարմներին վերապահված գործառնություններ⁵²։ Սահմանվեց, որ յուրաքանչյուր նահիե (գյուղախումբ) պետք է ունենա մեկ թահսիլդար, գավառակը՝ երեք-չորս, սանջակը՝ չորս, իսկ նահանգի (վիլայեթ) կենտրոնը՝ մեկ «գլխավոր թահսիլդար»⁵³։ Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր սանջակում ստեղծվեց, միջին հաշվով, 15 թահսիլդարի պաշտոն⁵⁴։ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում 1896 թ. թահսիլդարների և հարկահավաքության գրասենյակների այլ աշխատակիցների ընդհանուր թիվը 567 էր, այդ թվում՝ Էրզրումում՝ 88, Խարբեռդում՝ 88, Դիարբեքիում՝ 87, Բիթլիսում՝ 81, Սեբաստիայում՝ 155 և Վանի նահանգում՝ 68⁵⁵։

Թահսիլդարներ կարող էին նշանակվել արդեն ծառայության մեջ գտնվող ժանդարմները, սակայն նրանք չէին համարվում ժանդարմերիայի մաս, և նրանց չէր թույլատրվում դիմել ժանդարմերիայի օգնությանը։ Նրանք նաև չպետք է անմիջականորեն գործ ունենային բեդել-ի ասկերիի գումարի հետ. այն, ինչպես նախկինում, հավաքում էին համայնքի երևելիներից կազմված հանձնաժողովը և գյուղապետը⁵⁶։

Ըստ որոշ աղբյուրների՝ թահսիլդարները հետագայում ավելի մեծ դեր են ձեռք բերել բեդել-ի ասկերիի գանձման ժամանակ։ Այսպես՝ արդեն իսկ հիշատակված հեղինակներից մեկը՝ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը (Ա-Դո), հետևյալ կերպ է նկարագրում 1900-ական թթ. սկզբներին զինվորական տուրքի գանձման գործընթացը. «Յուրաքանչյուր համայնք ունի իր ծերակոյտը կամ հիաթը, բաղկացած մուխթարից, քահանայից և մի քանի հասակաւոր մարդկանցից. ծերակոյտը կազմում է արու անդամների ցուցակը, ատլի ճիշտը, նախորդ տարւայ ցուցակին ատլացնում է նոր ծուածների անունները և պակասեցնում մեռածներինը. ամբողջ հարկը բաժանում է համայնքի ընտանիքների վրա ըստ կարողութեան և այդ ցուցակը յանձնում է թահսիլդարին գանձելու համար»⁵⁷։

Սակայն թահսիլդարների նշանակումներից հետո էլ զափթիեները շարունակում էին մասնակցել հարկերի հավաքմանը։ Բացի դրանից, քանի որ թահսիլդարի պաշտոնը դիտարկվում էր որպես ժանդարմերիայի ստորաբաժանում, իրենք՝ զափթիե-ժանդարմներն էին հաճախ համատեղության կարգով պաշտոնավարում որպես թահսիլդարներ և, հակառակ սահմանված կարգի, շրջում բնակավայրերով այլ ժանդարմ-

52 Տե՛ս Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (London: Routledge & Kegan Paul, 1977), 13-14; Özbek, "The Politics of Taxation and the "Armenian Question", 780-781; Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms," 432; Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 100:

53 Տե՛ս *Turkey, No. 1* (1896). *Correspondence respecting the Introduction of Reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey* (London: Harrison and Sons, 1896), 157:

54 Տե՛ս Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, 14:

55 Տե՛ս Özbek, "The Politics of Taxation and the "Armenian Question", 781:

56 Տե՛ս *Turkey, No. 1* (1896), 157:

57 Ա-Դո, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 285:

ների, անգամ կանոնավոր բանակի զինվորների ուղեկցությամբ, ինչի հետևանքով հարկահավաքությունը շարունակում էր ուղեկցվել նույն, եթե ոչ ավելի մեծ դրամաշորթուններով, բռնություններով ու չարաշահումներով, պարզապես շորթման շղթայում ավելացել էր ևս մեկ շահառու՝ թահսիլդարը⁵⁸:

Արևմտյան Հայաստանում Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների զեկուցագրերում բազմաթիվ են հարկահավաքների չարաշահումների, այդ թվում՝ ծեծի հետևանքով արձանագրված մահվան դեպքերի նկարագրությունները: Նշվում էր, որ հարկերից ավելի ծանր էր հարկահավաքների բեռը, որոնք ոչ միայն ապրում էին ժողովրդի հաշվին և դաժանորեն վերաբերվում նրան, այլև ստիպում էին կաշառք տալ և ամոթալի ձևով էին վարվում երիտասարդ կանանց հետ⁵⁹: Այսպես՝ Բիթլիսում Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոս Չարլզ Հենֆսոնը 1895 թ. օգոստոսի 25-ի զեկուցագրում հաղորդում էր հետևյալը. «Ես այցելեցի Մուշի դաշտի հինգ կամ վեց գյուղեր՝ ...նպատակ ունենալով անձամբ պարզելու, թե արդյոք հարկերի հավաքման ընթացքում թույլ տրված չարաշահումների մասին պատմությունները ճշմարիտ էին: Իմ հետաքննությամբ այդ պատմությունները լիովին հաստատվեցին: Ամեն գյուղում ես շրջապատված էի տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների բազմությամբ, և նրանց ողբն անփոփոխ էր. «Փրկե՛ք մեզ զափթիկների դաժանությունից...»: Երբեք այդ դաժանությունը չէր հասել նման աստիճանի, ինչպես հիմա. տղամարդիկ ծեծի են ենթարկվում, բանտարկվում, նրանց դեմքին մարդկանց արտաթորանք են քսում, կանայք և աղջիկներն արժանանում են վիրավորանքների ու անարգանքի, գիշերվա ընթացքում մերկ քարշ են տրվում անկողիններից, երեխաներին չեն խնայում, և այս ոճիրները պարզապես զափթիկների «զվարճանքներն» են, մինչ նրանք զբաղված են գյուղացիների վերջին գույքն իր իրական արժեքի քառորդով վաճառելով»⁶⁰:

Հարկահավաքների թույլ տված չարաշահումների և բռնությունների դեմ բողոքները տեղական և կենտրոնական իշխանությունների կողմից թողնվում էին անարձագանք: Առավել լուրջ դեպքերում, երբ բռնությունների հետևանքով արձանագրվում էին մահեր, անցկացվում էին զուտ ձևական հետաքննություններ, որոնք ավարտվում էին մեղավորների արդարացմամբ: Օրինակ՝ 1902 թ. Մշո Գոմս գյուղից Էլմաս անունով կնոջ՝ հարկահավաքների կողմից ծեծի ենթարկվելուց հետո մահվան դեպքը հետաքննելու համար Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի բողոքից հետո կեն-

58 Սա հարցին անդրադարձած թուրք ուսումնասիրող Նադիր Օզբեկի գնահատականն է (տե՛ս Özbek, "The Politics of Taxation and the "Armenian Question," 784):

59 Տե՛ս Turkey, No. 6 (1896). Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1894-1895 (London: Harrison and Sons, 1896), 265:

60 Turkey, No. 2 (1896). Correspondence relative to the Armenian Question, and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey (London: Harrison and Sons, 1896), 17-18: Հարկահավաքության ընթացքում թահսիլդարների և զափթիկների չարաշահումների մասին բրիտանացի դիվանագետների այլ արձանագրումների համար տե՛ս Turkey, No. 1 (1898). Further Correspondence respecting the Asiatic Provinces of Turkey (London: Harrison and Sons, 1898), 5 (Մշո դաշտի Խասգյուղ), 19-20 (Խարբերդի դաշտի Մորենիկ), 56-57 (Խարբերդի դաշտի տարբեր հայաբնակ բնակավայրեր), 69-71 (Կիլիկիայի հայաբնակ բնակավայրեր), 83-84 (Բիթլիսի Խլաթի գավառակի հայաբնակ բնակավայրեր): Տե՛ս նաև Turkey, No. 6 (1896), 28-31, 51, 62, 246, 260 և այլն:

տրոնական իշխանությունների կարգադրությամբ նահանգային իշխանությունները ստեղծեցին հատուկ հանձնաժողով, որը պարզեց, որ Էլմասի մահվան պատճառն իբր թոքաբորբն է⁶¹:

Գ. Արևմտահայության՝ բեդել-ի ասկերի հարկից խուսափելու միջոցները

Վերոնշյալ չարաշահումներից ելնելով՝ արևմտահայությունը փորձում էր հնարավորինս խուսափել բեդել-ի ասկերին վճարելուց: Հարկի բեռը թեթևացնելու՝ հայ գյուղացիության հիմնական միջոցն էր արու գավակների թիվը թաքցնելը: Այդ միջոցի կիրառումը համատարած բնույթ էր կրում հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների տարածքում, որի բազմաթիվ շրջաններ դուրս էին կենտրոնական և տեղական իշխանությունների լիակատար վերահսկողությունից⁶²:

Ինչպես նախքան 1878 թ., այնպես էլ դրանից հետո սովորական երևույթ էր հաշվառումից խուսափելու նպատակով այն անցկացնող պաշտոնյային կաշառելը: «Քրիստոնեաները, առանց այդ էլ ծանր հարկերը չը կամենալով աւելացնել տալ, անկասկած ամենայն միջոց գործ են դնում որքան կարելի է պակաս ցոյց տալ իրենց թիւը եւ նաեւ նոյնիսկ պաշտօնեաները նոցայ օգնում կը լինին այս բանի մէջ, յայտնի բան է կաշառք առնելով, որ տաճիկ պաշտօնեաների կեանքն ու գոյութիւնն է»⁶³, - արձանագրում էր արևելահայ լրագրող-հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին:

Էրզրումի Խնուսի գավառակի Ենգի-քյոյ գյուղի վիճակը նկարագրող մի թղթակցության մեջ կարդում ենք. «1894 թուին ձմեռը նուֆուսի (գլխահարկի) պաշտօնեաներ Ապտիլ-Հեքիմ եւ Ֆազուլլահ Էֆենտի եւ կալուածքի պաշտօնեայ Շամսէտտին Էֆ. գիւղս գալով 13 օսմանեան լիրա կաշառք առին, որովհետեւ եթէ չտայինք այդ գումարը, այն ժամանակ մանչ չունեցած տեղերնիս մէկ կամ երկու հատ կը նշանակէին եւ անոնց ալ նուֆուսի հարկ կը գրէին եւ կամ մեռածները դայտ»⁶⁴ չէին ըներ քիթիկի⁶⁵ մէջ»⁶⁶:

Դեպքերին ժամանակակից արևմտահայ գործիչ Գ. Վարդանյանը նշում էր, որ թուրքահայերը միշտ խուսափել են իրենց ընտանիքի, մանավանդ արական սեռին պատկանող շնչերի թիվը ճշգրիտ հայտնելուց, որպեսզի «ազատուեն վճարելու զինուորագրութեան փոխարէն առնուած, ինչպէս և ճանապարհների շինութեան համար առնուած հարկերից»: Նա նաև խոստովանում էր հետևյալը. «Չպիտի ուշանամ յայտարարելու, որ եւ 1893 թ. ունեցայ մի գաւակ, որ եւ թէի Տ... քաղաքի առաջնորդարանի ցուցակում մտել էր, սակայն պետական ցուցակում չկար, եւ մինչեւ վերջն էլ

61 Տե՛ս Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question”,” 786:

62 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 82, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 45:

63 Գրիգոր Արծրունի, «Վիճակագրական տեղեկութիւններ Հայաստանի բնակիչների մասին», *Մեղու Հայաստանի* (Թիֆլիս), 24 հունվարի 1882, 1:

64 Արձանագրել (արաբ.):

65 Հաշվառման մատյան, տոմար:

66 Խորշոտ, «Տեղեկագիր Ենկի-Քեյոյ գիւղի Խնուսայ գաւառի», *Հւշակ* (Լոնդոն), 30 յունիս 1895, № 9, 75:

չմտաւ»: «Ու այդ յաջողութիւն էր անել մեզ,- շարունակում է հեղինակը,- տալով մի անգամ միայն մի մէջիդիէ⁶⁷ մոլխթարին»⁶⁸:

Միսաք Բդեյանը, որը նախքան Մեծ եղեռնը Մշո սանջակի վարչական մարմիններում տարբեր ցածր պաշտոններ է զբաղեցրել, իր հուշերում վկայում է, որ մշեցիների շրջանում համատարած սովորություն կար «գինուորական հարկը քանի մը տարի յետաձգելու և չվճարելու դիտաւորութեամբ» 5-10-15-20 տարիներով գաղտնի պահելու արական սեռին պատկանող նորածինների ծնունդը, «և երբ որոշէին մարդահամարի գրասենեակը արձանագրել տալ, իրենց հայ մոլխթարներուն կամ գիւղապետներուն միջոցաւ այնպէս մը ցոյց կուտային, որ իբր թէ անոնք այդ նոյն տարին ծնած են և ըստ այնմ ալ՝ անոնց անձնագիր կը տրուէր: Մինչդեռ, այս կարգի նորածիններուն մէջ կային շատեր որ ամուսնացեր եւ մինչեւ իսկ գաւալի ալ հայր էին եղեր»⁶⁹:

Հարկումից խուսափելու նպատակով հայ բնակչության՝ իր թվաքանակը թաքցնելու մասին արձանագրում էին նաև բրիտանացի դիվանագետները: Այսպէս՝ Դիարբեքիրում Մեծ Բրիտանիայի փոխխոյսպատոս Բարնըմը դեսպան Ջ. Գոշենին հասցեագրած 1880 թ. հոկտեմբերի 7-ի նամակում, ներկայացնելով Խարբեքի նահանգի թուրքական սալնամեից քաղված մի վիճակագրական աղյուսակ, նշում էր, որ քրիստոնյա բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ դրա տվյալներն արժանահավատ չեն, քանի որ ներկայացնում են միայն բեդել-ի ասկերի հարկը վճարողների թիվը: «Ես սովորութիւն ըրած եմ Դիարբեքի մերձակայ գիւղերն այցելած ատեն ժողովրդեան թուոյն եւ բաժանման վրայ քննութիւն ընել, բայց չեմ կարծեր որ երբեւէ ճիշտ տեղեկութիւն ստացած լինիմ,- շարունակում է դիվանագետը:- Երբ այս կարգի տեղեկութիւն խնդրէ որք, գիւղացիք միշտ կասկած կը յղանան, անոր նպատակին նկատմամբ, եւ, ընդհանրապէս, ենթադրելով, թէ Պետելաթի հարկին համար է, միշտ կը ծածկեն իրենց թիւերը»⁷⁰:

Օսմանյան իշխանությունները քաջ գիտակցում էին թերհաշվառման խնդիրը և պարբերաբար հրահանգներ էին իջեցնում գավառներ՝ պահանջելով մոլխթարներից «արու գաւալի ծնելոց առ առաւելը 48 ժամ յետոյ իմաց տալ պատշաճաւոր վարչութեան»՝ հակառակ դեպքում սպառնալով ծանր պատիժներով⁷¹: Սակայն նման հրահանգները կաշառքի դիմաց շատ դեպքերում անտեսվում էին:

Օսմանյան կառավարությունը նաև միջոցներ էր ձեռնարկում հաշվառումից խուսափողների դեմ, որոնք, սակայն, շոշափելի արդյունք չէին տալիս: Այսպէս, որպէսզի

67 Թուրքական արծաթե դրամ:

68 Գևորգ Վարդանեան, «Թրքահայաստանի վիճակագրութիւնների առիթով», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 29 դեկտեմբերի 1912, № 289, 2:

69 Սարգիս և Միսաք Բդեյան, *Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ* (Գահիրէ, հրատ. հայ ազգ. հիմնադրամ, 1962), 276:

70 Բարնըմի նամակը տե՛ս «Վիճակագրութիւնը Արմէնոյ – Քուրդաստանի նահանգաց», *Մասիս*, լրագիր հանապազօրեայ քաղաքական, ազգային, բանասիրական եւ տնտեսական (Կ.Պոլիս), 19 (31) հոկտեմբերի 1881, թիվ 3020, 2:

71 Տե՛ս Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 45:

հեշտացվելը գլխահարկի գանձումը, 1878 թ. բնակչության հաշվառման կանոնակարգով սահմանվեց ծննդյան վկայագրերի կամ «մարդահամարի թղթերի»՝ «նուֆուզ թեսքերեսի» (Nüfus Tezkeresi) կամ «համիդիենների» համակարգը⁷²: «Համիդիեն» պետք է ձևակերպվեր կայսրության՝ արական սեռին պատկանող մեկ տարեկանը լրացած յուրաքանչյուր հպատակի համար: Դրանք յուրօրինակ վկայագրեր էին՝ ապացույց, որ «համիդիեն» ունեցող անձը հաշվառված է, այսինքն՝ ապագայում կհարկվի: «Համիդիենները» սկսեցին տրվել 1881 թվականից մարդահամարի ընթացքում գրանցված յուրաքանչյուր անձի: Որպեսզի բնակչությունը չխուսափեր «համիդիեններից», սահմանվեց, որ առանց այդ փաստաթղթի արգելվում են սեփականության առք ու վաճառքը, երկրի ներսում և երկրից դուրս ճանապարհորդություններ կատարելը, դատարան դիմելը, ոստիկանության և կառավարման այլ մարմինների հետ գործ ունենալը⁷³: Թուրքական կառավարությունը նաև տուգանում էր «համիդիեններ» ստանալուց խուսափելու համար⁷⁴: Սակայն անձնագրային համակարգի ներդրումը չտվեց սպասված արդյունքը՝ մեծ դիմադրություն առաջացնելով հայ բնակչության շրջանում: Դեպքերին ժամանակակից հեղինակ Սեյլանը (Արշակ Մաղոյան) վկայում է, որ «համիդիենների» ստացումից «դուրս մնացին լեռնական հայեր, մի շարք շինականներ, որ կը կազմեն վիճակագրության մի երրորդը»: «Սասնցի, Գեալարցի, Զեյթունցի եւ այլ ամրադիրք հայերից մի մասը միայն ստացան Համիդիե թեսքերիէ,- շարունակում է հեղինակը,- այն էլ քաղաք գնալիս անցագիր ունենալու մտքը»⁷⁵:

Հայ բնակչությունը ձգտում էր ամեն կերպ շրջանցելու նաև Հայոց պատրիարքարանի կողմից հաշվառման փորձերը: Եվ եթե, ինչպես արդեն նշվել է, կառավարական տոմարներում չընդգրկվելու համար վճարվում էր մեկ մեջդիե, ապա, ըստ մի աղբյուրի, առաջնորդարանների ցուցակներում չհայտնվելու համար բավական էր 10 դուրուշ՝ «կնքող տերտերին ընծա»⁷⁶: Կարելի է արձանագրել, որ արևմտահայության լայն զանգվածներ տարբերություն չէին դնում, թե ո՞ւմ կողմից էր իրականացվում մարդահամարը (հաշվառումը)՝ պատրիարքարանի, թե՛ օսմանյան կառավարության:

Թերհաշվառմանն էր նպաստում և այն հանգամանքը, որ հայ քահանաները միշտ չէ, որ եկեղեցական մատյանները պահում էին բարվոք վիճակում: Ինչպես նշում է հայ ուսումնասիրող Խաթանասյանը, ծնունդները չէին գրանցվում ժամանակին, շատերը չունեին մկրտության արձանագրություն: Ըստ հեղինակի՝ գյուղերում մկրտությունները շատ հաճախ տոմարներում չէին արձանագրում՝ «ծածկելու համար եղելութիւնը թուրք կառավարութիւնից, որ կարող էր անակնկալ ժամին գալ տոմարները ստուգելու եւ վնասակար մերկացումներ կատարելու»⁷⁷: Ավելին՝, աղբյուրները վկայում են, որ

72 Տե՛ս նույն տեղում, 55:

73 Տե՛ս Shaw, *The Ottoman Census System*, 331:

74 Տե՛ս Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, 32:

75 Սեյլան, «Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունը», *Մուրճ*, քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր (Թիֆլիս), 1895, № 7, 949:

76 Տե՛ս Վարդանեան, «Թուրքահայաստանի վիճակագրությունների աղիթով»:

77 Երուանդ Խաթանասյան, *Հայոց թիւը* (Բոստոն, հրատարակություն Եղեռնի 50-ամեակի Կեդր.

Արևմտյան Հայաստանի ոչ բոլոր գյուղերն ունեին ծխամատյաններ: «Շատ է պատահում,- նշում է դեպքերին ժամանակակից հայ հեղինակ Գևորգ Ալթունյանը,- որ (Գևորգյան) Ճեմարան ընդունուելու համար Վանի, Բիթլիսի կամ Էրզրումի վիլայեթներից եկած հայ աշակերտը առանց որեւէ ծննդեան վկայականի է ներկայացել եւ յաճախ իրենց առաջնորդարանների կողմից վկայուած մի թուղթ է բերում՝ յետին թուով կազմած»⁷⁸:

Հարկերի բեռը թեթևացնելու նպատակով հայկական եկեղեցական կառույցները հաճախ միտումնավոր արհեստականորեն պահպանում և էլ ավելի էին խորացնում վիճակագրական շփոթը: Այսպես՝ Դիարբեքիում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Ավալոն Շիփլին 1906 թ. վիլայեթի բնակչության հաշվառման բնագավառում տիրող վիճակը բնութագրում էր որպես «կատարյալ խառնաշփոթ», որը հետևանք էր ինչպես թուրքական իշխանությունների վարչական անձեռնահասության, այնպես էլ քրիստոնյա (Դիարբեքիի նահանգի պարագայում՝ հայ և ասորի) թեմական իշխանությունների կողմից բոլոր նորածին երեխաներին գրանցելու դժկամության, քանի որ նրանք դրանով ձգտում էին թեթևացնելու իրենց համայնքների հարկային բեռը: Հյուպատոսը մասնավորապես նշում էր, որ Մարդինի գավառում հաշվառումից և գինվորագրության հարկի վճարումից խուսափում էր քրիստոնյա արական սեռի բնակչության 50%-ից ավելին⁷⁹:

Առաջնորդարանները նաև ոչ բոլորին էին թույլ տալիս օգտվել իրենց արխիվներից կամ էլ այնպիսի նյութեր էին տրամադրում, որոնք չէին հակասում օսմանյան կառավարության վիճակագրությանը: Այսպես՝ բրիտանացի ճանապարհորդ Հենրի Լինչը նշում է, որ թեմական իշխանությունները ծայրաստիճան զգուշավոր էին այնպիսի տվյալներ արձանագրելու հարցում, որոնք հակասում էին կառավարության ցուցակներում հարկման նպատակով ընդգրկված հայերի թվին⁸⁰:

Արևմտահայության՝ բեղել-ի ասկերի հարկը քիչ վճարելու նպատակով օսմանյան հաշվառումից խուսափելու հարցի կարևորության ցուցիչ է հետևյալ դեպքը: 1908 թ. սկզբներին ՀՅ Դաշնակցության «Կովկասեան Ահաբեկիչ Մարմին» վճռով «իր կատարած մատնությունների, բռնաբարությունների եւ իր համագիւղացիների վրայ գործ դրած անլուր կեղեքումների համար» սպանվում է Բուլանըխ գավառի Կոփ գյուղի բնակիչ Մխիթար Բավոյանը: Նրան ուղղված մեղադրանքների 10 կետերից առաջին երեքը վերաբերում էին օսմանյան իշխանություններին հայերի թիվը մատնելուն և

Յանձնախմբի, 1965), 6:

78 Գևորգ Ալթունյան, «Ա-Դ-օ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան. Երեւան, 1912 թ.», *Արարատ*, պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի (Էջմիածին), յունուար 1913, 79:

79 Դիարբեքիում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Ավալոն Շիփլիի գեկուցագիրը մեջբերվում է ըստ Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in The Diarbekir Region* (Istanbul: Bilgi University Publishing, 2014), 21:

80 Տե՛ս H. F. B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies, Vol. II. The Turkish Provinces* (London: Longmans, Green, and CO., 1901), 414:

գլխահարկը գանձելուն: Մեղադրականում մասնավորապես հաղորդվում էր հետևյալը. «Բաւօեան Մխիթարը Կոփ գիւղում իր երկարամեայ գրագրութեան միջոցին 1) Նորածին երեխաների ծնունդը մատնել է կառավարութեան գլխահարկին ենթարկելու համար նրանց: Յղի կանանց արձանագրել տւած է, իբրեւ տղայ զաւակ բերողներ՝ նոյն նպատակով: 2) Վաղուց մեռած մարդիկ իբրև ողջ յայտարարելով, նրանց հարկը գանձել տւած է ազգականներից: 3) Կոփ գիւղը ապաստանած բազմաթիւ պանտոխոները իբրեւ տեղացի արձանագրել տւած է, նրանցից հարկ առնելու համար: Նրանց փախչելուց յետոյ, այդ արձանագրութեան զօրութեամբ, Կոփ գիւղը մինչեւ այսօր էլ վճարում է նրանց հարկը»⁸¹:

Բեդել-ի ասկերիի վճարումից խուսափելու համար արձանագրվում էին հայերի դավանափոխության՝ իսլամ ընդունելու դեպքեր: Այս խնդրի մասին բարձրաձայնվում էր դեռևս Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից գործող մարմնի՝ Ազգային ընդհանուր ժողովի 1871 թ. նիստերից մեկի ժամանակ. «Ընդհանրապես կը գանգատին որ ազգահամարի ճշդութիւն չկայ, և մեռնող, գաղթող, բոլորովին անյայտ եղողներու հարկն ալ մնացեալներէն պահանջելու ստիպում կ'ըլլայ: Այս պատճառաւ կրօնափոխութեան կը դիմեն, որպէս զի պակտողներու փոխարէն իրենց վրայ բարդուած աւելորդ հարկէն ազատելով, միայն իրենց անձնական հարկը վճարեն»⁸²:

1890-ական թթ. կեսերին՝ համիդյան կոտորածների շրջանում, խնդիրն էլ ավելի մեծ ծավալներ ընդունեց: Այսպես՝ Էրզրումում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Գրեյվսը դեսպան Փ. Քարիին հասցեագրած 1895 թ. հունվարի 17-ի նամակում արձանագրում էր, որ Մոկսի Սըպկանց գյուղից հինգ հոգուց բաղկացած մի հայ ընտանիք իսլամ է ընդունել, ենթադրաբար այն պատճառով, որ ի վիճակի չի եղել վճարելու զինվորական հարկը⁸³: Նա նաև նշում էր, որ, նյութական դրդապատճառներով պայմանավորված, դավանափոխության դեպքերը վերջին շրջանում ավելի հաճախակի են դարձել հատկապես Բիթլիսի վիլայեթում, սակայն իրեն հայտնի են նաև դեպքեր, երբ քրիստոնյաների՝ իսլամ ընդունելու խնդրանքը մերժվել է գավառակապետների կողմից այն պատճառաբանությամբ, որ եթե բոլոր հայերը մուսուլման դառնան, հարկերը կորզելու համար ոչ ոք չի մնա⁸⁴:

Երբեմն օսմանյան իշխանությունները փորձել են օգտագործել հայերի՝ գլխահարկ չվճարելու նպատակով հաշվառումից խուսափելու երևույթը նրանց իսլամացումն ամրագրելու համար: Այսպես՝ Դիարբեքիքում Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոս Ա. Թ. Վոդն իր 1897 թ. մարտի 16-ի զեկուցագրում հայտնում էր, որ Գենջի և Ճապաղջուրի կրոնափոխված որոշ հայեր դժկամ էին քրիստոնեադավանությանը վերադառնալու

81 «Տերթոթ», *Դրօշակ*, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Օրգան (Ժնև), մարտ 1908, թիւ 3 (191), 48, տե՛ս նաև *Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով: Գ. Մարդը ընդդէմ մարդու. մահափորձեր եւ սպանութիւններ հայկական օրինակով (1890-1908)*, հաւաքեց՝ Հայկ Աւագեան (*Ջահակիր*, յաւելուած ԺԴ., Գահիրէ, 2018), 157:

82 *Առնանագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ երեսունեւէկերորդ: 9 հոկտեմբեր 1871* (Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն «Յ. Միլիէնտիսեան», 1871), 469:

83 Տե՛ս *Turkey, No. 6 (1896)*, 216:

84 Տե՛ս նոյն տեղում, 216-217:

հարցում՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ այդ դեպքում նորից ստիպված էին լինելու բեդել-ի ասկերի վճարել: «Իսլամ ընդունելուց հետո նրանք չեն վճարել հարկը և երկյուղ են կրում, որ եթե նորից ճանաչվեն որպես քրիստոնյա, ստիպված են լինելու փակել կուտակված պարտքը: Եթե հարցը մնա առանց լուծման, ապա կավարտվի նրանով, որ հայերի մեծ մասը կգերադասի մնալ մուսուլման»⁸⁵, - նշում էր փոխհյուպատոսը:

Նշված դեպքի մասին որոշակի մանրամասնություններ է պարունակում բրիտանացի մեկ այլ փոխհյուպատոս Ֆրենսիս Կոռուի 1897 թ. հուլիսի 14-ի գեկուցագիրը: Համիդյան կոտորածների նախօրյակին Գենջի գավառակում բնակչության հաշվառման գործը վարող պաշտոնյաներից մեկը խաբեությամբ (նա հայտարարեց, որ կառավարությունն իբր գրանցված յուրաքանչյուր անձի ներում է մեկ թուրքական լիրայի չափ բեդել-ի ասկերի) կարողացավ գրանցել գավառակի բազմաթիվ հայերի, որոնք մինչ այդ խուսափել էին հաշվառվելուց: Կոտորածների ժամանակ Գենջի գավառակի հայ բնակչությունը բռնի իսլամացվեց, և ուստի նրանցից դադարեց գանձվել բեդել-ի ասկերի հարկը: 1897 թ. սկզբներին, երբ մեծ տերությունների ճնշման տակ սուլթանական կառավարությունը հրահանգ իջեցրեց նահանգներ, որով թույլ էր տրվում իսլամացված հայ բնակչությանը վերադառնալ քրիստոնեության, գավառակի Վալեր գյուղի վեց հայ ընտանիքներ հայտարարեցին իրենց նորից քրիստոնեադավան: Գենջի կառավարիչը, ի պատասխան այդ ընտանիքների որոշման, վեր հանեց նրանց գրանցման տվյալները և պահանջեց այդ ընտանիքների բոլոր արու անդամներից բեդել-ի ասկերի հարկն ամբողջ ծավալով՝ ներառյալ այն տարիները, որոնց ընթացքում նրանք խուսափել էին հաշվառումից և հարկվելուց: Բնակիչները դիմեցին մյուլիիին (գյուղախմբի կառավարիչ), ով հորդորեց նրանց մնալ մուսուլման՝ ասելով, որ այդ դեպքում չգանձված հարկը կներվի: Նույնը հայտարարեց նաև կայմակամը (գավառակի կառավարիչ)⁸⁶:

Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆիլիպ Քարին Գենջի գավառակի բռնի իսլամացված հայերի հարցով պաշտոնական դիմում հղեց օսմանյան կառավարությանը, որն էլ հրահանգ իջեցրեց Բիթլիսի վալիին չխոչընդոտելու Գենջի հայերի՝ քրիստոնեադավանությանը վերադարձը և դրա հետ մեկտեղ հայտարարելու, որ, անկախ կրոնափոխության փաստից, հայերից գանձվելու է նախորդ տարիներին չվճարված բեդել-ի ասկերին: Արդեն 1897 թ. վերջի դրությամբ օսմանյան պաշտոնական գրագրության մեջ նշվում է, որ Գենջի գավառակի բռնի իսլամացված 900 հայերը վերադարձել են քրիստոնեադավանության⁸⁷:

Տեղի տալով եվրոպական պետությունների ճնշմանը՝ 1897 թ. հունվարին օսմանյան իշխանությունները երկու տարով հետաձգեցին բեդել-ի ասկերիի գանձումը Արևմտյան

85 *Turkey, No. 1 (1898)*, 118.

86 Տե՛ս նույն տեղում, 245:

87 Տե՛ս Selim Deringil, «The Armenian Question Is Finally Closed»: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897, *Comparative Studies in Society and History* 51, no. 2 (Apr., 2009), 367: Տե՛ս նաև Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire* (Cambridge University Press, 2012), 231-232:

Հայաստանի՝ կոտորածներից առավել տուժած շրջանների համար: Սակայն այդ որոշումը շատ տեղերում մնաց թղթի վրա: Համաձայն 1897 թ. մարտի 9-ին Բարձր դռանը ներկայացված Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանյանի թաքրիրի՝ Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում շարունակում էին խստորեն հետապնդել նշված հարկի գանձումը՝ այն հիմնավորմամբ, որ դրա ներման որոշումը կարող է վերաբերել միայն անցած տարիներին, բայց ոչ ընթացիկ տարվան: Հարկահավաքներն անգամ հաշվի չէին առնում սպանվածներին կամ անհայտ կորածներին՝ պահանջելով նրանց բաժինը ողջ մնացածներից⁸⁸:

1897 թ. մայիսին բրիտանացի փոխիյուպատոս Ֆրենսիս Քրոուն արձանագրում էր, որ, չնայած Կոստանդնուպոլսից ստացված հրահանգներին, զինվորական հարկը շարունակում էր գանձվել սովորականի պես⁸⁹: «Ներկայիս համակարգի պայմաններում, երբ գափթիկներն ուղարկվում են հարկերը հավաքելու, նման չարաշահումները դժվար է կանխել, և ես մտահոգված եմ, որ բազմաթիվ գյուղեր հարկադրված են վճարել այս հարկը՝ չնայած դրա ներմանը»⁹⁰, - արձանագրում էր հյուպատոսը:

Երբ լրացավ բեդել-ի ասկերիի գանձման հետաձգման երկու տարին, իշխանություններն էլ ավելի մեծ եռանդով սկսեցին հետապնդել նախորդ տարիներից կուտակված պարտքերի վճարումը: Այսպես՝ 1900 թ. հրահանգ իջեցվեց, որ քանի որ Սասունի հայ բնակչությունը չքավոր վիճակում է, նրա կուտակված զինվորական հարկի և տասնորդի պարտքերը պետք է վճարեն Մուշ քաղաքի և Մշո դաշտի գյուղերի հայերը⁹¹: Կառավարչատուն կանչվեցին Մուշ քաղաքի և հայաբնակ գյուղերի թաղապետներն ու գյուղապետները, որոնց հետ քննվեցին նախորդ տարիների բեդել-ի ասկերիի՝ ըստ ընտանիքների բաշխման և գանձման տոմարները՝ ճշտելու, «թե որոնք հարուստ էին և որոնք աղքատ»: Գործընթացը համակարգելու համար ստեղծվեց Բաշ թահսիլդար շուբեսի (գլխավոր հարկահավաք մարմին) անվամբ հանձնաժողով⁹²:

Մշո գյուղերի ունևոր հայերից գանձված հավելյալ գումարն ուղղվեց տարի առ տարի տվյալ համայնքի՝ զինվորական հարկի գծով պարտքի մարմանը, իսկ Մուշ քաղաքից գանձված գումարի կեսն ուղղվեց չքավորների չվճարված հարկերի, մյուս կեսը՝ Սասունի հայ բնակչության պարտքերի մարմանը⁹³: Այս ապօրինի հրամանի դեմ Մշո առաջնորդարանի բողոքներն անցան ապարդյուն: Ավելին՝ Մշո առաջնորդ Բաբգեն Ծ. վարդապետ Գյուլեսերյանը՝ իբրև իշխանությունների հրամանները չանսացող, մի օր կանչվեց կառավարչատուն և հրահանգ ստացավ մեկնելու Մուշից⁹⁴:

88 Տե՛ս *Turkey, No. 1 (1898)*, 92:

89 Տե՛ս նույն տեղում, 187:

90 Նույն տեղում, 188:

91 Տե՛ս Բդե՛ան, *Հարսազատ պատմություն Տարօնոյ*, 144:

92 Տե՛ս նույն տեղում:

93 Տե՛ս նույն տեղում:

94 Տե՛ս նույն տեղում, 145 (աղբյուրը հաղորդում է, որ իբրև կառավարչատան առջև Մշո առաջնորդին

Դ. Բեդել-ի ասկերի հարկի վերացումը 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո

1908 թ. հուլիսին Աբդուլ Համիդ II-ի իշխանությունը տապալելուց և 1909 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսում հակահեղափոխական շարժումը ճնշելուց հետո իշխանության եկած երիտթուրքերը, վերահռչակելով դեռևս 1876 թ. ընդունած Սահմանադրությունը և վերահաստատելով Օսմանյան կայսրության տարբեր էթնիկ տարրերի միջև միասնության ու իրավահավասարության սահմանադրական գաղափարի գերակայությունը, ձեռնամուխ եղան նաև գորակոչի օրենքի փոփոխությանը:

1909 թ. հունիսի 22-ին կառավարությունն օսմանյան խորհրդարան օրինագիծ ներկայացրեց, որով նախատեսվում էր վերացնել զինվորական հարկը և գորակոչել ոչ իսլամադավաններին՝ սկսած 1910 թվականից՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իշխանություններին ժամանակ էր անհրաժեշտ նախապատրաստվելու համար⁹⁵:

Հարկի վերացման ժամկետի հետաձգման դեմ հանդես եկան օսմանյան խորհրդարանի հայազգի պատգամավորները: Այսպես՝ Գրիգոր Զոհրապյան իր ելույթում շեշտում էր. «.... կը մերժենք հարկ վճարել, որովհետև այդ բանը բարոյապես կ'ընկճէ, կը նուաստացնէ մեզ:Ասիկա ելմտական խնդիր չէ, այլ եղբայրութեան, Սահմանադրութեան խնդիր»⁹⁶:

Գեղամ Տեր-Կարապետյանն առավել ուշադրություն էր դարձնում զինվորական հարկի վճարման բեռի տակ ընկած արևմտահայության թշվառ վիճակին՝ ներկայացնելով ուշագրավ մանրամասներ. «Անատոլի մէջ, մասնաւորաբար Վանի, Պիթլիսի և Խարբերդի կողմերը ժողովուրդը ծայրայեղ թշուառութեան մատնուած է և հարկ վճարելու կարողութիւն չունի, մանաւանդ որ այդ հարկը տարեկան 50 դրշ. չէ միայն, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այլ գրեթէ 200 դրշ., որովհետև ժողովուրդեան մէկ քառորդ մաս մը միայն հարկ կը վճարէ: Ասկէ գատ չվճարուած հարկերուն փոխարէն ոչխարներ են, կը ծախեն ածան գիներով, որով իրականութեան մէջ հարկը կը հասնի 300 դրշ.ի:Պետք է ջնջել հարկը և կամ ժողովուրդին կամքին թողուլ, ուզողը թող զինուորագրուի, ուզողը թող հարկ տայ»⁹⁷:

Հայ և հույն⁹⁸ պատգամավորների ճնշմամբ օրինագիծն ուղարկվեց վերամշակման: Կառավարությունն ի վերջո համաձայնեց զինվորական հարկի անմիջապես վերացմանը: Նոր վերամշակված օրինագիծը խորհրդարանն ընդունեց 1909 թ. հունիսի 29-ին (հուլիսի 12). զինվորական ծառայությունը պարտադիր դարձավ բոլոր ոչ իս-

պատրաստ սպասում էր թամբված մի ձի, և «Բաբգէն Վարդապետը անոր վրայ հեծնելով, «կ'աքսորուի» ըսելով՝ ուղղակի Պոլիս դրկեցին, ուր Օրմանեան Պատրիարքի միջոցաւ կ'ազատի հեռաւոր վայր մը աքսորուելէ»):

95 Տե՛ս «Երեսփոխանական ժողովը: Զինուորական տուրք», *Ժամանակ*, ժողովրդական օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 23 յունիս (6 յուլիս) 1909, 2:

96 Նույն տեղում:

97 Նույն տեղում:

98 Հույն պատգամավորները ևս կողմ էին զինվորական հարկի վերացմանը (մանրամասն տե՛ս P. Doygun, “The Others» in Politics During the era of the Young Turks: Ottoman Greeks in the Parliament (1908-1918),” *Espacio Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea* 34 (2022), 110-112):

լամադական հայատականների համար⁹⁹: Օրենքի ընդունումից արդեն երկու ամիս անց՝ 1909 թ. հոկտեմբերին, հրահանգվեց իրականացնել անկախ կրոնական պատկանելությունից առաջին գորակոչը¹⁰⁰:

Հայկական միջավայրում զինվորական հարկի վերացման առումով արձագանքները հիմնականում դրական էին: Հատկապես հայ գյուղական ազգաբնակչությունը գերադասում էր բանակին զինվոր տալը հարկը վճարելուց: Հայ մտավորականության շրջանում առավել գերակշիռ էին հարկի վերացմամբ իրավահավասարության գաղափարի հաստատման, գենքի գործածությանը վարժվելու և դրա միջոցով անհրաժեշտության դեպքում «իր անհատական և հավաքական ապահովությունը գտնելու» շեշտադրումները¹⁰¹:

Օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից՝ մի քանի հայեր ընդունվեցին Կ.Պոլսի Հարբիե բարձրագույն զինվորական վարժարան¹⁰²: Դրանից բացի՝ հայերը և այլ ոչ իսլամադավաններ իրավունք ստացան անհատապես ազատվելու զինվորական ծառայությունից՝ միանվագ վճարելով բեդել-ի նակդի (bedel-i nakdi, թուրքերենից բառացի թարգմանությամբ՝ «փոխարենը կանխիկ» կամ «կանխիկ գին»)՝¹⁰³:

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց հետո, երբ 1914 թ. օգոստոսին զորահավաք հայտարարվեց, բազմաթիվ հայ տղամարդիկ գերադասեցին վճարել բեդել-ի նակդի՝ 30-50 օսմանյան լիրա¹⁰⁴, ինչը, սակայն, շատերին չապահովագրեց հետագա-

99 Տե՛ս «Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամներն այս տարուընէ պիտի զինուորագրուին», *Ժամանակ*, ժողովրդական օրաթերթ, 30 յունիս (13 յուլիս) 1909, 2: Ընդունված օրենքի ամբողջական տեքստը՝ հայերեն թարգմանությամբ. «Ոչ-իսլամ Օսմ. ցեղերէն առնուող զինուորական հարկը 1325 տարիէն սկսեալ ջնջուած է: Հետեապէս արտոնութիւն տրուած է Ներքին գործերու և Պատերազմական նախարարութիւններէն որ թէ՛ ոչ-իսլամներէն և թէ՛ Պոլսոյ և ուրիշ տեղերու ցարդ զինուորագրութենէն գերծ մնացած բնակիչներէն 1325էն սկսեալ և զինուորագրութեան նոր օրէնքին համաձայն զինուոր առնելու համար այժմէն ձեռնարկէն ցանկերու պատրաստութեան և նախնական գործողութեանց» («Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամներու զինուորագրութիւնը», *Ժամանակ*, ժողովրդական օրաթերթ, 29 յունիս (12 յուլիս) 1909, 2):

100 Տե՛ս Zürcher, “The Ottoman Conscription System, 1844-1914,” 447:

101 Տե՛ս Գալուստ Սիրմէնեան, *Երզնկա* (Գահիրէ, տպ. «Սահակ-Մեսրոպ», 1947), 258: Դեպքերի ժամանակակիցը, նկարագրելով 1910 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Խարբերդի գավառում գորակոչի անցկացումը, նշում է, որ «բազմաթիւ հայ երիտասարդներ ականջ տուին կոչին տեսակ մը ուրախութեամբ, որովհետեւ «հպատակ» և «գերի» սովորական բառերուն ծանր բեռը այլեւս վերցուած կ'ըլլար անոնց ուսերէն» (տե՛ս Վահէ Հայկ, *Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը* (Նիւ Եորք, 1959), 692):

102 Տե՛ս Գալուստ Սիրմէնեան, *Տաճկահայ զինուոր և զինուորականությունը՝ նախ տաճկական ապսպիկական բանակներուն մէջ* (Պէյրութ, տպ. «Համազգային», 1967), 14 (այս գիրք-հուշագրության հեղինակ Գալուստ Սյուրմենյանն ինքը Հարբիեի հայ շրջանավարտներից էր):

103 Տե՛ս Ari Şekeryan, *The Armenians and the Fall of the Ottoman Empire. After Genocide, 1918-1923* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 16:

104 Գումարի չափը, ըստ շրջանների, կարող էր տարբեր լինել. եթե Էրզրումում հայերից գանձվում էր 30 նսկի (տե՛ս Վարդովցի, «Խաբրիկներ Բարձր Հայքից», *Մշակ* (Թիֆլիս), 2 օգոստոսի 1914, 3), ապա Սերաստիայում՝ 44 (տե՛ս Կարապետ Գաբիկեան, *Եղեռնապատում փորքուն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, «Հայրենիք»-ի տպ., 1924), 31), այլ վայրերում՝ 50, իսկ առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ ավել՝ 90 նսկի (տե՛ս Լեոն Վարդան, *Հարկերը Օսմանեան և Պարսկական կայսրություններուն մէջ*, 265): Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ընդհանուր զորահավաքի

յում գորակոչվելուց կամ բանակի կարիքների համար տարբեր աշխատանքներում ներգրավվելուց և բնաջնջվելուց¹⁰⁵:

Ե. Եզրակացություններ

19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբների արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական կյանքում զինվորական հարկի տեղն ու դերը դժվար է գերազնահատել: Ի թիվս այլ գործոնների՝ հարկի ծանր բեռը, դրա գանձման գործընթացն ուղեկցող բազմաթիվ չարաշահումներն ու բռնությունները մեծապես պայմանավորեցին նշված ժամանակաշրջանի արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական կյանքին բնորոշ այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք էին արտագաղթը, պանդխտությունը, օսմանյան կառավարության և Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի մարդահամարներից ու հաշվառումներից խուսափելը, կամավոր իսլամ ընդունելը, ինչպես նաև բռնի իսլամացումից հետո քրիստոնեությանը վերադառնալու հետ կապված մտահոգությունները:

Զինվորական հարկը շաղկապվեց նաև Հայկական հարցին՝ դիտարկվելով արևմտահայության կյանքի բարելավմանն ուղղված բարեփոխումների համատեքստում: Այդ առումով պատահական չեն Արևմտյան Հայաստանում եվրոպական տերությունների, հատկապես քրիտանական դիվանագիտական ներկայացուցիչների, ընդարձակ անդրադարձները հարկի գանձման ընթացքում տեղ գտած չարաշահումներին: Ինչպես և այլ հարցերում, մեծ տերությունների դիվանագիտական միջամտությունները որոշ չափով զսպում էին օսմանյան կենտրոնական և տեղական իշխանությունների կամայականությունները, սակայն ի վիճակի չէին էապես ազդելու իրավիճակի բարելավման վրա և պարտադրելու այնպիսի համակարգային փոփոխություններ, որոնց միջոցով լուծում կտրվեր Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության այս և այլ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին:

Արևմտահայ ընտրանին, հատկապես դրա աշխարհիկ հատվածը, շարունակաբար բարձրացնում էր զինվորական հարկի վերացման հարցը, ինչի վկայությունն են Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին կից գործող Ազգային ընդհանուր ժողովում և օսմանյան խորհրդարանում այդ հարցի շուրջ ծավալված քննարկումները:

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո զինվորական հարկի վերացումը արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանն ուղղված կարևոր քայլ էր: Այդ հաջողությունը հնարավորություն տվեց արևմտահայության շահերը ներկայացնող գործիչներին և կառույցներին (Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարան, ՀՅԴ և այլ կուսակցություններ) ավելի համարձակ ու հետևողական գործունեություն ծավալել

Ժամանակ բեղել-ի նակդի վճարի կանոնակարգման մասին մանրամասն տե՛ս Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden-Boston: Brill, 2012), 140-142:

105 Բեղել-ի նակդիով զինվորագրումից ազատված բազմաթիվ հայերի հետագայում գորակոչման և կամ բանակի կարիքների համար տարբեր աշխատանքներում ներգրավման մասին վկայությունների համար տե՛ս Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ* (Երկրորդ համալրված հրատարակություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011), 27, 206, 211, 310, 324, 396:

արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման, ինչպես նաև, ավելի լայն առումով, Հայկական հարցի հայանապատ լուծման ուղղությամբ:

THE MILITARY EXEMPTION TAX (BEDEL-I ASKERI) AND WESTERN ARMENIANS (1855–1909)

Robert Tatoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

On May 14, 1855, the Ottoman authorities abolished the jizya head tax levied on non-Muslim subjects, including Armenians. In its place, a new tax designed to replace conscription was introduced, known as the bedel-i askeri.

Nominally, the bedel-i askeri was intended to be collected from non-Muslim men between the ages of 15 and 60 who were healthy, capable of working, and thus fit for military service. However, in practice, to ensure more comprehensive tax collection, it was progressively extended to be levied on all non-Muslim males from the age of one until death.

Initially, the average amount collected from an individual for the bedel-i askeri was 28 kuruş. Subsequently, the tax amount increased: after 1878, it rose to 37 kuruş, and after 1904, it further increased to 50 kuruş.

For Western Armenians, the bedel-i askeri represented the primary form of taxation, accounting for approximately 50% of the taxes paid to the state. The tax collection process, especially among the rural Armenian population of Western Armenia, was characterized by widespread abuses and violent practices. Consequently, the Armenian peasantry attempted to mitigate the tax burden by deliberately concealing the number of male children during censuses and registrations.

Following the Young Turk revolution and the establishment of constitutional rule in 1909, the Ottoman parliament abolished the bedel-i askeri tax, simultaneously making military service compulsory for all non-Muslim subjects. Concurrently, non-Muslims were granted the right to be exempted from military service by paying a fee called bedel-i nakdi.

Key words: bedel-i askeri, military tax, tax collection, census, registration, Western Armenia, Armenian Question.

НАЛОГ НА ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ (БЕДЕЛ-И АСКЕРИ) И ЗАПАДНЫЕ АРМЯНЕ (1855–1909)

Роберт Татоян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

14 мая 1855 года османские власти отменили подушный налог джизья, взимаемый с немусульманских подданных, включая армян. Вместо него был введен новый налог, заменяющий воинскую повинность, известный как бедел-и аскери.

Номинально бедел-и аскери предполагалось взимать с немусульман мужского пола в возрасте от 15 до 60 лет, которые были здоровы, трудоспособны и, таким образом, годны к военной службе. Однако на практике, для обеспечения более полного сбора налога, он начал взиматься со всех мужчин немусульман от одного года до самой смерти.

Первоначально средняя сумма, взимаемая с одного человека в качестве бедел-и аскери, составляла 28 курушей. После 1878 года сумма налога была повышена до 37 курушей, а после 1904 года увеличилась до 50 курушей.

Для западных армян бедел-и аскери был основной формой налогообложения, составляя около 50% налогов, уплачиваемых государству. Процесс сбора налогов, особенно среди сельского армянского населения Западной Армении, сопровождался многочисленными злоупотреблениями и актами насилия. В результате армянское крестьянство пыталось облегчить налоговое бремя, скрывая количество детей мужского пола во время переписей и регистраций.

После младотурецкой революции и провозглашения конституционного правления в 1909 году османский парламент отменил налог бедел-и аскери, сделав военную службу обязательной для всех немусульманских подданных. Вместе с этим немусульманам было предоставлено право освободиться от военной службы, уплатив сбор, называемый бедел-и накди.

Ключевые слова: бедел-и аскери, военный налог, сбор налогов, перепись, регистрация, Западная Армения, Армянский вопрос.

REFERENCES

Առնիւսգրութիւնը Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ւաթիւ: Նիսիս ԼԱ: 9 հոկտեմբեր 1871 [Minutes of the National General Assembly. Opening in the Year 1870. Session 31. 9 October 1871]. Constantinople: Printing by H. Muhendisyan, 1871);

Ատենագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԲ: 22 հոկտեմբեր 1871 [Minutes of the National General Assembly. Opening in the Year 1870. Session 32. 22 October 1871]. Constantinople: Printing by H. Muhendisyan, 1871;

Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով: Գ. Մարդը ընդդէմ մարդու. մահափորձեր եւ սպանութիւններ հայկական օրինակով (1890-1908) [On the Occasion of the 110th Anniversary of Arpiar Arpiarian's Assassination: III. Man Against Man: Assassination Attempts and Murders in the Armenian Context (1890-1908)]. Compiled by Hayk Avagyan. Jahakir Weekly Supplement XIII. Cairo, 2018;

«Բեդել-էսկերիէ կամ զինուորական տուրքը» [Bedel-i askeri or military exemption tax], *Horizon* (Tiflis), 26 August 1909;

«Երեսփոխանական ժողովը: Զինուորական տուրք» [Assembly of Representatives: Military Exemption Tax], *Zhamanak, daily* (Constantinople), 23 June (6 July) 1909;

«Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամները այս տարուրէն պիտի զինուորագրուին» [Assembly of Representatives: Non-Muslims to Be Conscripted from This Year On], *Zhamanak, daily* (Constantinople), 30 June (July 13) 1909;

«Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամներու զինուորագրութիւնը» [Assembly of Representatives: Conscription of Non-Muslims], *Zhamanak, daily*, 29 June (12 July) 1909;

«Վիճակագրութիւնք Արմէնոյ – Քուրդաստանի նահանգաց» [Statistics of the Provinces of Armenia-Kurdistan], *Masis, Daily Newspaper on Politics, National Affairs, Philology, and Economics* (Constantinople), 19(31) October 1881, № 3020;

«Տէրրօր» [Terror], *Droshak, Organ of the Armenian Revolutionary Federation* (Geneva). Year XVIII, No. 3 (191). March 1908;

A-Do. Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները: Ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան [The Vilayets of Van, Bitlis, and Erzeroum: An Attempt at a Study of the Geographical, Statistical, Legal, and Economic Conditions of the Region]. Yerevan: “Kultura” printing, 1912;

Altunian, G. «Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները. ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան. Երևան, 1912թ.» [A-Do, The Vilayets of Van, Bitlis, and Erzurum: An Attempt at a Study of the Geographical, Statistical, Legal, and Economic Conditions of the Region. Yerevan, 1912], *Ararat, Official Journal of the Holy See of St. Etchmiadzin* (Etchmiadzin), January 1913;

Artsruni, G. «Վիճակագրական տեղեկութիւններ Հայաստանի բնակիչների մասին» [Statistical Information on the Inhabitants of Armenia]. *Meghu Hayastani* (Tiflis), 24 January 1882;

Avdalbekyan, T. «Գլխահարկը Թուրքիայում XVII-XVIII դարերում հայ պատմագրության տվյալներով» [The Head Tax in Turkey in the 17th-18th Centuries According to Armenian Historiography]. *Patma-banasirakan handes* 1 (1959): 175-186;

Bdeyian, S. and M. *Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ* [Authentic History of Taron]. Cairo, Armenian National Foundation Publishing, 1962;

Bense'. *Բուլանիկի կամ Հարք գաւառ* [Bulanik or Hark District]. Tiflis: Printed by K. Martirosyants, 1901;

Dadian, Mkrtich-bey. *Современное армянское общество. Армяне въ Османской имперіи* [Contemporary Armenian Society: Armenians in the Ottoman Empire]. Tiflis: Enfiadjants and Co. Printing, 1878;

Gabikian, Karapet. *Եղեռնապատում փոքրն հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* [The Tragedy of Lesser Armenia and Its Great Capital Sebastia]. Boston: «Hayrenik» press, 1924;

Hambardzumian, Vahan. *Գիւղաշխարհ: Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն* [The Rural World: A Historical and Ethnographic Study]. Paris, 1927;

Hambaryan, A. S. *Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)* [Agrarian Relations in Western Armenia (1856-1914)]. Yerevan: ASSR Academy of Sciences Publishing, 1965);

Hambaryan, A. S. *Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914)* [The National and Land Policies of the Young Turks and the Liberation Movements in Western Armenia (1908-1914)]. Yerevan: ASSR Academy of Sciences Publishing, 1979;

Hayk, Vahe. *Խարքերը եւ անոր ոսկեղէն դաշտը* [Kharpert and Its Golden Valley]. New York, 1959;

Khazhaknyan, Garegin. «Հարկերը Տաճկաստանում» [Taxes in Turkey]. *Murch, Political, Social, and Literary Monthly* (Tiflis), January 1899;

Khatanasian, Yervand. *Հայոց թիւը* [The Number of Armenians]. Boston: Publication of the Central Committee for the 50th Anniversary of the Genocide, 1965;

Khazhak. *Հարկերը Տաճկաստանում* [Taxes in Turkey]. Baku: “Aror” Printing, 1903;

Khurshut. «Տեղեկագիր Ենկի-Քեոյ գիւղի Խնուսայ գաւառի» [Report on the Village of Yenki-Keoy in the Khuns District], *Hinchak* (London), 30 June 1895;

Kosian, Hagop. *Հայք Զմիռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիռնիա եւ Հայք* [Armenians in Smyrna and Its Surroundings. Vol. I: Smyrna and the Armenians]. Vienna: Mkhitarian Printing, 1899;

Ormanian, Maghakia. *Ազգապատում: Մասն երրորդ. 1808 տարիէն մինչեւ 1909* [National History. Part Three: From 1808 to 1909]. Jerusalem, St. James Printing, 1927;

Papazyan, A. *Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.)* [Turkish Documentary Materials on the Non-Muslim Peoples of the Ottoman Empire (1839-1915)]. Yerevan: Zangak-97, 2002;

Seylan. «Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը» [The Population of Turkish Armenia], *Murch, Political, Social, and Literary Monthly* (Tiflis), 1895, No. 7;

Siurmeian, Galust. *Երզնկա* [Erznka]. Cairo: Sahak-Mesrop Printing, 1947;

Siurmeian, Galust. *Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականությունը նախ տաճկական ապա հայկական բանակներուն մէջ* [The Ottoman Armenian Soldier and Military Service: First in the Ottoman, Then in the Armenian Armies]. Beirut: “Hamazgayin” printing, 1967;

Svazlyan, Vergine. *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների*

Վկայություններ [The Armenian Genocide: Testimonies of Eyewitness Survivors]. Second Enlarged Edition, Yerevan, NAS RA “Gitutyun” Publishing, 2011;

Tatoyan, Robert. *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* [The Question of Western Armenian Population Number in 1878-1914]. Yerevan: AGMI, 2015;

Vardan, Levon. *Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-Ի դար: Բ. հատոր. Հ-Ֆ* [Taxes in the Ottoman and Persian Empires, 15th-19th Centuries. Vol. II: H-F]. Beirut, 2012;

Vardanian, G. «Թրքահայաստանի վիճակագրութիւնների աղիթով» [On the Statistics of Turkish Armenia]. *Horizon* (Tiflis), 29 December 1912;

Vardovts'i. «Խաբրիկներ Բարձր Հայքից» [News from Upper Armenia], *Mshak* (Tiflis), 2 August 1914;

Zohrap, G. «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը» [The Province of Sebastia from an Economic and Ethnographic Perspective and the Condition of Armenians]. *Banber Yerevani Hamalsarani* №1 (1991): 115-126;

Zohrap, G. *Երկերի ժողովածու, հ. Գ. Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ* [Collected Works. Vol. III: Articles and Studies]. Yerevan: MLA Publishing, 2002.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Ռոբերտ Թաթոյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության վիճակագրություն և ժողովրդագրություն, Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրածների թիվ, արևմտահայ հասարակական, կրթական, մշակութային և կրոնական կյանք:

Էլ. փոստի հասցե՝ r.tatoyan@genocide-museum.am

Robert Tatoyan, PhD in History, Senior Researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: statistics and demography of the Western Armenian population on the eve of the Armenian Genocide; the number of victims and survivors of the Armenian Genocide; and the public, educational, cultural, and religious life of Western Armenians.

E-mail: r.tatoyan@genocide-museum.am

Роберт Татоян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: статистика и демография западноармянского населения накануне Геноцида армян; численность жертв и выживших Геноцида армян; социальная, образовательная, культурная и религиозная жизнь западных армян.

Эл. почта: r.tatoyan@genocide-museum.am

ԳԵՎՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԳՐՄԱՆ ԵՎ ԱՐԽԻՎԱՑՄԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ¹

Նսրիսն Մարգարյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հոդվածը նվիրված է Գևորգ Մեսրոպի (1881-1948) գործունեության և ժառանգության համալիր քննությանը Հայոց ցեղասպանության վաղ փաստագրման և աղբյուրագիտական ուսումնասիրման համատեքստում: Գևորգ Մեսրոպը դասվում է այն հայ մտավորականների շարքին, որոնք դեռևս իրադարձությունների ընթացքում գիտակցեցին վերապրածների վկայությունների համակարգված հավաքագրման, փաստաթղթերի պահպանման և դրանք գիտական շրջանառության մեջ դնելու հրատապությունն ու պատմագիտական նշանակությունը: Նրա բազմակողմանի գործունեությունը՝ ծավալված Օսմանյան կայսրության և Բուլղարիայի հասարակական-մշակութային միջավայրերում, ընդգրկում է կրթական, գիտական և հրապարակախոսական ոլորտները:

Մեսրոպի ժառանգությունը ներառում է դասագրքաստեղծ աշխատանքներ, թարգմանություններ, վեպեր և պիեսներ, ինչպես նաև բանասիրական, պատմագիտական և կրոնագիտական ուսումնասիրություններ: Առանձնահատուկ կարևորություն ունեն սփյուռքահայ մամուլում և տարեգրքերում հրապարակված նրա վիճակագրական և մատենագիտական հոդվածները, որոնք աղբյուրագիտական կարևոր հիմք են տվյալ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրման համար:

Ժամանակակից ցեղասպանագիտության տեսանկյունից Գևորգ Մեսրոպի գործունեությունն առանձնանում է վաղ փաստագրման և տվյալների համակարգման ուղղությամբ իրականացված հետևողական աշխատանքով, որի շնորհիվ կազմվել են տեղեկագրեր և փաստաթղթերի հավաքածուներ՝ ներկայացված նաև միջազգային դիվանագիտական շրջանակներին՝ նպատակ ունենալով բարձրացնելու հայ ժողովրդի դեմ իրականացված հանցագործության միջազգային ճանաչման խնդիրը:

Հետազոտության առանցքում Գևորգ Մեսրոպի՝ Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող անձնական ֆոնդն է, որի նյութերի զգալի մասը մինչ օրս մնում է անտիպ և քիչ ուսումնասիրված: Արխիվային նյութերի քննությունը հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու մի շարք կարևոր շերտեր՝ ցեղասպանության տարիների իրադարձությունների վերաբերյալ նախնական տվյալներ և վիճակագրություն, ականատեսների՝ քիչ հայտնի, ստվերում մնացած վկայություններ, ինչպես նաև փաստաթղթերի դասակարգման և համակարգման մեխանիզմներ, որոնք նպաստում են նյութի գիտական արժևորմանը:

Գևորգ Մեսրոպի արխիվի համալիր քննությունը թույլ է տալիս պնդել, որ այն ոչ միայն պատմական վավերագրերի շտեմարան է, այլև ապացույց այն հետևողական աշխատանքի, որն իրականացրել է հայ մտավորականությունը՝ աղետի հետքերն ու հիշողությունը կորստից փրկելու համար:

Ուսումնասիրության արդյունքները վկայում են, որ Գևորգ Մեսրոպի անձնական արխիվը աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք ունեցող հավաքածու է, որն էական ներդրում ունի Հայոց ցեղասպանության պատմագրության հարստացման գործում: Միաժամանակ այն կարևոր վկայություն է հայ մտավորականության ծավալած նպատակային և համակարգված գործունե-

1 Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (թեմայի ծածկագիր՝ 24SSAH-6A042):

ության մասին՝ ուղղված պատմական հիշողության պահպանմանը, վավերագրերի հավաքմանը և հետագա սերունդներին դրանց փոխանցմանը:

Բանալի բառեր՝ Գևորգ Մեսրոպ, Հայոց ցեղասպանություն, վավերագրում, հուշագրություն, վկայություն, բռնի տեղահանություն, տեղեկագիր, վիճակագրություն, ոճրագործների ցանկ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 14.01.2026: Ընդունվել է տպագրության՝ 05.05.2026:

The article was submitted on 14.01.2026 and accepted for publication on 05.05.2026.

Статья поступила 14.01.2026 и была принята к публикации 05.05.2026.

Ինչպես հղել՝ Նարինե Մարգարյան, «Գևորգ Մեսրոպ. Հայոց ցեղասպանության փաստագրման և արխիվացման ակունքներում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 37-65:

How to cite: Narine Margaryan, “Gevorg Mesrop: On the Foundations of Armenian Genocide Documentation and Archival Practice,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026): 37-65.

Как ссылаться: Нарине Маргарян, “Геворг Месроп: у истоков документирования и архивирования Геноцида армян,” *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026): 37-65.

* * *

Գևորգ Մեսրոպի՝ իր ժողովրդի պատմության նկատմամբ ցուցաբերած հետաքրքրությունն ու պատասխանատվության զգացումը պայմանավորված էին իր կյանքի մի շարք կարևոր դրվագներով: Իր ժամանակի համար նա ստացել է պատշաճ կրթություն. Պարտիզակում ուսանել է ազգային Ներսես-Շուշանյան երկսեռ վարժարանում, այնուհետև՝ կրթությունը շարունակել Ամերիկյան ավագ դպրոցում: Տստեսական ծանր պայմանների բերումով ստիպված է եղել ընդհատել ուսումը և զբաղվել առևտրական գործունեությամբ:

Որոշ ժամանակ անց, Երուսաղեմի Հարություն Վեհապետյան պատրիարքին ուղղված դիմումի հիման վրա, Գևորգ Մեսրոպն ընդունվել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարան, որտեղ նախատեսված վեցամյա ուսումնառությունն ավարտել է ընդամենը երկուսուկես տարում: Ուսուցչական գործունեությունը սկսել է Յաֆֆայի հայոց ազգային վարժարանում: 1904 թ. իր հայրենակից Թորգոմ Գուշակյանի առաջարկով ընդունվել է Արմաշի դպրեվանք, իսկ մեկ տարի անց Օրմանյան պատրիարքի ձեռամբ Բերայի Սուրբ Երորդություն եկեղեցում ձեռնադրվել է սարկավագ՝ ուսանելով ժամանակի նշանավոր հոգևորականներին: Այդ ընթացքը նաև նրա եռանդուն ինքնակրթության և գիտական հետաքրքրությունների ձևավորման շրջանն էր:

1908 թ. համիդյան վարչակարգի տապալումից հետո հայկական դպրոցներում առաջնահերթ խնդիր դարձավ ազգային պատմության և աշխարհագրության դասագրքերի ստեղծումը, քանի որ մինչ այդ նման ուսումնական նյութեր չկային կամ զգալիորեն հնացած էին: Այս պահանջին արձագանքելով՝ Գևորգ Մեսրոպը հրատարակեց «Հայոց պատմություն» շարքը, որը կարճ ժամանակում լայն կիրա-

նություն գտավ Օսմանյան կայսրության հայկական դպրոցներում: Բացի այդ՝ նա հեղինակել է «Պատմական Հայաստանի աշխարհագրություն» աշխատությունը, ինչպես նաև «Մաշտոց» կեղծանվամբ կրոնագիտական երկու դասագիրք:

1908 թ. սկսած՝ հիմնականում որպես տնօրեն և ուսուցիչ աշխատել է Ռոդոստոյի Հիսույան և Սուրբ Հրեշտակապետ ազգային երկսեռ վարժարաններում, Ադաբազարի և Կ.Պոլսի տարբեր թաղային և երկրորդական վարժարաններում: Երկար տարիներ պաշտոնավարել է Կ.Պոլսի Կեդրոնական, Պերպերյան, Սամաթիայի և Գատըզյուղի վարժարաններում, Սկյուտարի ազգային երկսեռ վարժարաններում և Գալֆայան որբանոցում: Ուներ Կ.Պոլսի ուսումնական խորհրդի «Հայ լեզվի և պատմության» մասնագետի վկայական: Ընտրվել է Պալերմոյի գիտական ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

Գևորգ Մեսրոպի անունը նույնպես Դանիել Վարուժանի, Հարություն Շահրիկյանի և Տիգրան Չեղկոյանի անունների հետ ներառված էր թուրքական կառավարության կազմած ձերբակալվողների ցանկում, սակայն 1915 թ. ապրիլի ձերբակալությունների ժամանակ, որոշ աղբյուրների տեղեկություններով, նրա փոխարեն սխալմամբ Այաշի բանտ է տարվել իր աները՝ Փիլիպպոս Գազանճյանը, որից հետո էլ նա անհետ կորել է մյուսների պես²:

Ձերբակալությունների առնչությամբ Այաշի բանտարկյալ Ավետիս Նազգաշյանը նշում էր, որ բանտում իրենց հետ էր նաև Գևորգի 70-ամյա հայրը, որը պատմել է, որ խուզարկության ժամին Մեսրոպը տանը չի եղել:

Ընդհանուր ձերբակալություններից երկու-երեք ամիս անց Գևորգ Մեսրոպը սկսել է գաղտնի դասավանդել Նիկողոսյան, Տայան, ապա՝ Պեզազյան վարժարաններում: Որոշ ժամանակ անց նա հայտնաբերվել է, բանտարկվել և ազատ է արձակվել արտաքին միջամտությունների շնորհիվ:

1918 թ. Գևորգ Մեսրոպը գլխավորել է Կ.Պոլսի պատրիարքարանի տեղեկատվության գաղտնի դիվանի գործունեությունը և մասնակցել բազմաթիվ վիճակագրական և պատմական վավերաթղթերի կազմմանը: Այդ աշխատանքին հետագայում միացել են Սարգիս Սրենցը և ուրիշներ: Նա հավաքում և դասակարգում էր հայ տարագրության, ջարդերի ու ջարդարարների վերաբերյալ տեղեկություններն ու վավերաթղթերը, խմբագրում դրանք, կազմակերպում դրանց թարգմանության գործը ֆրանսերեն և անգլերեն, որից հետո թարգմանությունները պատրիարքարանի միջոցով հանձնվում էին դաշնակից տերությունների բանակի և նավատորմի ղեկավարներին:

Գևորգ Մեսրոպն այն հանձնախմբի անդամ էր, որին վստահվել էր ազգային պատրիարքարանի և Ազգային պատվիրակության կողմից պատասխան կազմել թուրքական կառավարության 1919 թ. փետրվարի 12-ի ծանուցագրին³, որը Բարձրագույն դուռը ներկայացրել էր Խաղաղության համաժողովի մեծ պետությունների ներ-

2. Տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, *Գրական և ուսուցչական գործունեության 30 և 25 ամեայ յոթելեանի առիթով (Կենսագրական գիծեր)* (Սոֆիա, «Պ. Պալըզճեան, Յար Պօրիս 89», 1929), 31:

3 Տե՛ս Memorandum of the Sublime Porte Communicated to the American, British, French and Italian High Commissioners on the 12th February 1919, Constantinople, Zelligh Bros., 1919:

կայացուցիչներին՝ Հայկական հարցի առնչությամբ բացասական տրամադրվածություն ձևավորելու համար: Այս խմբի անդամներից միայն Կարապետ Նուրյանն ու Գևորգ Մեսրոպյան են խմբագրել պատրիարքարանի հույժ գաղտնի պատասխանը (Response au Memorie de la Sublime Porte 1919):

1922 թ. քեմալական շարժման հետևանքով Գևորգ Մեսրոպյան Կ.Պոլսից հարկադրաբար տեղափոխվել է Պլովդիվ, որտեղ, մտահոգ շուրջ 6-7 հազար հայ մանուկների կրթության խնդրով, հիմնել է Մեսրոպյան ճեմարանը: Հետագայում՝ 1925-1937 թթ., ճեմարանը գործել է Սոֆիայում՝ դառնալով սփյուռքահայ կրթական կյանքի կարևոր կենտրոններից մեկը: Մեսրոպյի ավանդը նշանակալի է նաև պատմության, աշխարհագրության և կրոնի դասագրքերի կազմման գործում: Նրա հիմնական գրավոր ժառանգությունը 1965 թ. դուստրը՝ Մեսրոպուհին, հանձնել է Հայաստանի ազգային արխիվին:

2021 թ. մայիսին Գևորգ Մեսրոպյի բարեկամուհի Մարի Կոտիկյանը Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտին է նվիրաբերել Մեսրոպյի անձնական գրադարանը՝ ձևավորված 1800-ականների վերջին – 1930-ականներին: Գրքերի մի մասը կրում է «Գ. Մեսրոպյի անձնական գրադարան» կնիքը, իսկ որոշ օրինակների վրա կա «Գեորգ Մեսրոպ - ուսուցիչ» մակագրությունը: Հավաքածուն ընդգրկում է տասնյակ պատմագրքեր, տարբեր ուսումնագիտական ձեռնարկներ և դասագրքեր, ազգային վարժարանների կանոնակարգեր, ինչպես նաև հայկական մամուլի մի շարք պարբերականների հավաքածուներ, այդ թվում՝ Կ.Պոլսի «Հայ խօսնակ» և «Հայ խօսնակ մանկանց» ամսաթերթերի, Փարիզի «Անահիտ» հանդեսի, «Բանասեր» ամսաթերթի, Կ.Պոլսի «Հայ պատանի» պատկերազարդ շաբաթաթերթի, Վիեննայի «Հանդես ամսօրեայ»-ի, Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրի և բազմաթիվ այլ հրատարակություններ:

Նշված նյութերը աղբյուրագիտական կարևոր արժեք ունեն՝ հնարավորություն տալով վերականգնելու Գևորգ Մեսրոպյի գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակը և գնահատելու նրա մտահորիզոնի ընդգրկունությունը:

Գևորգ Մեսրոպի՝ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող արխիվները

Գևորգ Մեսրոպյի արխիվային ժառանգության գերակշիռ մասն այսօր պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, ուր այն մի քանի փուլերով մշտական պահպանության է հանձնվել նրա դստեր՝ Մեսրոպուհու կողմից: Գևորգ Մեսրոպյի արխիվի փաստաթղթերը հարուստ նյութեր են պարունակում Հայոց ցեղասպանության տարիների տեղահանության և ջարդերի, նախացեղասպանական շրջանում հայ ազգաբնակչության թվի և տեղաբաշխման, հայ ժողովրդի պատմության, դպրոցների և հոգևոր թեմերի վիճակի մասին: Այդ արխիվում ներառված են նաև նամականի, որն ամբողջությամբ արտացոլում է նրա մանկավարժական գործունեությունը, նյութեր նրա հոբելյանական հանդիսությունների և Մեսրոպյան ճեմարանի գործունեության մասին, դասախոսություններ, ճեմարանի գործունեությանն առնչվող բազմաթիվ տեղեկություններ:

Գևորգ Մեսրոպի արխիվը դասակարգվել է հետևյալ սկզբունքով՝

1. աշխատություններ, հոդվածներ և ուսումնասիրություններ,
2. դպրոցական կյանքին վերաբերող նյութեր,
3. հոգևոր թեմերի և կրոնի պատմության վերաբերյալ նյութեր,
4. կենսագրական նյութեր:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող նյութերի հավաքածուն շատ հարուստ է ու աղբյուրագիտական կարևոր արժեք ունի: Մոտավոր հաշվարկներով՝ այն կազմում է ձեռագիր և մեքենագրված 1200 թերթ, որոնց մի մասը գրված է երկու կողմով, երբեմն ուղղումներ, նշումներ և լրացումներ են արված տեքստերի վրա: Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում չեն ներառվել Գևորգ Մեսրոպի՝ 1922 թ. Բուլղարիա տեղափոխվելուց հետո ծավալած գործունեությանն առնչվող նյութերը:

Գևորգ Մեսրոպի՝ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող արխիվից մոտ 60 էջ տպագրվել է «Հայկաշէն» տարեգրքում 1922 թ. «Թրքահայերն ու թուրքերը (1914-1918). անտիպ և պաշտոնական փաստաթղթեր»⁴ վերնագրով, որտեղ որպես վերջին խոսք Գ. Մեսրոպը նշել է. «Ինչպես խոստացանք, մեր կողմէ գրեթե ո՛չ մէկ խորհրդածություն ու մեկնություն դիրնք մեր առաջ բերած փաստերուն մէջ ... Տեղի անձկությունը արգելք եղաւ մեզ քիչ մ'աւելի լայն տեղ տալու ուրիշ մէկ քանի կարեւոր վաւերագիրներու, որոնք մեր կարծիքով քիչ մ'աւելի կը լուսաբանեն այս ցաւոտ շրջանին Ազգ.Պատրիարքարանի և Կառավարութեան յարաբերութիւնը: Անտարակոյս անհրաժեշտ են անոնք ապագայ պատմիչին համար՝ մեր ժամանակի իրադարձութիւններուն պատասխանատուութիւնները ճշտելու գործին մէջ: Անոնց հրատարակութիւնը կը թողունք ատելի պատեհ ժամանակի: 1921 թ. հուլիս 15, Բերա»⁵:

Երկրորդ անգամ այս աշխատությանն անդրադարձել է դոկտ. Երվանդ Քասունին՝ նշելով. «Թղթածրար մըն է վաւերական փաստաթուղթերու, որոնք պատրաստուած են Եղեռնի ազդանշանները տրուած օրերուն, եւ երբեմն ստորագրուած՝ յաջորդ օրերուն մէջ Թուրք եաթաղանին զոհ դարձած հայ պատասխանատու անձնատրութեանց կողմէ»⁶: Քասունու բնութագրմամբ՝ այն փաստաթղթերի հավաքական կենդանի, անմիջական խոսք է, որտեղ չկան դիվանագիտություն, իրավաբանական ճամարտակություն, այլ միայն աշխարհագրական հստակ սահմաններ, գործող, կենդանի մարդկանց անուններ ու գործելակերպ, թվական ճշգրիտ տվյալներ, կատարվածի անշաղար ներկայացում⁷: Դոկտ. Քասունին «Թրքահայերն ու թուրքերը» հավաքածուում ներառված փաստաթղթերից բերված ընդարձակ մեջբերումներով է իրականացրել իր հետազոտությունը:

4 Տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, «Թրքահայերն ու թուրքերը (1914-1918). անտիպ և պաշտոնական փաստաթղթեր», *Հայկաշէն Տարեգիրք, արուեստներու, գրականութեանց եւ գիտութեանց*, կազմեց՝ Յակոբ Սարգիսեան (Կ.Պոլիս, Կիլիկիա գրավաճառանոցի, «Յ. Ասատուրեան որդիք», 1922), Ա տարի, թիւ 1, 102-164:

5 Նույն տեղում, 164:

6 Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն, հետազօտութիւն, Գէորգ Մեսրոպի «Թրքահայերն ու թուրքերը» փաստաթուղթերու տունեայներով* (Պէյրութ, «Ե.Հ.Ք.», 2015), 9:

7 Տե՛ս նույն տեղում:

Ամենայն հավանականությամբ, Գևորգ Մեսրոպի մոտ են կենտրոնացվել բոլոր թղթածրարները՝ «Պատասխան»/«Գործ»-ը գրելու նպատակով. որոշ դեպքերում հավաքչական աշխատանքի ընթացքում նյութերը գրի է առել ինքը, կամ իրեն են հանձնել, որոշ դեպքերում էլ թարգմանություններ պատրաստելու համար մեկ այլ պատասխանատուի կողմից կրկնօրինակվել են, քանի որ արխիվում կան տարբեր ձեռագրերով փաստաթղթեր: 1919 թ. օգոստոսին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծվում է Տեղեկատու դիվանը, որի աշխատանքների համակարգումը հանձնարարվում է Արշակ Ալպոյաճյանին: Համաձայն Տեղեկատու դիվանի կանոնագրի՝ այնտեղ պետք է կենտրոնանային «Հայաստանի եւ հայկական դատի վերաբերեալ հին թէ՛ նոր ամէն կարգի վիճակագրութիւններն, ...հայ հալածանքներու, ջարդերու, տեղահանութեան վերաբերեալ բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թէ՛ անհատական շարժուն թէ՛ անշարժ գոյքերու մասին վիճակագրական պատկերներ...»⁸:

1920 թ. հունիսի 29-ին Տեղեկատու դիվանը կազմում է հաշվետվություն, որի «Վաւերագիրներու հաւաքում եւ մատենադարան» բաժնում նշվում էր, որ դիվանը «.... կը հաւաքէ եւ կը դասատրէ բոլոր շահեկան վաւերագիրները Հայոց ընկերային եւ քաղաքական կեանքին: Այսպէս, Հայ ընկերակցութիւններու կամ պաշտօնական մարմիններու կողմէ՛ հրատարակուած 600-է աւելի տեղեկագիրներ, վիճակագրութիւններ եւ այլն»⁹:

Այս կապակցությամբ արժեքավոր տեղեկագրեր են ամփոփված «Գրութիւններ թորքական իշատակագրին պատասխան գրելու, հայ տարագրութեան նկարագրութիւնը համապատասխան փաստաթղթերով լուսաբանելու և այլնի մասին» գործում՝ թվագրված 4 փետրվարի - 15 օգոստոսի 1919 թ. (թիվ 80): Այստեղ ներառված է Զավեն պատրիարքի հատուկ շնորհակալագիրը՝ ուղղված Գևորգ Մեսրոպին՝ թորքական իշատակագրին հմտությամբ և հաջող պատասխան կազմելու համար, որը մակագրված է հետևյալ կերպ. «Շնորհակալութիւն այս խղճմիտ աշխատասիրութեան համար և նուիրելով մեր հայրական սիրոյ ողջունը ու օրհնութիւնը»:

8 Զաւեն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ* (Գահիրէ, Նոր Աստղ, 1947), 303:

9 Մինչ այդ Հայկական հարցի հայանպաստ լուծման նպատակով Հայ ազգային պատվիրակությանը զուգահեռ և համագործակցաբար Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին արևմտահայության վիճակի վերաբերյալ տարբեր, այդ թվում՝ նաև՝ վիճակագրական տվյալների հավաքմամբ և ամփոփմամբ էր զբաղվում նաև Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը: Արդեն Մուղղոսի գինադադարի կնքումից անմիջապես հետո՝ 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, Կ.Պոլսի հայ մտավորականների և ազգային երեսփոխանական ժողովի նախկին անդամների մասնակցությամբ ստեղծվում է Ազգային լիգան, իսկ այնուհետև՝ Ազգային խորհրդակցական ժողովը, որի անդամներն էին Եղիշե արք. Դուրյանը, պրոֆեսոր Աբրահամ Տեր-Հակոբյանը, դոկտոր Վահրամ Թորգոմյանը և այլք: Ազգային խորհրդակցական ժողովի փաստաթղթերի հանձնախումբն աշխատանք էր տանում նաև Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների հավաքման ուղղությամբ: Հավաքված նյութերի մի մասը ներկայացվել է Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին: Այս և այլ մանրամասներ տե՛ս *Համահաւաք ատենագրութիւններ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովի, Համագումար Ազգային ժողովի եւ Համազգային խորհուրդի (1919-1922), Գիրք Ա. (Երուսաղէմ, տպարան «Սրբոց Յակոբեանց», 2021)*:

Գործը կազմելու հարցում ակնհայտ է Գևորգ Մեսրոպի և պատրիարքի պատասխանատվությունը՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ 1919 թ. օգոստոսի 15-ի դրությամբ Տեղեկատու դիվանից տեղեկացնում էին, որ պակասում էին 1912-1913 թթ. ՀԲԸՄ թղթածրարները և Սսի կաթողիկոսարանի տեղեկագրերը:

Արխիվում կան նաև հատվածաբար և ամբողջությամբ տպագրված մի քանի տեղեկագրեր: Հարություն Աթանասյանի¹⁰ «Ատաբազարից Տէր Զօր» հուշագրությունը՝ ընդարձակ ծանոթագրություններով և առաջաբանով, տպագրվել է 2025 թ. Միհրան Մինասեանի աշխատասիրությամբ: Աշխատասիրողը ներկայացնում է Աթանասյանի կենսագրությունը, գիտական ու հրատարակչական գործունեությունը, աքսորի պատմությունը, հուշագրության բովանդակությունն ու պատմական արժեքը, ինչպես նաև Ադաբազարի հայ համայնքի համառոտ պատմությունը և ձեռագրի հրատարակման սկզբունքները: Աթանասյանի ծավալուն հուշերը Հայոց ցեղասպանության վաղ շրջանի կարևոր սկզբնաղբյուրներից են՝ գրված անմիջապես աքսորից հետո՝ 1919 թ. հունվարի 1-ին: Հեղինակը նկարագրում է Ադաբազարում ձերբակալությունները, բռնությունները և դրանց հաջորդած համատարած աքսորը, ինչպես նաև աքսորի ճանապարհը և սիրիական անապատների համակենտրոնացման ճամբարների ծանր պայմաններն ու կոտորածները:

Աթանասյանը եղել է գրեթե բոլոր հիմնական կայաններում՝ Կոնիա, Բոզանթի, Օսմանիե, Գաթմա, Մեսքենե, Ռաքքա, Դեր-Զոր, Շեդդադիե և այլուր: Նա փրկվել է Շեդդադիեի կոտորածից՝ փախչելով նախորդ գիշերը: Ութ հոգուց բաղկացած ընտանիքից ի վերջո Կ.Պոլիս է վերադարձել միայն նա, չնայած հետագայում նույնպես նրա կյանքը բարդ է ընթացել. Ռումինիա տեղափոխվելուց հետո՝ 1944 թ., ձերբակալվել և աքսորվել է Սիբիր, որտեղ էլ անհետացել է:

Որպես ականատես՝ Աթանասյանը ոչ միայն նկարագրում է աքսորականների առօրյան ու տառապանքները, այլև հաղորդում է եզակի տեղեկություններ: Առևտրով զբաղվելով և տարբեր կայանների միջև տեղաշարժվելով՝ նա անմիջականորեն տեսել է համակենտրոնացման վայրերում տարագրյալների կացությունը և ճանապարհներին մնացած բազմաթիվ զոհերի:

Արխիվային նյութերի բովանդակային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ցեղասպանությանը վերաբերող հավաքածուն բաժանելու երկու հիմնական մասի: Առաջին մասը ներառում է տեղեկագրեր, համառոտագրեր, վիճակագրական և ժողովրդագրական տվյալներ, որոնք վերաբերում են Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությանը նախքան ցեղասպանությունը՝ ընդգրկելով նաև դպրոցների և եկեղեցիների գործունեությանն ու հայ բնակչության անվտանգության խնդիրներին վերաբերող նյութեր:

Երկրորդ՝ առավել ծավալուն մասը վերաբերում է բուն ցեղասպանության շրջանին և առանձնանում է հուշագրությունների, տեղեկագրերի և վիճակագրական նյութերի բազմազանությամբ: Այս բաժնում կան տեղեկագրեր, որոնցում ամփոփված են

10 Տե՛ս Յարութին Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, խմբագիր, յառաջաբանի եւ ծանօթագրութիւններու հեղինակ՝ Միհրան Մինասեան (Երևան, ՀՅԺԻ հրատ., 2025):

հայերին թուրքական իշխանությունների ուղղած անհիմն մեղադրանքներով նյութեր: Միաժամանակ նույն համատեքստում ներկայացված են այդ մեղադրանքները հերքող և չեզոքացնող բազմաթիվ փաստաթղթեր, այդ թվում՝ ժամանակի թուրքական մամուլից քաղված նյութեր, որոնք հնարավորություն են տալիս համադրական վերլուծությամբ առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու իրադարձությունների մասին:

Մինչ այժմ գիտական շրջանառության մեջ չեն դրվել արխիվում պահվող՝ կրոնական հաստատություններին, վանքերին ու դպրոցներին առնչվող մի քանի ամբողջական գործեր. աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն նաև Արևմտյան Հայաստանի եկեղեցիների, գյուղերի ու դպրոցների քանակի վերաբերյալ տեղեկագիրը¹¹, Կոնիայի առաջնորդ Գարեգին վարդապետի կազմած տեղեկագիրը Կոնիայի նորակազմ հայ առաջնորդարանի վիճակի մասին (49 էջ)՝ թվագրված 27 սեպտեմբերի 1914 թ.¹², ինչպես նաև «Ուսումնասիրություններ վանքերի կատարած դերի և Թուրքիայում եղած հայ եկեղեցիների վիճակագրությունը» 1919 թ. թվագրված, ֆրանսերեն կազմված նյութը¹³: Կարևոր է 1915 թ. դրությամբ կազմված երկու հարյուր էջից ավելի ուսումնասիրությունը, որը վերաբերում է հայկական դպրոցներում կատարված բարեփոխումներին¹⁴:

Առավել արժեքավոր են «Արևմտահայ առաջնորդարաններից վերցված տեղեկությունները հայերի նկատմամբ գործադրվող անարդարության, թալանի, զորակոչի, անհավասար զորահավաքի մասին»՝ ամփոփված 185-էջանոց թղթապանակում՝ թվագրված 1914 թ. սեպտեմբերի 22-ից հոկտեմբերի 9-ը¹⁵: Այստեղ ներառված է 30 տեղեկագիր, ընդ որում՝ Տարոնից և Կարինից վեցական, Շապին Գարահիսարից, Պարտիզակից, Բաղեշից, Բարերդից՝ երկուական, Բերկրիից, Խնուսից, Աֆիոն Գարահիսարից, Կուտիսայից, Արաբկիրից, Վանից, Խարբերդից, Ակնից՝ մեկական տեղեկագիր:

Վերոնշյալ տեղեկագրերն առանձնանում են ցեղասպանությանը նախորդող շրջանի մանրամասն նկարագրությամբ, հայ բնակչության շրջանում առկա տագնապներով, դեռևս պատերազմի մեջ չմտած օսմանյան կառավարությունում զորահավաքի, բանակի համար պարենի ու զինամթերքի ձեռքբերման, տեղափոխման և բանակի մատակարարման հարցերի քննարկմամբ: Ներկայացվում են հատուկ նշված հարցերի լուծման համար ստեղծված հանձնաժողովների գործողությունները, որոնք կազմակերպում էին զինվորական անկողինների ու հագուստի հավաքումը, զինվորների կեցավայրի ապահովումը, ցորենի առաքումները, տասնորդի գանձումը:

Այս համատեքստում տարբեր վայրերի առաջնորդարաններից եկած բոլոր տեղեկագրերում նշվում է կեղեքումների և բնակչության ունեցվածքի բռնագրավման մասին հիմնականում նմանատիպ բնութագրումներով: Այսպես՝ Տիգրանակերտում իրականացվող զորահավաքի, պատերազմական առգրավումների վերաբերյալ նըշ-

11 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 105:

12 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 110:

13 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 113:

14 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 93:

15 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 57:

վում է, որ այդ ընթացքում ապրելն անկարելի էր, քանի որ քրդերն անցել էին թալանի՝ իրենց հին արհեստին: Ընդգծված տողով որպես եզրակացություն գրված է, որ ամեն ինչ տակնուվրա է եղել, կառավարության անտարբերությունից ժողովուրդն ահ ու սարսափի է մատնվել:

Տեղեկագրերում կան բազմաթիվ վկայություններ, որոնց համաձայն՝ օսմանյան բանակի համար հայերը տրամադրում էին ավելին, քան ունեին. «.... զինուորական պիտույքներու անունով ժողովուրդէն այնքան բան առնուեցաւ, որու երեսէն եթէ ըսենք ժողովուրդին կէսը ձմեռուան մէջ օրապահիկ անգամ չպիտի ունենայ, չենք սխալիր»¹⁶:

Վանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ նշվում է, որ զորահավաքը սկսվել էր դեռևս 1914 թ. հուլիսի 27-ից, և նկարագրվում են թուրքական կառավարության գործադրած անօրինական քայլերը: Վավերագրերը նաև փաստում են, որ գյուղերում երկրագործությունը բարձիթողի վիճակում էր, մինչդեռ զորակոչն ու զորահավաքը փուլերով ու խիստ վերահսկողությամբ էին իրականացվում:

Մուշում տիրող վիճակի վերաբերյալ նշվում է, որ արդեն 1914 թ. նոյեմբերին իշխանությունները գիշեր-ցերեկ զբաղված էին միայն զորանոց պաշար ու ռազմամթերք հասցնելու և փոխանցելու աշխատանքներով, սակայն, չնայած դրան, կառավարությունը հայերի նկատմամբ վստահություն չունեւ:

Մուշից 1914 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ներսես եպիսկոպոս Իսաբախանյանը տեղեկացնում է. «Վիճակը անտանելի է, կացութիւնը խիստ դառն եւ անողոք, տիրող իշխանութիւնը հետզհետէ կը սաստկացնէ իր տարապայման տուրքը»¹⁷: Իսկ արդեն նոյեմբերի 8-ին հավելվում է. «Ժողովուրդը տուաւ իր ունեցածը և դեռ ատելին կը պահանջուի, ու շատերը ստիպուած են պարտք ընելով պահանջները գոհացնել»¹⁸:

Տիգրանակերտի առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ վարդապետ Չըլդատյանն իր տեղեկագրում նշում է. «Կառավարութեան անտարբերութենէն երկիրը սկսած է տակն ու վրայ ըլլալ, ժողովուրդը ահ ու սարսափի մատնուած է, մեծ կոտորածէ մը կը վախցուի: Ճամբաները անապատներով լեցուած են»¹⁹:

1914 թ. օգոստոսի 30-ի դրությամբ Կարինում զորակոչի ընթացքը տակավին շարունակվում էր խորությամբ, որին հնարավոր չէր ընդդիմանալ. մինչև 45 տարեկան տղամարդիկ անողոքաբար կանչվում էին զինվորագրության: Նրանք գիտակցում էին իրենց հարակից բնակավայրերում ռուսական զորքերի առաջխաղացմամբ պայմանավորված տեղի բնակչությանը սպասվող վտանգները և նշում. «.... կ'աշխատէինք մեծ ճիգեր թափելով ամէն քաղաքական կասկած ի բաց վանել մեր վրայէն. որպէսզի հաւանական պատերազմի ատեն, մերայինք վրէժխնդրական խժժութեանց չերթան»²⁰:

Սմբատ Սավադեթյանը 1914 թ. օգոստոսին Կարինից գրում էր. «Բասենէն,

16 Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն*, 85:

17 ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 57, թթ. 55-59, 12:

18 Նույն տեղում, թթ. 66-70, 1:

19 Նույն տեղում, թթ. 3-7, 7:

20 Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն*, 89:

Խնուսէն, Դերջանէն և Դաշտի գիւղերէն այժմէն թշուառութեան լուրեր ծայր տալ սկսած են, անպաշտպան կիներ և տղաքներ, թշուառութեան ցնցոտիներով ու դառնութեան արցունքներով դէպի Կարին պիտի հասնին և դիւրին է ըմբռնել, որ այդօրինակ պատմական տագնապի մը օրերուն սովամահ ժողովրդեան բազմութիւն մը պիտի ունենանք մեր առջև, որոնք գոնէ առօրեայ սնունդի պաշար պիտի պահանջեն: Առաջնորդարանս՝ այժմէն սարսափած այդ ապագայ տեսարաններուն հեռապատկերէն, պէտք կը զգամք ազգ. պատրիարքարանիդ հայրական ուշադրութեան յանձնել և լուրջ կարեկցութիւն հրաւիրել մեր այդ վիճակին վրայ»²¹:

Խնուսի առաջնորդական փոխանորդ Արգար վարդապետը գրում էր, որ կրակի գծի մոտ գտնվող ազգաբնակչությունը գերմարդկային համբերության կարիք ուներ այդ անտանելի տառապանքները հաղթահարելու համար:

Վաղինակ ծ. վարդապետը Շապին-Գարահիսարից 1914 թ. սեպտեմբերով թվագրված նամակում գրում է. «.... տարապայման տագնապի ենթարկելով ամբողջ գիւղական համայնքը, որ երեսի վրայ թողնելով իր արտն ու կալը միայն այս անվերջ փոխադրություններով կը զբաղի և այս հարուածը ամէն մասամբ հայն է, որ կը կրէ, վասնզի թիւրք գիւղերու շատ քիչ և գրեթէ աննշան ծառայութիւններ ընել կը տրուին»²²:

Այս թղթապանակում ներառված են նաև թերևս տվյալ ժամանակահատվածին անմիջականորեն չառնչվող Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողիկոսի երեք նամակները, որոնք թվագրվում են 1915 և 1916 թվականներով: Առաջին նամակում՝ թվագրված 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ով, ներկայացվում է Հալեպում տիրող վիճակը, երբ գաղթականության թիվն անցնում էր 40 000-ը: Գաղթականները կենտրոնացված էին բացօթյա վայրերում, մասամբ նաև՝ վրանների տակ՝ չնայած եղանակային աննպաստ պայմաններին: Դեռ ավելին՝ շարունակվում էր վանեցի ու շատախցի գաղթականների հոսքը, որին զուգահեռ էլ Սահակ կաթողիկոսը շարունակում էր գաղթականների վիճակը մեղմելու համար դրամական միջոցներ հայթայթել Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսարանին ուղղված նամակ-խնդրագրերով²³:

Նույն ժամանակահատվածում որոշում է կայացվում, որ Շամի կուսակալությունը (Դամասկոսի նահանգ) այլևս չպետք է ընդունի գաղթականների, և այդուհետ նրանք պետք է գաղթեն Դեր-Զորի և Ռաքքայի ուղղությամբ:

Սահակ կաթողիկոսի 1915 թ. հուլիսի 6-ի նամակում²⁴ նշվում են Հալաջյան և Հասան Բեյլիի որբանոցներին առնչվող հարցեր: Անդրադարձ կա գաղթականների թվաքանակին, նպաստի բաշխման ցուցակներին, Ջեմալ փաշայի հետ Սահակ կաթողիկոսի հանդիպմանը՝ հայ գաղթականներին հանգիստ թողնելու և Կոնիայի կուսակալությունում ապաստանած 5-6 000 զեյթունցիներին աջակցելու խնդրանքով: Անգամ որոշակի պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել գաղթականների համակենտրոնացման վայրեր քահանաներ ուղարկելու շուրջ, որին Ջեմալը համաձայնություն է տվել: Ներկայացված են նաև հայ գաղթականների վիճակագրական տվյալներ:

21 ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 57, թթ. 18-20, 20:

22 Նույն տեղում, թթ. 81-85, 82:

23 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 121-127:

24 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 128-146:

Երրորդ նամակը թվագրված է 1916 թ. հունվարի 14-ով, որում Սահակ կաթողիկոսն անդրադառնում է իր՝ Երուսաղեմ մեկնելու իրողությանը: Հալեպի վերաբերյալ նա գրում է. «Ամսի 27-ին Հալեպը, տառապանքի ու տառապեալներու, ատելի ճիշդը մեռնողներու քաղաքը թողուցինք և մեկնեցանք», որից հետո փաստում է Երուսաղեմում տիրող իրավիճակի մասին. «Կը կարծէինք, որ Հալեպէն հեռանալով հաց խնդրողներու սրտակէղէք դիմումներէն պիտի ազատինք, բարիքը չհետևիր մարդուն, տառապանքը ամէն տեղ է»²⁵:

Նմանատիպ տեղեկագրերով հարուստ է Գևորգ Մեսրոպի արխիվը, որտեղ բազմաթիվ փաստագրումներ կան, թե ինչ հաջորդականությամբ ու փուլերով է Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում սկզբում բռնությունների և կեղեքումների միջոցով, ավելի ուշ՝ տեղահանությամբ և բնաջնջմամբ իրականացվել Հայոց ցեղասպանությունը:

Ջորակոչից հետո և Թուրքիայի՝ պատերազմում ներգրավվելու նախաշեմին՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Ազգային վարչությունը Կ.Պոլսի Զավեն պատրիարքին պատվիրել է լավ հարաբերություններ ձևավորել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և կառավարության հետ՝ ընդգծելով հայ ժողովրդի վիճակն ու տրամադրությունները: Բացի այդ՝ առաջարկվել է շրջաբերական ուղարկել բոլոր գավառներ և կոչ անել ժողովրդին կատարելու իր պարտականությունները և սիրահոժար պատասխանելու հանուն հայրենիքի կառավարության արած կոչերին, ինչպես նաև նյութական օժանդակությունից զատ հորդորել ժողովրդին անգամ զինվորական գործում անվարժ լինելու պարագայում չխնայել կյանքը, երբ հայրենիքը դրա կարիքն ունի²⁶: Այս նյութերն ամփոփված են թիվ 66 ցուցակում, որը վերնագրված է «Թուրքական ղեկավարների հետ հայոց պատրիարքի հանդիպումների ժամանակ գումարված խառը ժողովներում կատարած գրառումները «Արևմտահայության տեղահանությունների, նրանց նկատմամբ կատարված անօրեն բռնությունների, ջարդերի և թուրք ղեկավարների կողմից այդ դեպքերի» մեկնաբանությունների մասին»: Այդ համատեքստում հետաքրքրական են թուրք ղեկավարների հետ Զավեն պատրիարքի հանդիպումների ու խոսակցությունների սղագրությունները, որոնցից ընդամենը 5-ից հատվածներ են ներկայացվել «Հայկաշէն» տարեգրքում, այնուհետ՝ Երվանդ Քասունու աշխատությունում: Արխիվում կան սղագրություններ 1915 թ. մայիսին Էնվերի, հունիսին արդարադատության նախարար Իբրահիմ բեյի, վարչապետ Սայիդ Հալիմի, սեպտեմբերին Թալեաթի, շեյխ ուլ-իսլամի, հունիսին Միդհատ Շուքրիի, Օսմանյան երեսփոխանների ժողովի նախագահ Խալիլ բեյի հետ պատրիարքի տեսակցություններից: Խառը ժողովներից նույնպես կան սղագրություններ, որոնցից վերջինը 1915 թ. ապրիլի 10-ով է թվագրված:

Վերլուծելով խոսակցությունները՝ կարող ենք փաստել, որ երբեմն թուրքական կողմը տվել է խուսափողական պատասխաններ կամ հերքել է՝ նշելով, որ հայերի հետ տեղի ունեցող դեպքերի վերաբերյալ նման մանրամասների տեղյակ չէ: Օրինակ՝ երբ պատրիարքը Թալեաթի հետ հանդիպման ժամանակ փաստեր է բերել և հարցադրում արել, թե որն է կանանց ու երեխաների մեղքը ստեղծված իրավիճակում,

25 Նույն տեղում, թթ. 147-157, 152:

26 Տե՛ս Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշում ցեղասպանություն, 98-99*:

Թալեաթը սկզբում հերքել է, այնուհետև երբ պատրիարքը կոնկրետ փաստեր է բերել, որ Սեբաստիայի Շար Գլշլայի տարածքով անցնելիս Ամասիայի և Մարզվանի երեխաները վերցվել են հայերից և պատահական մարդկանց հանձնվել, մի մասն էլ՝ Պոլիս տարվել, Թալեաթը պատասխանել է, թե այդ գործն իրենք կքննեն²⁷:

Պատրիարքի շատ հարցումների երիտթուրքական կառավարության անդամները լռությամբ են պատասխանել: Նշենք, որ պատրիարքը պարբերաբար կիրառում էր «ամբողջ ազգը ջնջել», «բնաջնջել», «ժողովուրդ մը մահուան դատապարտել», «մահուամբ պատժել» արտահայտությունները: Պատրիարքի այս հարցադրումների առումով հատկանշական է Թալեաթի հետևյալ պատասխանը. «Ոչ քանի մը, ոչ քանի մը հազար եւ ոչ ալ քանի մը հարիւր հազար մարդու գործ են: Այսօր մէկ կուսակցութիւն մըն է, վաղն ալ ուրիշը կը ծնի.... Այս պատճառաւ անհրաժեշտ եղաւ որ ժողովուրդը իր բնակավայրերէն հեռացուի եւ այլուր բնակեցուելով չէզոքացուի»²⁸:

Տեղեկագրերի մյուս բաժինը վերաբերում է ցեղասպանության շրջանին: Այն Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայերի տեղահանությունների ու ջարդերի նախօրոք կազմակերպված լինելու մասին է, որտեղ թուրքական «Իգտամ», «Սաբահ» և «Վազըթ» թերթերից թարգմանաբար ներկայացված են հատվածներ, թե ինչպես է հակահայկական քարոզչություն տարվել, և ինչպես է Իթթիհատի կենտրոնն իր ճյուղերին հրամայել անմիջապես չեթեական խմբեր կազմել ու ժամ առաջ կազմակերպել տեղահանությունը, որի նպատակը «Վազըթ» թերթի խմբագիր Ահմեդ Էմինը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Դժբախտաբար այլևս անկարելի է խնդիրը ժխտել և այլափոխել: Նպատակը հայոց բնաջնջումն էր և բնաջնջուեցան ալ: Այս որոշումը տուողն ալ իթթիհատեան կառավարութիւնը եղաւ»²⁹:

Թուրքական մամուլում կան մեջբերումներ, որոնք փաստում են, որ թուրքական կառավարությունը նախապես էր պլանավորել հայկական ջարդերը, և ծավալվել էր համապատասխան քարոզչությունը: Յուցակում մեջբերվել է նաև օսմանյան գահաժառանգ Աբդուլ Մեջիդի հայտարարությունը. «Եթե Գերման Կայսրը ներկայացնող Պոլսոյ Գերման զինուորականութիւնը ուզէր հայոց ցեղահանութիւնը և ջարդը արգելիլ, կրնար անմիջապէս Էսկեր փաշային և իր արբանեակներուն խիստ հրաման տալ և այսպիսով առաջքը առնել կատարուած եղեռնին: Ընդհակառակն, գերմանները աչք գոցելով և եղածներուն հանդէպ անտարբերութիւն ցոյց տալով, պարզապէս քաջալերեցին գործուած ոճիրներն ու եղեռնը»³⁰: Բացի դրանից՝ հատուկ տեղեկագիր է պատրաստվել՝ հակադարձելու թուրքական այն թեզերին, թե՝

ա. հայերի տեղահանության պատճառը Վանի ապստամբությունն է,

բ. թուրքերը նախահարձակ չեն եղել,

գ. թուրք ազգի բացարձակ մեծամասնությունն անմեղ է հայկական կոտորածների մեջ³¹:

27 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 66:

28 Նույն տեղում:

29 Նույն տեղում, գ. 86, 1-16, 2:

30 Նույն տեղում, 1-16, 3:

31 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 1-16:

Այս գործում ներառված է ևս մեկ փաստաթուղթ՝ թվագրված 1915 թ. նոյեմբերի 10-ով, հայերի վիճակի ու տեղահանությունների վերաբերյալ, ըստ որի՝ հայերը 800 հազարից 1 միլիոն կորուստ են ունեցել և դիմել են գերմանական դեսպանին՝ սիրիական անապատներից հավաքագրված մանուկների հարցով, մասնավորապես՝ «դադարեցնելու հավաճանքները, ողջ մնացած որբերին պատսպարելու համար, ովքեր փրկվել են ու արդարության պաշտպանը պիտի դառնան»³²:

Արժեքավոր է ամփոփ ներկայացված հողված-տեղեկագիրը³³, որում բերված են թուրքական կառավարության հայահաված քաղաքականությանը հակադարձելու համար որոշ հիմնավոր փաստեր, օրինակ՝ այն, թե ինչպես է Կ.Պոլսի «Ազատամարտ» թերթին արգելվել հրապարակել Սահակ վարդապետ Օղաբաշյանի՝ թուրք զինյալ հրոսակախմբերի կողմից սպանվելու լուրը, որի փոխարեն ստիպել են գրել հետևյալ ձևակերպումը. «Սահակ վարդապետ ճամբան յանկարծամահ եղաւ իր ուղեկցին հետ»³⁴:

Փաստարկներ կային նաև զենքերի խուզարկության վերաբերյալ և առ այն, որ դա իրականացվել է «այդ առթիւ հրատարակուած մասնաւոր օրէնքով, հայկական կոտորածներու սկզբնաւորութենէն շաբաթներ ետք»³⁵:

Հակադարձող փաստարկներից էր նաև այն, որ Կ.Պոլսի կառավարությունը Վանի ինքնապաշտպանությունից առաջ էր տեղահանությունները նախապատրաստել, անգամ Կ.Պոլսից տարագրյալների ցուցակն էր վաղուց կազմվել: Ավելին՝ թուրք փաշաների բերանով էր հայտարարվել, որ տեղահանությունները և աքսորը հայկական խնդրից ազատվելու նպատակով են կազմակերպվել: Մի քանի հակափաստարկներ ևս. տեղահանության օրենքի հրատարակման թվականը միտումնավոր է 14-ը մայիսի 1915 թ. նշվել, մինչդեռ այն ավելի շուտ է պատրաստվել և գործադրության դրվել: Նշենք, որ կառավարության օրենքը տեղահանության ժամանակ ազգաբնակչության ունեցվածքի պահպանության մասին՝ տպագրված «Ժամանակ» թերթում³⁶, զետեղված է 63-րդ գործում³⁷:

Փաստարկներից էր նաև այն, որ հայկական հավաճանքներից առաջ կառավարությունն այնպիսի փոփոխություններ էր կատարել, որ իշխանության գլուխ կանգնեին երիտասարդ ու հայատյաց իթթիհադականներ, կամ այն, որ Թալեաթը մի քանի անգամ հոխորտացել է. «Այնպես մը պիտի ընեմ, որ յիսուն տարիէն հայերն ինքզինքնին չգտնեն»³⁸:

Ինչ վերաբերում է թուրք չեթենների կազմակերպվածությանը, նշվում է, որ այդ

32 Տե՛ս նույն տեղում, 1-16, 16:

33 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 88, թթ. 1-17:

34 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 88, թթ. 1-17, 1:

35 Նույն տեղում:

36 Տե՛ս «Ուրիշ տեղեր փոխադրուողներուն թողած գոյքերը, պարտքերը եւ պահանջներ. առժամեայ օրէնք», *Ժամանակ*, 16-28 սեպտեմբեր 1915, թիւ 2293:

37 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 63:

38 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 88, թթ. 1-17, 3:

գործընթացը սկսվել է Կ.Պոլսից՝ զինվորական իշխանությունների միջոցով, զինվորական վարժարանների շրջանավարտների ու հրամանատարների ղեկավարությամբ, անգամ վարժարաններից գումարտակի հրամանատարներ են գործուղվել գավառներ:

Մման հրոսակախմբերին զենք և պարագաներ տրամադրելու գործում մեծ դեր է ունեցել Ազգային պաշտպանության կոմիտեն (Մէտոդաֆաայի միլլիե), որը Թուրքիայի կիսապաշտոնական կազմակերպություն էր՝ Կարմիր մահիկի և նավատորմի ընկերակցության մասնակցությամբ: Վերջիններս երբեմն գործել են իբրև կամավորներ:

Զենքերի խուզարկությունների առնչությամբ նշվում է, որ կային բազմաթիվ փաստեր, որ դրանք իրականացվել են մասնավոր օրենքների համաձայն, և շրջանառվող բազմաթիվ նկարներ թատերական ներկայացումների արդյունք էին:

Պաշտոնյաներին գրգռելու համար նույնպես որոշակի մեխանիզմներ են ներդրվել: Այս առնչությամբ ևս կան բազմաթիվ փաստեր, որ կառավարությունը ոչ միայն չէթեներին, այլև պաշտոնյաներին, մասնավորապես ոստիկաններին ու ժանդարմներին է հայերի դեմ գրգռել: Ոստիկանների համար հրատարակվող «Փոլիս Մաջմուասի»-ում կառավարությունը տպել է իբր բոլոր գտնված զենքերի, հայերի կողմից սպանված թուրքերի դիակների, իբր բռնաբարված թրքուհիների և նմանատիպ այլ լուսանկարներ՝ «պարզապես ընթերցողներուն մէջ գրգռութիւն յառաջ բերելու համար հայոց դէմ»³⁹:

Մի փաստարկ ևս. հայ գրական նշանավոր անձանց լուսանկարներ են տպագրվել նույն թերթերում իբրև նորություն և հայկական դրոշմաթուղթ, որոնք ժամանակին իբրև զարդ դրոշմի ձևով են տպագրվել և բոլորին քաջածանոթ են եղել:

Կենտրոնից եկող հրահանգների առնչությամբ նշվում է, որ բոլոր հրահանգներն այնպես են խմբագրվել, որ գավառական պաշտոնյաներն իրենց հայահաված քաղաքականությունը հարկ եղած դեպքում կարողանային տարբեր ձևերով օգտագործել կամ իրենց շահերին ծառայեցնել:

Մասնավոր տեղահանության հրահանգներն այնպես են խմբագրվել, որ նույնիսկ ըստ ուղղորդման դրանք գործադրելու պատասխանատուն կարող էր մինչև իսկ ջարդի հրաման տալ: Նույն հեռագրով կառավարությունը լիազորել կուսակալներին և նրանց պատասխանատվության տակ գտնվող պաշտոնյաներին տեղահանության ընթացքում հարկ եղած դեպքում ամեն միջոց ձեռք առնել:

Տեղահանության մասին հրատարակված օրենքում զինվորական հրամանատարներին արտոնություն է տրվել խստիվ պատժելու և արմատից բնաջինջ անելու ժողովրդի կողմից կառավարության հրամաններին հակառակ ցանկացած դիմադրություն՝ երկրի պաշտպանության ու հանրային անդորրի համար: Դրան զուգահեռ նշվում է, որ բոլոր հրամանները ծածկագրված էին:

Տեղահանությունների առնչությամբ շրջանառվող փաստերից տեղեկագրում առանձնացվել են հետևյալները. բազմաթիվ են այն փաստաթղթերը, որոնց համաձայն՝ հայերի տեղահանության ժամանակ գրանցվել են ապօրինություններ, խժոժություններ, ոճրագործություններ, որոնց վերաբերյալ կան բազմաթիվ փաստեր: Գաղթերն այն-

39 Նույն տեղում, գ. 88, թթ. 1-17, 4-5:

պես են կարգավորված եղել, որ գրեթե բոլոր գաղթականական քարավանները ճանապարհին ենթարկվելին զինյալ հրոսակախմբերի հարձակումներին: Եփրատն անցնելիս գաղթականներին փոխադրող լաստերը հաճախ դիտավորյալ ծակվել են և աստիճանաբար սկսել սուզվել, իսկ լողալով ազատվել փորձողները գնդակահարվել են ափերին սպասող հրոսակախմբերի կողմից: Տրապիզոնից ընտրված հայերը նավակներում շղթայակապ են արվել, ապա, իշխանության հրամանով, բաց ծովում նրանց կողքից ուղեկցող ոստիկաններն այդ նավակները շրջել են: Տեղահանության ընթացքում բռնի առանձնացրել են տղամարդկանց, մորը՝ զավակներից, եղբորը՝ քրոջից: Տեղահանված ժողովուրդը, հազիվ մի տեղ շունչ առած, նորից ստիպողաբար տեղահանության է ենթարկվել: Ծեծը, մահապատիժը, վրաններն այրելը սովորական երևույթներ էին:

Հատուկ կարճ անդրադարձ կա հայերին պաշտպանություն ցուցաբերած անձանց, որտեղ նշվում է, որ կառավարությունը մի կողմից վարձատրում էր հայահալածներին, մյուս կողմից՝ տարբեր եղանակներով հարվածում հայերին պաշտպանող պաշտոնյաներին: Այսպես՝ Չանդրիի զինվորագրության նախագահ Իզզեթ Էֆենդին, որը Դանիել Վարուժանի և Ռուբեն Սևակի սպանողների նկատմամբ հետապնդում է վարել, պաշտոնանկ է արվել: Անդրադարձ կա նաև Քյոթահիայի կառավարիչ Ֆաիք Ալի բեյին, Հալեպի կուսակալ Սամի Բեքիր բեյին, Հալեպի, այնուհետև Կոնիայի կուսակալ Ջելալ բեյին:

Հայ որբերի նկատմամբ իրականացված բնաջնջման քաղաքականության առնչությամբ մի քանի կարևոր դրվագներ են առանձնացվում: Շեշտադրվում է թուրքական կառավարության այն միտումը, որ հայերին բնաջնջելու քաղաքականությունը միայն աքսորականներին չէր ուղղված, այլ «ձեռք զարկած է նաև հայ որբերուն, ու ջանացած է կարելի եղածին չափ մեծ թիով իսլամացնել զանոնք»⁴⁰: Փաստում են, որ բազմաթիվ են այն որբերը, որոնք սպանվել են կամ տեղավորվել թուրքական տներում: Նշվում է, որ Թալեաթը ներքին գավառներ կատարած իր մի այցից հետո հայ որբուկներ և երեխաներ է բերել և իբրև նվեր հանձնել իր բարեկամներին: Չուգահեռաբար նշվում է, որ քարավան-քարավան Կ.Պոլիս են բերվել հարյուրավոր հայ որբեր, որոնք աստիճանաբար որպես հոգեզավակ հանձնվել են մուսուլմաններին այն պարագայում, երբ մեծահասակ հայերին արգելված էր մոտենալ հայ որբերին: Փաստեր կան նաև, որ Տրապիզոնի 2 000, Երզնկայի 500 և տարբեր վայրերից բազմաթիվ որբեր ջրամույն են արվել ու տարբեր եղանակներով սպանվել:

Տեղեկագրի վերջին հատվածում առանձին ներկայացվել է Հայոց ցեղասպանության ոճրագործների, ջարդերն իրականացնողների ցուցակ, որում նշված են նաև վերջիններիս պաշտոնը, հանցագործությունների իրականացման վայրը և գործադրած դաժանությունների տեսակները:

Սույն տեղեկագիրն արժևորվում է այն տեսանկյունից, որ կազմվել է իր ժամանակաշրջանում և անմիջական վկայություն է տվյալ իրադարձությունների վերաբերյալ: Այն ցույց է տալիս, որ դեռևս ցեղասպանության ծրագրման և առավել ևս դրա իրականացման փուլում թուրքական իշխանությունները ձևակերպում ու տարածում

40 Նույն տեղում, գ. 88, թթ. 1-17, 12:

էին համապատասխան քարոզչական թեզեր, որոնք հետագայում շարունակել են արտահայտվել ժխտողական քաղաքականության շրջանակում: Միաժամանակ կարելի է արձանագրել, որ այդ թեզերին դեռ նույն ժամանակաշրջանում հայկական կողմից եղել են փաստարկված արձագանքներ, որոնք ամրագրվել են համապատասխան աղբյուրներում:

Արխիվը հարուստ է նաև թուրքական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության կամ գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ այլ տեղեկություններով, որոնց զուգահեռ շատ հաճախ ներկայացվել են նաև թուրք ջարդարարների անվանական ցուցակներ: Կարելի է առանձնացնել Ամասիայի, Յոզղաթի, Բողազլյանի, Երզնկայի, Դիարբեքի, Բաբերդի, Թոքատի, Բուրսայի, Աֆիոն-Գարահիսարի, Մեքաստիայի, Մարաշի, Կիրասունի, Էդիրնեի հայերի տեղահանության ու կոտորածների կազմակերպիչ, պատասխանատու ոճրագործների անվանացանկերը՝ իրենց տվյալներով:

Վերոնշյալ ցանկերը համալրված ամփոփվել են 75-րդ գործում, որը սկսվում է Թալեթով, այնուհետև գալիս են Սայիդ Հալիմ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաները, և թվարկվում են ևս 124 ոճրագործներ՝ իրենց պաշտոններով⁴¹: Ապա հավելվում է 67 անունով առանձին ցանկ⁴², այնուհետ՝ ևս 69 անուն⁴³, ապա՝ 13⁴⁴: Առանձին ներկայացված են Էդիրնեի 8 և Գոչիհսարի 9 պատասխանատուների անունները⁴⁵: Այսպիսով՝ միայն այս գործում ներկայացված է 290 անուն ոճրագործ-ոճրապարտ: Արխիվի այս բաժնում ներառված են նյութեր հայկական «Ժամանակ», «Հայրենիք», «Նոր Կենսք», «Բիզանդիոն» թերթերից, որոնք անդրադառնում են թուրք ոճրագործներին:

Արխիվի 58-րդ գործում ամփոփված են թուրքերի կողմից սպանված հայ բժիշկների ցուցակները, որոնք ներառվել են նաև «Հայ բուժակ»⁴⁶-ի՝ 1915-1920 թթ. նահատակված հայ բժիշկների, ատամնաբույժների, անասնաբույժների, դեղագործների և բժշկության ուսանողների հիշատակին նվիրված հատուկ համարում: Առանձին նշված է նաև թուրք 8 բժշկի անուն, որոնք մասնակցել են հայերի բնաջնջման գործին:

Գևորգ Մեսրոպի արխիվի 80-րդ գործում պահպանվող 13-կետանոց հարցարանն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանության նախապատմության և ընթացքի տարբեր մանրամասներ ճշգրտող հարցումներ: Հարցերը մասնավորապես վերաբերում են մինչև 1915 թ. իրականացված զորահավաքին, զորակոչին, խուզարկություններին, բանտարկություններին, ինչպես նաև գույքի բռնագրավմանն ու վաճառքին: Առանձին կետեր անդրադառնում են մտավորականների ձերբակալություններին և նրանց հետագա ճակատագրին, ինչպես նաև տեղահանության սկզբնավորման հանգամանքներին:

41 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 75, թթ. 3 շրջ. - 7 շրջ.:

42 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 9 շրջ. - 12:

43 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 13-14 շրջ.:

44 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 17:

45 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22:

46 Տե՛ս «Հայ բուժակ» բժշկական եւ առողջապահական ամսաթերթ (Կ. Պոլիս), 1920, թիվ 3-4:

Հարցարանի 7-րդ կետը վերաբերում է Օսմանյան կայսրության 1914-1917 թթ. վարչական պաշտոնյաներին՝ «վալիներին, մութասարիֆներին, կայմակամներին և կոմիսարներին»՝ նպատակ ունենալով բացահայտելու հայոց եղեռնի գլխավոր կազմակերպիչներին, ռճրագործներին և իրականացնողներին, ինչպես նաև թուրք և քուրդ բնակչության դերը: 8-րդ կետը նախատեսում է տվյալներ նահանգների բնակչության թվաքանակի, տեղահանությունների ծավալների և բնակչության տեղաշարժի ուղղությունների վերաբերյալ: 9-րդ կետով առաջարկվում է տեղեկություններ ներկայացնել ողջ մնացածների թվի մասին նահանգում և արքայապետությունում, ինչպես նաև փախստականների՝ Կովկասում և այլուր գտնվելու վերաբերյալ: 10-րդ կետը վերաբերում է տարագրության, զինվորագրության, ինչպես նաև մանուկների, կանանց և ծերերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների փաստագրմանը՝ պահանջելով նշել կոնկրետ անձնատուներ, տեղանուններ և ժամանակագրական տվյալներ:

Հարցարանի 11-րդ կետը նախատեսում է ներկայացնել ինքնապաշտպանության և դիմադրության դեպքեր՝ առանձնացնելով այն անձանց, որոնք չուրանալու և չթուրքանալու համար ցուցաբերել են հերոսություն: 12-րդ կետը վերաբերում է պաշտոնական փաստաթղթերի, լուսանկարների և օտարազգի ակնատեսների գրավոր վկայությունների առկայությանը, իսկ 13-րդ կետը տեղեկություններ է պահանջում բնակավայրերում եղած եկեղեցիների, վանքերի և դպրոցների վիճակի վերաբերյալ⁴⁷:

Հարկ է նշել, որ նմանատիպ հարցարաններ կազմվել են Կ.Պոլսի պատրիարքարանում և տարածվել տարբեր գավառներում՝ նպատակ ունենալով հավաքագրելու և համակարգելու Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերաբերյալ ամբողջական տեղեկագրեր ու վիճակագրական նյութեր: Արդեն լրացված հարցարանների հիման վրա հնարավոր է եղել ամբողջացնել Հայոց ցեղասպանության պատմությունը:

Գևորգ Մեսրոպի հուշագրական ժառանգությունը

Արևմտահայության տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբերող հուշագրությունները Գևորգ Մեսրոպի արխիվի երկրորդ խոշոր բաժինն են: Դրանք աչքի են ընկնում ինչպես բովանդակային բազմազանությամբ, այնպես էլ աշխարհագրական ընդգրկմամբ և ծավալային տարբերություններով՝ տատանվելով մի քանի պարբերությունից հարյուր հիսուն էջի միջակայքում:

Հուշագրությունների կարևորությունն առավել ընդգծվում է այն հանգամանքով, որ դրանցից շատերը ներկայացնում են առանձին գյուղերի կամ գերդաստանների պատմություններ՝ պահպանելով տեղական մակարդակում իրականացված բռնությունների մասին մանրամասներ, որոնք այլ աղբյուրներում գրեթե չեն արձանագրվել: Հոդվածի շրջանակում որոշ հուշագրությունների ամփոփ բովանդակային ներկայացումը նպատակ ունի ուղղորդելու մասնագետներին թեմատիկ առումով, ինչպես նաև ընդգծելու հուշագրությունների կարևորությունը:

Բիթլիսի և Մոսուլի նախկին քաղաքային քննիչ Միհրան Պոյաճյանի հուշագրությունն

47 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 80, թ. 7:

անդրադառնում է նրա աշխատանքային գործունեության շրջանում տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասներին: Պոլաճյանն անդրադառնում է Վանի դեպքերին. «.... Վանի ըմբոստությունը ի լուր աշխարհի յայտարարելով սակայն կեղրոնական քոմիթեն արդեն բարենորոգմանց ծրագիրէն գրգռուած, հայոց դէմ վրէժխնդրական ոգով լեցուած, 1914 յուլիսի վերջերը իթթիհատի կեղրոնը որոշում տուած և ծրագիրը պատրաստած ըլլալով Գերմանիոյ հետ պատերազմի ձեռնամուխ եղան»⁴⁸:

Այնուհետև նա անդրադառնում է Մոսուլում Հայդար բեյին հաջորդած հայատ-յաց Մեմդուի բեյ կուսակալին, որը շուրջ մեկուկես տարի Երզնկայի գավառում (մութասարիֆություն) կազմակերպել էր հայ բնակչության կոտորածը, մասնավորապես հայտնի էր 1 400 երեխաների ողջ-ողջ թաղելու իր դաժանությամբ: Այդ «գործունեության» համար Մեմդուի բեյը նշանակվել էր Բիթլիսի կուսակալ՝ իր համախոհ Նազըմ Նազմիի հետ շարունակելով Մուշի և այլ վայրերում մնացած հայության բնաջնջումը: Բիթլիսի անկումից հետո նա նշանակվել է Բաղդադի, ապա՝ Մոսուլի կուսակալ:

Անդրադարձ է կատարվում Մոսուլում ճանապարհաշինության պատրվակով ստեղծված աշխատանքային խմբին՝ բաղկացած շուրջ 400 հայերից՝ 10 տարեկան երեխաներից սկսած մինչև 60-70 տարեկան ծերեր: Նրանք ենթարկվել են կողոպուտների, եղել են սպանություններ, ինչի հետևանքով ամբողջ շրջանը լցվել է ահ ու սարսափով:

Հեղինակը նաև ընդգծում է, որ վերջին շրջանում՝ զինվորական հրամանատար Ալի Իհսան փաշայի օրոք, հալածանքներն ավելի են սաստկացել: Ծրագրվել են նոր բռնագաղթեր և անգամ քաղաքների հիմնովին ոչնչացում, ինչը, սակայն, չի իրականացվել ռազմական իրադարձությունների փոփոխության պատճառով: Այդուհանդերձ շարունակվել են բռնությունները, կամայական ձերբակալություններն ու մահապատիժները, այդ թվում՝ առանց դատավճռի կախաղան հանելու դեպքերը⁴⁹:

Որպես ականատես՝ հեղինակը ներկայացնում է փաստական եզակի նյութեր՝ հիմնված իր անձնական փորձառության վրա, և հնարավորություն է տալիս վերականգնելու իրադարձությունները անհատական փորձի և անմիջական դիտարկումների միջոցով:

Լյուդվիգ Սամուելյանն իր հուշերում անդրադառնում է Տիգրանակերտի Հայնի ավանի ջարդին⁵⁰: Տեղեկագրում ներկայացվում են նաև 1915 թ. ապրիլի 25-ի իրադարձությունները՝ ընդգրկելով թուրքական իշխանությունների կողմից խաբեությամբ գեներալ հավաքագրումը, տեղական իշխանավորների ձերբակալությունները, ինչպես նաև գյուղի կողոպուտն ու թալանը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում կանանց առևանգման դեպքերին, երբ նրանք բռնությամբ պահվում էին հարեմներում, և այն փաստին, որ տեղի մուսուլմանները 8-10 տարեկան երեխաներին տանում էին իրենց տներ որպես ծառայողներ:

48 Նույն տեղում, գ. 56, թթ. 1-9 շրջ., 5:

49 Տե՛ս նույն տեղում:

50 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 69, թթ. 1-5:

Նշվում է, որ շուրջ 700 տնից միայն մոտ 20-ն էին մնացել, որոնց բնակիչները շարունակում էին ապրել մշտական վախի պայմաններում: Միաժամանակ հուշագրությունում անդրադարձ է կատարվում նաև քրդական խմբերի դերակատարությանը հայերի կոտորածների կազմակերպման գործընթացում:

Մյուս հուշագրությունը տրապիզոնցի վաճառական Մախոխյանի կնոջ՝ Նվարդի գաղթի պատմությունն⁵¹ է Տրապիզոնի հայության ունեցվածքի բռնագրավման ու ջարդերի մասին: Անդրադառնալով աքսորի մանրամասներին՝ նա պատմում է, թե ինչպես են 50 ժանդարմների և 2 պատասխանատու տասնապետների հետ յոթ օր դեգերելուց հետո հասել Դերբենդ-Գյումուշխանե, այնուհետև նկարագրում է Երզնկայում հանդիպած աքսորական կանանց, որոնք պատմել են, որ օրերով քայլել են ադամային մերկությամբ, երբ իրենց շարքերը գնալով նվազում էին: Նվարդի նկարագրությունը բնորոշ է հազարավոր հուշագիրների նմանատիպ պատումներին. «Տրապիզոնէն մինչև Հալէպ մեր ճամբորդութեան թեթև մէկ նկարագրութիւնն է ասի, ոչ գրչով և ոչ լեզուով կարելի է բացատրել մեր քաշածները, զմեզ չարչարելու համար միշտ դժուարանցանելի ճամբաներէ կը տանէին, և Պոլսէն միշտ հրահանգ կու գար, որ անօթի ծարաւ մեռցունեն մեզ»⁵²:

Մեծնորգյուղի Վիկտոր Այվազյանի հուշագրությունում⁵³ ներկայացվում են գաղթի ճանապարհի մանրամասները, արարների, ֆելահների ու զինվորների վերաբերմունքը, նրանց քարավանի գլխով անցած հարձակումները, առևանգումները, բռնությունները Կոնիա – Էրեյլի – Բոզանտի – Բաբ – Հալեպ ճանապարհին, մինչև 1918 թ. օգոստոսին մի հազարապետի միջնորդությամբ նա հասնում է Պոլիս: Հուշագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև իր համագյուղացիների մասին⁵⁴:

Կերմիրցի (Կեսարիայի շրջան) Մ. Կ. Չաղկունիի հուշագրությունը՝ թվագրված 1918 թ. նոյեմբերի 30-ով, վերաբերում է Գոչհիսարի իրադարձություններին և տեղի թուրք ոճրագործ կազմակերպիչների գործունեությանը⁵⁵:

Կեսարացի 12 տարեկան որբ Պողոս Տիլավարյանի հուշագրությունը⁵⁶ ներկայացնում է նրա գաղթի ճանապարհը Օսմանիեից Գաթմա, ապա՝ Բաբ, անդրադառնում է նրա կյանքի դաժան պայմաններին վրանաքաղաքում, որից հետո մի արաբի մոտ իսլամափոխ, Ապրո անունով 6 ամիս մնալուց և նրա ուղտերն արածեցնելուց հետո հայտնվել է Հալեպի Շիրաճյանի որբանոցում, այնուհետև մոտ 500 որբի հետ Բալըքեսիրի եկեղեցուն կից որբանոց է տեղափոխվել, որտեղ թուրք ղեկավարությունը չի թույլատրել պարիսպներից դուրս գալ և շփվել շրջապատի հայերի հետ: Այստեղ նա երկրորդ անգամ բռնի իսլամ է ընդունել և Նուրի անունը ստացել: Որոշ ժամանակ անց չորս ընկերներով ընդդիմացել են և փախուստի դիմել որբանոցից: Որոշակի

51 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 70, թթ. 3-6:

52 Նույն տեղում, 6:

53 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 72, թ. 1 և շրջ.:

54 Տե՛ս նույն տեղում:

55 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 78, թթ. 3-4:

56 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 5-6 շրջ.:

շրջան թափառական կյանքով ապրելուց հետո՝ 1917 թ., նրանք զինվորների հետ տեղափոխվել են Կ.Պոլիս:

Նույն թղթապանակում է ներառված ծնունդով Ռոդոսթոյից Մարիցա Նշան Սեթյանի (ծնված 1897 թ.) աքսորի պատմությունը⁵⁷ թվագրված 1919 թ. օգոստոսի 29-ով, ով 300-հոգանոց շոգենավով դուրս է եկել հայրենի բնակավայրից, յոթ օր հետո՝ հասել Զմյուռնիա (Իզմիր), ենթարկվել տարատեսակ խոշտանգումների, ապա կաշառքով կարողացել է փրկվել դժբախտություններից: Մարիցան մանրամասն նկարագրել է իր անցած գաղթի հետագա ճանապարհը՝ Տարտուս, Բոզանտի, Օսմանիե, Իսլահիե, Գաթմա, Ազազ, Ազթերին, Բաբ, Աբու Հարար, Սաբխա, Դեր-Չոբ, Մուվար, Շահադիե: Շեղդաղիեում Մարիցան մնացել է չորս օր: Նա պատմում է, որ այդտեղ իրենց լրիվ կողոպտել են, կանանց ու երեխաներին վաճառքի հանել, մի մասին էլ տարել ու այրել են: Մարիցային Ռաս-ուլ-Այնում բռնությամբ կնության է առել նրա մորը սպանած արաբը, որն արդեն ուներ երկու կին և ութը զավակ: Ավելի ուշ՝ 1919 թ. օգոստոսի 29-ին, Մարիցային հաջողվել է փախուստի դիմել ու փրկվել:

Հաջորդը սամսոնցի Արմենուիի Թորիկյանի հուշագրությունն է⁵⁸ թվագրված 1918 թ. նոյեմբերով: Նա պատմում է իր հայրենակից 50-60 ընտանիքի գաղթի մասին դեպի Շար Գըշլա, որտեղ գավառակի կառավարիչը (կայմակամ) իր և իր շրջապատի հաճույքի համար օրական 30-40 աղջիկ էր ընտրում: Մի օր էլ տղա երեխաներին են բռնությամբ հեռացրել հարազատներից: Նրանցից մեկին հաջողվել էր փրկվել, որը վերադառնալով պատմել էր, որ բոլորին սպանել են: Հոկտեմբերի սկզբներին 11 000 հոգու Շար Գըշլայից տեղահանել են: Զանապարհին եղանակի և համաճարակի պատճառով շատերը մահացել են: Ողջ մնացածներին էլ մի քանի օր անց թուրքերը պարաններով կապել են միմյանց ու քաշելով ջուրը նետել Գըրզ Գյոզում և Ֆոշնճլարում: Արմենուիին պատմում է, որ թուրքերը երկար չէին հանդուրժում անգամ իսլամացած հայերին կամ այն կանանց, որոնց իրենց տուն էին տանում: Հուշագիրն անդրադառնում է նաև ոստիկանների ու ժանդարմների գործադրած դաժանություններին:

Սոլոզգի Աղավնի Տեր-Գասպարյանի հուշագրությունը⁵⁹ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Դեր-Չոբում Հազգը բեյի բռնությունների, ինչպես նաև Մեսքենեում հավաքված 300 որբերի վիճակի և նրանց հետագա ճակատագրի մասին:

Շապին-Գարահիսարի դեպքերի մասին է պատմում Մեզրեում ծնված Փիրուզ Քեշիշյանի հուշագրությունը⁶⁰: Փիրուզն ականատես է եղել զենքերի հավաքագրմանը, մինչև 25 տարեկան հայերի բանտարկություններին: Նա նկարագրում է պաշտպանվելու համար քաղաքի բերդում հավաքված հայությանը թնդանոթների զարկերի տակ պաշարման մեջ գտնվելու տառապալից 25 օրերին, որտեղ տարածված էին հիվանդությունները, և ամենուր տիրում էր սովը: Հուշագիրը պատմում է թուրքական բանակի՝ Բերդ ներխուժման մասին, որից հետո սկսվում է դաժանությունների

57 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7բ:

58 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8 և շրջ.:

59 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 72, թթ. 11-13:

60 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 89:

նոր ալիքը. եկեղեցականների խոշտանգումներ, քահանաների անարգում նրանց մորուքները վառելու և աչքերը փորելու միջոցով: Հայ տղամարդկանց հավաքում էին, բնակավայրից փոքր-ինչ հեռացնում և սպանում: Կանանց առևանգում էին ու խոշտանգում՝ որոշ վայրերում թողնելով միայն մինչև 10 տարեկան երեխաներին. ոմանց ուղարկում էին Սեբաստիա, իսկ մյուսներին ճանապարհին կամրջից գետն էին նետում⁶¹: Փիրուզը պատմում է. «Գարահիսար իր շրջակայ գիղերովը ամբողջ կին և այր կորսնցուցին, նմուշի համար թողուցին մեկ-երկու հարիւրի չափ կիներ, այնպես որ գետերուն ջուրերը արիւնի փոխուեցան, մաս մը կիներ ալ զատեցին, հասարակաց պարտէզը [տուն] տարին»⁶²:

Թագուհի Թահմիսթանը նկարագրում է 1915 թ. Թոքատի դեպքերը⁶³՝ փաստելով. «1915 Թօգատի մէջ պատահած դէպքը կը գրեմ տկար գրիչովս՝ իբր ֆօթօկրաֆի ապակի, անցածը և դարձածը ներգրաւելով»: Նա պատմում է, թե ինչպես են քաղաքն ու եկեղեցին դատարկել, կանանց ու տղամարդկանց զատել, և ինչ բռնությունների են դիմել ոստիկանները: Այնուհետև նկարագրում է գաղթը դեպի Հեքիմ Խան, Մալաթիա, ապա՝ Էսքիշեհիր, երբ 600-հոգանոց քարավանից ողջ է մնացել միայն 25 հոգի: Դիարբեքիից ոստիկանների ուղեկցությամբ նրանց տարել են Չարըքլի, կանանց ու երեխաներին առանձնացրել, այնուհետև մոտ երեք ժամ տևող հրացանազարկերով բոլորին սպանել են⁶⁴:

Հուշագրություն կա նաև Բոզուկի և Չագմագի շրջանների հայերի բնաջնջման վերաբերյալ, որը կարծես անավարտ է⁶⁵: Հեղինակը Բողազլյանի գավառակի (Սեբաստիայի նահանգ, Յոզղաթի գավառ) չագմագցի Մկրտիչ էֆ. Յարտմյանի գավակն է: Նա իր մասին հետևյալն է պատմում. «Հին անունս Սարգիս Եարտըմեան էր, նոր շրջանի անունս կ'ամչնամ ըսելու, թե Ալիֆուատ է: Հրաշքով փրկուածներէն եմ, պզտիկ եղբօրս հետ: Կացինահար եղաւ հայրս, մայրս, 85 ամեայ ծերունի պապս ու երկու քոյրերս իրենց պզտիկներով մէկտեղ: Սուտ չալտի խօսիմ ու պիտի ջանամ մանաւանդ աւելորդ մանրամասնութիւնները կրկնելէ: Պիտի պատմեմ այն աննախընթաց գուլումը, որ անխնայ գործադրուեցաւ մեր տարաբաղդ երկրին մէջ և որոնց երկար առեն վշտոտ ականատեսը եղած եմ և կամ ունիմ քովս տասնեակ հայ և թուրք ծանօթ անձերու վկայութիւնները»⁶⁶:

Հուշագիրն անդրադառնում է նաև Բոզուկ բնակավայրին՝ նշելով, որ Բողազլյանի կառավարիչը մերժել է հայերի բնաջնջման ծրագիրը և այդ պատճառով էլ պաշտոնանկ եղել՝ ի տարբերություն իրեն հաջորդած Քեմալ բեյի: Բոզուկի կազմում կային մոտ 40 զուտ հայաբնակ գյուղեր, որոնք 1916 թ. հուլիսին տեղահանվել են:

Ոչ մեծ ծավալի, բայց աղբյուրագիտական վկայություններ կան Բաղդադի երկաթու-

61 Տե՛ս նույն տեղում:

62 Նույն տեղում, 9:

63 Տե՛ս նույն տեղում:

64 Տե՛ս նույն տեղում:

65 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 71, թթ. 1-6:

66 Նույն տեղում, 2:

ղու վրա աշխատող հայ գաղթականների նկատմամբ թուրքական կառավարության բնաջինջ քաղաքականության վերաբերյալ նյութում, որտեղ մանրամասնվում են 1916 թ. մայիսի 14-ից Բաղդադի երկաթուղային տնօրենության՝ Ամանուսի գծի վրա աշխատող հայերին հեռացնելու հրամանների իրագործման գործընթացները, երբ, հակառակ գերմանական կողմի պնդումների, թուրքական կողմը հավաքում է աշխատող 7 000-8 000 հայերին, որոնք հիմնականում ազատագրվել էին Դեր-Չորի ճանապարհից փախչելով: Առանց պատրաստվելու համար ժամանակ տալու՝ նրանց բռնությամբ շարք-շարք ճամփա են հանել դեպի Մարաշ: Մանրամասներ կան, թե ինչպես էին նրանք ճանապարհին սովամահ լինում, ողջ մնացածներից շատերին էլ հրացանազարկ էին անում⁶⁷:

Պահպանվել է 59-էջանոց հուշագրություն Սեբաստիայի եղեռնագործության մասին՝ սկսած ջարդերի նախանշաններից մինչև իթթիհադական մասնակիցների և պատասխանատուների ներկայացումը: Մանրամասնված են դաժանությունների մեթոդները, 8-80 տարեկան տղամարդկանց առանձնացնելը, Հասան Բեյլիի մոտ խոշտանգելն ու սպանելը: Տեղեկություններ կան նաև հայ հոգևորականների խոշտանգման առնչությամբ, մասնավորապես թե ինչպես են ողջ-ողջ քերթել տվել Թաթուլ քահանա Մազմանյանին, տեր Եփրեմին և Սահակ վարդապետ Օդաբաշյանին: Հուշագրությունը ստորագրված է Հայկազեան ազգանվամբ⁶⁸:

1915 թ. ապրիլ և մայիս ամիսներին սկսել էին գյուղացիներին ծեծել ու սպանել: Գյուղի տղամարդկանց հավաքում էին՝ ասելով. «Սեբաստիա կառավարութիւնը Ձեզ կ'ուզէ»⁶⁹, որից հետո նրանց փոքր-ինչ հեռացնում էին գյուղից ու անխնա կոտորում բոլորին: Հուշագրության հեղինակը եզրակացնում է. «Այս գրեթէ տարիէ մը ի վեր շարունակուող դէպքերը, որոնք յիշուեցան, կ'ապացուցանեն, որ կառավարութիւնը հայերը բնաջնջել կ'ուզէ, ոչ թէ Վանի ապստամբութեան, Ապրիլ 17-ի պատճառաւ, այլ հինէն ի վեր գոյութիւն ունեցող: Հաստատուել է այն կարծիքը, որ թուրքերը տարիներ ի վեր ձգտում էին հայերը կոտորելով հայկական հարցը լուծել»⁷⁰:

Ալեքսան Բերբերյանի հուշագրությունն⁷¹ անդրադառնում է նրա՝ Սամսոնի հայոց թաղից սկսած տեղահանության ճանապարհին, թե ինչպես են որոշակի պայմանաժամից հետո հայերին ճանապարհ հանել դեպի Ամասիա և Թոքատ, ինչպես են առանձնացրել քարավանի 1 600 տղամարդկանց՝ թողնելով 1 900 կին և երեխա: Հուշագիրը նշում է, որ Քեմալի կիրճի զանգվածային կոտորածներից իրենց լուրեր էին հասնում, մինչդեռ Շար Գըշլայում զանգվածային սպանություններին և մարդկանց վաճառքին արդեն ականատես էին լինում: Պատմում է, թե ինչպես էին այստեղ հավաքված 40 հազար հայերի տանում 4 ժամ հեռավորության վրա գտնվող վայրեր ու սպանում:

67 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 68:

68 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 77, թթ. 1-53:

69 Նույն տեղում, 52:

70 Նույն տեղում, 26:

71 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 64, թթ. 8-13 շրջ.:

Նորիկ Տեր-Ստեփանյանի գրառմամբ առանձին կարճ պատմություն⁷² է արձանագրված Երզնկայի երեսփոխան Սադր Զադե Հալեթ բեյի՝ Քեմալսում կատարած «սխրագործությունից»։ Նորիկ Տեր-Ստեփանյանը նշում է, որ 700-800 մանուկներ ժանդարմների հսկողության տակ նստած էին, ամենուր աղմուկ էր ու ժխոր։ Հալեթ բեյը հետաքրքրվել է ժանդարմներից եղելության մասին, տեղեկացել, որ նրանց ծնողները սպանվել են և գետը նետվել, երեխաներն էլ սովից չեն կարողանում քայլել։ Կարճ հուշագրության կարևոր դրվագը թերևս բեյի վերաբերմունքն է խղճահարության որոշակի զգացում ունեցող ժանդարմներին, որոնց նա տխմար է անվանել՝ ընդգծելով, որ նրանց մեջ ոճրագործի բնագղն այնքան էլ կատարելագործված չէ, այնուհետև իր ատրճանակի կրակոցներով բոլոր 700 մանուկներին է Եփրատն է նետել տվել, ապա՝ հանգիստ նստել կառքն ու շարունակել ճանապարհը։

Վերջին հուշագրությունը, չնայած իր ծավալին, առանձնանում է փաստագրական կարևորությամբ՝ արտացոլելով տեղական մակարդակում գործադրված բռնությունների ծայրահեղ դրսևորումները և ընդգծելով անհատ դերակատարների մասնակցությունը։

Զմյուռնիայի (Իզմիր) և Պարտիզակի տեղահանությունների վերաբերյալ վկայությունների շարքում ներկայացված են նաև Քարամուսալ սանջակի հայության նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունները՝ մատնանշելով յոթ ոճրագործ և ոճրապարտ անձանց անունները։ Բացի այդ՝ առկա է Զմյուռնիայի և նրա շրջակա հայ բնակչության տեղահանությանը վերաբերող փաստաթուղթ՝ 1915 թ. հուլիսի 15-ից օգոստոսի 15-ը թվագրմամբ։

Տեղեկագրում⁷³ ներկայացված են տվյալներ տեղահանությանը նախորդած շրջանում բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ. նշվում է, որ գավառի ողջ հայ բնակչության թիվը, ըստ վերջին մարդահամարի, կազմել է շուրջ 68 000, մինչդեռ արդեն հուլիս-օգոստոսի դրությամբ այն կրճատվել է՝ հասնելով մոտ 12 000-ի։

Ներկայացված տվյալները կարևոր վկայություն են ոչ միայն տեղահանությունների ծավալի, այլև դրանց՝ կարճ ժամանակահատվածում ունեցած ժողովրդագրական կտրուկ հետևանքների վերաբերյալ։

Բուրսայի հայերի տեղահանության և կոտորածի մասին հուշերի⁷⁴ ցուցակում՝ թվագրված 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ով, ներկայացվում է դրությունը Բուրսայում տեղահանությունից առաջ, այնուհետև՝ զենք-զինամթերքի հավաքմանն ուղեկցող բռնությունները, պատերազմը, գաղթը, որոնց զուգահեռ ներկայացվում են թուրքական կողմի կազմակերպիչներն ու պատասխանատուները։

Վկայություններ են պահպանվել նաև Ադաբազարի և Գըրշեհիրի (Յոզղաթ) 1915 թ. տեղահանությունների մասին⁷⁵։

Նշենք նաև, որ 87-րդ գործում ներկայացված են Կեսարիայի և Բուրսայի բան-

72 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 6-7։

73 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 60, թթ. 12-13 շրջ.։

74 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 79։

75 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 62։

տարկյալների անսկզբունական ցուցակները. Բուրսայում՝ 10, 15 և 20 տարի դատապարտվածների 18 անուն-ազգանուն: Նոյեմբերի 27-ի դրությամբ շարունակվում է ցանկը, այն է՝ Օվաճըզ գյուղից, Տրապիզոնից և Պարտիզակից՝ 24 անուն, Կեսարիայի բանտերում նշվում է, որ կային 136 այդ ու կին բանտարկյալներ, չնայած հիշատակված է միայն 14 անուն, Կոնիայի քաղաքային բանտերում, ըստ այդ ցուցակների, պահվում էր 9 մարդ:

Արժեքավոր է նաև Գևորգ Մեսրոպի՝ «Ժողովուրդ», «Ժամանակ» և «Նոր կեանք» թերթերում տպագրած շուրջ 40 հուշագրությունների վերնագրերի ցանկը⁷⁶: Աղբյուրագիտական առումով այն շատ արժեքավոր է. այդ հուշագրությունները հիմնականում գրվել են ցեղասպանության վաղ փաստագրման ժամանակահատվածում:

«Հայերը եւ Հայաստանը 1923 յունվար 1 - 1924 յուլիս 31» թեմայի շուրջ հավաքված տեղեկություններն ամփոփված են 83-րդ գործում⁷⁷: 93 էջից բաղկացած աշխատությունը թվագրված է 1924 թվականով, գրառված Ֆիլիպե անվամբ (Բուլղարիա): Գևորգ Մեսրոպը նշում է, որ խոստացել էր «Ամերիկահայ հանրագիտակ» տարեգրքի համար պատրաստել 1923 և 1924 թթ. դրությամբ ընդհանուր ուսումնասիրություն՝ հայության քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և տնտեսական կյանքից մանրամասներով ու վիճակագրական տվյալներով՝ հավելելով որբերի և որբանոցների թիվը, դրանց տեղաբաշխումը, կրթական հարցերը Խորհրդային Հայաստանում և ողջ աշխարհում: Առանձին բաժիններով անդրադարձ կա համազգային քաղաքական կյանքին, հայապահպանության խնդիրներին, պատրիարքարանի իրավասություններին, ինչպես նաև հայերի դեմ գործադրված թուրք և առհասարակ իսլամադավան բնակչության հրահրած հուզումներին:

Ներկայացված են ազգային և թեմական կազմակերպությունների գործունեությունը, մշակութային, կրթական և կրոնական կյանքը, այդ ոլորտներին առնչվող խնդիրները: Առանձին ներկայացված են նաև Խորհրդային Հայաստանի՝ 1921 թ. ապրիլից 1924 թ. հուլիսն ընկած ժամանակահատվածի կառավարության կազմը, արտաքին և ներքին քաղաքականությունը, տնտեսության վիճակը, որբերի տեղաբաշխվածությունը: Այս ուսումնասիրությունը նույնպես աշխարհասփյուռ հայերին վերաբերող կարևոր հավաքածու է:

Արխիվում առանձին ուսումնասիրություններ կան նաև ֆրանսերեն, օրինակ՝ տեղեկություններ արևմտահայության տեղահանման և ջարդերի վերաբերյալ⁷⁸, տեղեկություններ հայկական կոտորածների մասին⁷⁹: Ընդհանուր արխիվում որոշ տեղեկագրեր թարգմանվել են նաև անգլերեն:

Կարևոր հավաքածու («*Faits et documents*» խորագրով) են կազմում նաև ֆրան-

76 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 60:

77 Սույն գործում ամփոփված նյութերը տպագրվել են «Ամերիկահայ հանրագիտակ» տարեգրքում (տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, «Հայերը եւ Հայաստանը 1923 յունվար 1 - 1924 յուլիս 31», *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք* 1925, խմբ.՝ Յ. Խաչմանյան (Պոսթըն, «Հայրենիք», 1925), 31-97):

78 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 85, 206 էջ:

79 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 65, 36 էջ: գ. 73, 29 էջ:

սիական թերթերից քաղված 72 հոդվածները, որոնք վերաբերում են Սեբաստիայի, Դիարբեքի, Կոնիայի, Մարդինի, Մարաշի, Բաբերդի և Նիսիպիսի հայության կյանքին ու կոտորածներին, տարատեսակ այլ դեպքերի ու իրադարձությունների՝ ներառելով 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ից 1919 թ. հուլիսի 22-ն ընկած ժամանակահատվածը:

Ընդհանրացնելով և վերլուծելով արխիվի նյութերը՝ պարզ է դառնում, որ Գևորգ Մեսրոպի արխիվն առանձնանում է աղբյուրների բազմազանությամբ, տեղեկատվական հագեցվածությամբ և իր բովանդակությամբ որոշակիորեն համընկնում է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանում պահվող «Տեղեկատու դիվանի»՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի բովանդակությանը: Հավաքված նյութը ներառում է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներ՝ փաստաթղթեր, վկայություններ, տեղեկագրեր, հուշագրություններ և այլն, որոնք փոխարացնում են միմյանց և հնարավորություն տալիս առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Այդ նյութերի՝ գիտական շրջանառության մեջ դրվելը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես առկա պատմագիտական պատկերացումների ընդլայնման, այնպես էլ հետազոտական նոր հարցադրումների ձևավորման տեսանկյունից:

Այսպիսով՝ Գևորգ Մեսրոպի գործունեությունը նպատակաուղղված էր արխիվային նյութերի շարունակական հավաքմանը և աղբյուրագիտական բազայի ընդլայնմանը: Չնայած այն հանգամանքին, որ հեղինակի՝ Հայոց ցեղասպանության փաստագրումից անցել է շուրջ մեկ դար, իսկ նյութերը շուրջ 60 տարի պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, դրանք դեռևս ամբողջությամբ և համակողմանիորեն չեն ուսումնասիրվել: Ուստի ոլորտի մասնագետների համար առաջնահերթ խնդիր է տվյալ արխիվային ժառանգության գիտական վերլուծությունն ու հանրայնացումը՝ նման փաստաթղթերի հիման վրա իրականացվող ցեղասպանագիտական ուսումնասիրությունների միջոցով:

GEVORG MESROP: ON THE FOUNDATIONS OF ARMENIAN GENOCIDE DOCUMENTATION AND ARCHIVAL PRACTICE

Narine Margaryan

Armenian Genocide Museum–Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

This article is dedicated to the comprehensive examination of the activities and legacy of Gevorg Mesrop (1881-1948) within the context of the early documentation and source-based study of the Armenian Genocide. Gevorg Mesrop was among those Armenian intellectuals who, even as the events were unfolding, recognized the urgency and historiographical significance of systematically collecting survivors' testimonies, preserving documents, and introducing them into academic circulation.

From the perspective of modern genocide studies, his work is distinguished by his consistent efforts in early documentation and data systematization. This resulted in the compilation of reports and documentary collections that were also presented to international diplomatic circles, aiming to raise awareness and advocate for the international recognition of the crime committed against the Armenian people.

By summarizing and analyzing the archival materials, it becomes clear that Gevorg Mesrop's archive stands out for its diversity of sources and rich informational content, corresponding to some extent with the content of the "Information Bureau" archive regarding the Armenian Question and the Armenian Genocide held at the Armenian Patriarchate of Jerusalem. The collected materials encompass various primary sources—documents, testimonies, reports, memoirs, and other data—which complement one another and provide a more comprehensive understanding of the period in question. The introduction of these materials into academic circulation is of vital importance both for expanding existing historiographical perspectives and for formulating new research inquiries.

Thus, Gevorg Mesrop's efforts were purposefully directed toward the continuous collection of archival materials and the expansion of the primary source base. Although nearly a century has passed since his initial documentation of the Armenian Genocide, and his materials have been preserved in the National Archives of Armenia for about 60 years, they have not yet been fully and comprehensively studied. Therefore, a primary objective for specialists in the field is the academic analysis and dissemination of this archival legacy through genocide studies grounded in these documents.

The findings of this study demonstrate that Gevorg Mesrop's personal archive is a collection of exceptional source value, making a significant contribution to the enrichment of Armenian Genocide historiography. Simultaneously, it serves as crucial evidence of the purposeful and systematic efforts undertaken by the Armenian intelligentsia to preserve historical memory, collect documentary records, and transmit them to future generations.

Key words: Gevorg Mesrop, Armenian Genocide, documentation, memoir, testimony, forced deportation, report, statistics, list of perpetrators.

ГЕВОРГ МЕСРОП: У ИСТОКОВ ДОКУМЕНТИРОВАНИЯ И АРХИВИРОВАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Нарине Маргарян

Фонд "Музей-институт Геноцида армян," Армения

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена комплексному исследованию деятельности и наследия Геворга Месропа (1881–1948) в контексте раннего документирования и источниковедческого

изучения Геноцида армян. Геворг Месроп принадлежит к числу тех представителей армянской интеллигенции, которые еще в ходе самих трагических событий осознали настоятельную необходимость и историографическую значимость систематического сбора свидетельств выживших, сохранения документов и введения их в научный оборот.

С точки зрения современной геноцидологии, его деятельность выделяется последовательной работой, направленной на раннее документирование и систематизацию данных, в результате чего были сформированы информационные сводки и документальные коллекции. Они были представлены, в том числе, в международных дипломатических кругах с целью актуализации вопроса о международном признании преследования, совершенного против армянского народа.

При обобщении и анализе архивных материалов становится очевидным, что личный фонд Геворга Месропа отличается разнообразием источников, информационной насыщенностью и в определенной степени соотносится с содержанием архива «Информационного бюро» (касающегося Армянского вопроса и Геноцида армян), хранящегося в Иерусалимском армянском патриархате. Собранный материал включает в себя первоисточники различного характера: документы, свидетельства, отчеты, мемуары и иные данные, которые взаимодополняют друг друга и позволяют составить более полное представление о рассматриваемом периоде. Введение этих материалов в научный оборот имеет важное значение как для расширения существующих историографических концепций, так и для формулирования новых исследовательских задач.

Таким образом, деятельность Геворга Месропа была целенаправленно ориентирована на непрерывный сбор архивных материалов и расширение источниковедческой базы. Несмотря на то, что с момента первичного документирования автором Геноцида армян прошло около столетия, а сами материалы уже порядка 60 лет хранятся в Национальном архиве Армении, они до сих пор не подвергались полному и всестороннему изучению. Следовательно, первоочередной задачей для специалистов в данной области является научный анализ и обнародование данного архивного наследия посредством проведения геноцидоведческих исследований, опирающихся на эти документы.

Результаты настоящего исследования свидетельствуют о том, что личный архив Геворга Месропа представляет собой коллекцию исключительной источниковедческой ценности, вносящую существенный вклад в обогащение историографии Геноцида армян. В то же время он является важнейшим свидетельством целенаправленной и систематической деятельности армянской интеллигенции, направленной на сохранение исторической памяти, сбор документальных свидетельств и их передачу будущим поколениям.

Ключевые слова: Геворг Месроп, Геноцид армян, документация, мемуары, свидетельства, принудительная депортация, отчет, статистика, список виновников.

REFERENCES

«Հայ բուժակ» “*Hay Buzhak*” (Armenian Physician), medical and public health periodical (Constantinople), 1920, nos. 3–4;

Համահաւաք ստեճագրութիւններ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովի, Համագումար Ազգային ժողովի եւ Համազգային խորհուրդի (1919-1922), Գիրք Ա. Ատեճագրութիւններ [Corpus of Minutes of the National Representative Assembly, Interdenominational Representative Assembly, and Mixed Council of the Armenians of Turkey (1919-1922). Book I. Minutes]. Edited and Annotated by Vatche Ghazarian. Jerusalem: Printing by St. James Monastery, 2021;

Atanasyan, Harutyun. *Ատաբազարէն Տէր Զոր* [From Adabazar to Deir ez-Zor], edited, with an introduction and annotations by Mihran A. Minassian (Yerevan: AGMI Publishing House, 2025);

Kasuni, Yervand. *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն, հետազօտութիւն, Գէորգ Մեսրոպի «Թրքահայերն ու թուրքերը» փաստաթուղթերու տունայնէրով* [A Predetermined Genocide: Research Based on the Documentary Evidence in Gevorg Mesrop's “Armenians of Turkey and the Turks”]. Beirut: Y.H. K., 2015;

Mesrop, Gevorg. «Թրքահայերն ու թուրքերը (1914-1918). անտիպ եւ պաշտօնական փաստաթուղթեր» [Armenians of Turkey and the Turks (1914–1918) Unpublished and Official Documents] *Haikashen Yearbook of Arts, Literature, and Sciences*, ed. by Hakob Sargsyan. Constantinople: Y. Astourian vordiq, 1922, 102-164;

Mesrop, Gevorg. «Հայերը եւ Հայաստանը 1923 յունվար 1- 1924 յուլիս 31» [“The Armenians and Armenia, January 1, 1923 – July 31, 1924,]” *Armenian-American Encyclopedic Yearbook, 1925*, ed. H. Khashmanian (Boston: Hairenik, 1925);

Mesrop, Gevorg. *Գրական եւ ուսուցչական գործունէութեան 30 եւ 25 ամեայ յորելեանի առիթով (Կենսագրական գիծեր)* [On the Occasion of the 30th Anniversary of Literary Activity and the 25th Anniversary of a Teaching Career: Biographical Notes], Sofia: P. Palegchean, Ts'ar Po'ris, 1929;

Zaven archbishop. *Պատրիարքական յուշերս. վավերագիրներ եւ վկայութիւններ* [My Patriarchal Memories: Documents and Testimonies]. Cairo: Nor astgh, 1947:

Հեղինակի մասին
About the author
Об авторе

Նարինե Մարգարյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, արևելագետ (արաբագետ), գիտական քարտուղար, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանությունից հետո Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում հայտնված հայ գաղթականների վիճակը, որբահավաք և որբախնամ աշխատանքները, տարածաշրջանի հայկական և օտարերկրյա որբանոցների գործունեությունը, հայ որբերի ուժացման գործընթացը և նրանց ինքնության պահպանմանն առնչվող հարցեր:

Էլ. փոստի հասցե՝ narine.margaryan@genocide-museum.am

Narine Margaryan, PhD in History, Orientalist (Arabist), Scientific Secretary, Head of the Department of Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: the condition of Armenian refugees in Arab countries of the Middle East in the aftermath of the Armenian Genocide; rescue and care of orphans; the activities of Armenian and foreign orphanages in the region; processes of assimilation of Armenian orphans and issues related to the preservation of their identity.

E-mail: narine.margaryan@genocide-museum.am

Нарине Маргарян, кандидат исторических наук, востоковед (арабист), учёный секретарь, заведующая Отделом источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: положение армянских беженцев в арабских странах Ближнего Востока после Геноцида армян; работы по спасению и опеке над сиротами; деятельность армянских и зарубежных приютов в регионе; процессы ассимиляции армянских сирот и вопросы сохранения их идентичности.

Эл. почта: narine.margaryan@genocide-museum.am

ՁԱՅՆ ՆԵՐՄԻՑ. ՀԱՄԱԿԵՆՏՐՈՆԱՑՄԱՆ ՃԱՄԲԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ¹

Միհրան Մինասեան

Ռեգինա Գալուստյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում լուսաբանվում են Հայոց ցեղասպանության ընթացքում ձևավորված համակենտրոնացման ճամբարները՝ որպես համակարգված ոչնչացման գործիքներ: Ուսումնասիրությունը սկսվում է Հայոց ցեղասպանության համատեքստում տերմինի կիրառության օրինակներով, սակայն հետազոտության բուն խնդիրը ճամբարներում վերապրած հայերի փորձառության վերհանումն է: Վերապրածների վկայությունների համադրությամբ առանձնացվել են մի շարք հատկանիշներ՝ տարածքի սահմանափակում և տեղաշարժի արգելք, հակասանիտարական պայմանների դիտավորյալ ստեղծում ու հանդուրժում, բռնի սովամահություն, որոնք բնորոշ են պատմության մեջ հանդիպող և աշխարհագրական տարածականություն ունեցող նմանատիպ այլ կառույցների: Ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հիմքը ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններն ու վկայություններն են, որոնք բացահայտում են ճամբարային կյանքի իրական պատկերը և ճամբարի դերը ցեղասպանական քաղաքականության մեխանիզմում:

Բանալի բառեր՝ բռնի տեղահանություն, հումանիտար աղետ, բռնի սովամահություն, «սպիտակ ջարդ», Դեր-Չոր, Կաթմա, Բար:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 17.12.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 29.04.2026:

The article was submitted on 17.12.2025 and accepted for publication on 29.04.2026.

Статья поступила 17.12.2026 и была принята к публикации 29.04.2026.

Ինչպես հղել՝ Միհրան Մինասեան, Ռեգինա Գալուստյան, «Ձայն ներսից. համակենտրոնացման ճամբարները Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 66-89:

How to cite: Mihran Minassian, Regina Galustyan, “The Voice from Within: Concentration Camps in the Memoires of the Armenian Genocide Survivors,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 66-89.

Как сослаться: Мигран Минасян, Регина Галустян, “Голос изнутри: концлагеря в мемуарах переживших Геноцид армян,” *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 66-89.

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (թեմայի ծածկագիր՝ 24SSAH-6A042):

* * *

Հայոց ցեղասպանության օտարերկրացի ականատեսների, ինչպես նաև ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններում կան «համակենտրոնացման ճամբար» տերմինի կիրառություններ, ինչպես նաև այդ կառույցի տարատեսակ նկարագրություններ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին շվեդական ռազմական առաքելության անդամ Գուստավ Յալմար Փրավիցը 1917 թ. ապրիլի 23-ին «Nya Dagligt Allehanda» թերթում հրապարակում է Կոստանդնուպոլսից մինչև պարսկական սահման կատարած ուղևորությունը նկարագրող մի հոդված, որում գրում է, որ ճանապարհին հանդիպել է մահվան եզրին հասած մարդկանց և ծանոթացել համակենտրոնացման ճամբարում (իր խոսքով՝ *koncentrationsläger*) գտնվող մի հայի հետ²: Օսմանյան բանակի վարձկան սպա, վենետիկացի Ռաֆայել դը Նոգալեսը գրում է, որ Հալեպում բռնագաղթյալների մեծ մասը գիշերում էր դրսում կամ ճամբարներում, որոնք հաճախ շրջափակված էին փշալարերով, ինչպես, օրինակ, Կաթմայի ճամբարը³: Նոգալեսը նշում է, որ այդ ճամբարները կարճ ժամանակում վերածվում էին վարակիչ հիվանդությունների տարածման օջախների՝ գերբնակեցման և հակասանիտարական պայմանների պատճառով⁴:

Բրիտանացի քաղաքական գործիչ և պատմաբան Ջեյմս Բրայսի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուում՝ «1915 թվականի տեղահանությունները. ընթացակարգ» խորագրով խմբագրականի ներքո, նշվում է. «Բոզանտիում՝ Տավրոսի արևմտյան երկաթուղային կայարանում, ինչպես նաև Օսմանիեում, Մամուրեում, Իսլահիեում և Կաթմայում՝ Ամանոսի լեռնաշղթայի երկու լանջերին գտնվող կայաններում, հսկայական և աներևակայելի գարշահոտ համակենտրոնացման ճամբարներ էին առաջացել: Այստեղ աքսորյալներին պահում էին ամիսներով, և նրանք տառացիորեն հազարներով մահանում էին սովից, բաց երկնքի տակ մնալուց և վարակիչ հիվանդություններից»⁵: Մերձավոր արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի 1916 թ. մայիսի 24-ի տեղեկագիրը ներառում է «համակենտրոնացման ճամբարներում» մահացության թվերի վիճակագրություն⁶: Մեկ այլ ականատես, գերմանական «*Kölnische Zeitung*» թերթի 1915-1916 թթ. թղթակից Հարի Շթուրմերը նկարագրում է, թե ինչպես

2 St'u Gustaf Hjalmar Pravitz, *Från Persien i stiltje och storm* (Dahlberg, 1918), 220-227; Vahagn Avedian, "The Armenian Genocide of 1915 from a Neutral Small State's Perspective: Sweden," *Genocide Studies and Prevention* 5, no. 3 (2010): 325-326:

3 Կաթմայի համակենտրոնացման ճամբարի՝ փշալարերով փակված լինելու մասին են վկայում այդ ճամբարով անցած վերապրածները (տե՛ս Յակոբ Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, հրատ. պատրաստեց Ա. Տազետեան (Պէյրուք, 2005), 76): Նույնի վերաբերյալ Արամ Արմաղանյանի վկայությունը տե՛ս Երուանդ Զարդարեան, *Պատմագիրք Տիվրիկ քաղաքի* (Պէյրուք, Համագգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1972), 251:

4 St'u Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent* (New York, London: Charles Scribner's Sons, 1926), 172:

5 *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce (London: Joseph Causton and Sons, 1916), 644.

6 St'u նույն տեղում, 665:

էին հայերը տեղահանությունից հետո տեղափոխվում «տենդահար, սովահար համակենտրոնացման ճամբարներ», որտեղ մշտապես ենթարկվում էին հարձակումների տեղի բեղվիկների և քրդերի կողմից⁷: Շթուրմերի նախկին փորձառությունը թույլ էր տալիս նրան հասկանալ օսմանյան կառավարության հակահայ քաղաքականության նրբությունները: Նրան արդեն ծանոթ էին համակենտրոնացման և հարկադիր աշխատանքի ճամբարները որպես բնաջնջման գործիքներ, քանի որ որպես կամավորական մասնակցել էր Հարավարևմտյան Աֆրիկայում (այժմ՝ Նամիբիա) 1904-1907 թթ. Գերմանիայի վարած ռազմական գործողություններին, որոնց ընթացքում իրականացվել էր հերերո և նամա ժողովուրդների ցեղասպանությունը⁸: Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո Շթուրմերը նախ որպես թղթակից աշխատել է Բելգիայում, ապա՝ գործուղվել Օսմանյան կայսրություն: Նա դատապարտել է օսմանյան կառավարության իրականացրած Հայոց ցեղասպանությունը, նկարագրել հայերի դեմ ծրագրված քաղաքականության տարբեր դրսևորումներ, այդ թվում՝ հայերի՝ «ոտքով երկար քայլերքերը դեպի լերկ շրջաններում տեղակայված համակենտրոնացման ճամբարներ»⁹:

«Համակենտրոնացման ճամբար» տերմինը հաճախ է կիրառվում Օսմանյան կայսրությունում գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցիչների 1915-1916 թթ. գեկուցագրերում՝ հայ բնակչության ներկայման վայրերը նկարագրելու համար: Այդ եզրույթն օգտագործել են Գերմանիայի դեսպանատան՝ հայկական հարցերով խորհրդական Յոհաննես Մորդթմանը¹⁰, Հալեպի հյուպատոս Վալտեր Ռյուպերը¹¹, Ալեքսանդրեոսի փոխհյուպատոս Հերման Հոֆմանը¹² և այլք:

Օտարերկրացի ականատեսների՝ Օսմանյան կայսրությունում փաստագրած «համակենտրոնացման ճամբարները» նոր երևույթ չէին և եզակի չեն մարդկության պատմության մեջ. դրանք պատմական լայն օրինաչափության տեղային դրսևորումներ էին¹³: Իտալացի փիլիսոփա Ջորջիո Ագամբենը համակենտրոնացման ճամբարները սահմանում է որպես քաղաքական դատապարտյալների կամ փոքրամասնությունների ներկայման վայրեր, որոնք, որպես կանոն, ստեղծվում են գործադիր կամ ռազմական իշխանության լիազորության ներքո՝ պետության անվտանգության, մարդկանց շա-

7 St' u Harry Stürmer, *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics* (London, New York, Toronto: Hodder and Stoughton, MCMXVII (1917)), 65:

8 St' u Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2005), 73-75:

9 Stürmer, *Two War Years in Constantinople*, 34.

10 St' u *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, hg. und eingel. Johannes Lepsius (Bremen: Donat&Temmen, 1986), 137; Wolfgang Gust (ed.), *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916* (New York, Oxford: Berghahn, 2014), 310:

11 St' u Gust, *The Armenian Genocide*, 444, 580-582; Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 179:

12 St' u Gust, *The Armenian Genocide*, 424; Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 168:

13 St' u Khatchig Mouradian, "Internment and Destruction: Concentration Camps during the Armenian Genocide, 1915-1916," in Panikos Panayi, Stefan Manz, and Matthew Stibbe (eds.), *Internment during the First World War: A Mass Global Phenomenon* (London: Routledge Studies in First World War History, 2018), 148:

հագործման կամ պատժի նպատակներով: Ազամբենը համակենտրոնացման ճամբարը դիտարկում է որպես կենսաքաղաքական տիրույթի ծայրահեղ դրսևորում՝ մի միջավայր, որտեղ իշխանությունն ուղղակիորեն բախվում է մարդու կենսաբանական գոյության հետ՝ ամբողջովին զրկելով անհատին իրավունքներից և նրան իջեցնելով պարզապես ֆիզիկական գոյության մակարդակի¹⁴: Անգլիացի պատմաբան Դեն Սթոունը եզրակացնում է, որ համակենտրոնացման ճամբարներում կալանավորվածները դիտարկվում են որպես «անհաշտ թշնամիներ» և օրենքից դուրս հայտարարվում¹⁵:

Համակենտրոնացման ճամբարների ծագումը սովորաբար կապվում է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի մի շարք գաղութային քաղաքականությունների հետ: Դրանք ներառում են Իսպանիայի գործողությունները Կուբայի ապստամբության ընթացքում (1894 թ.), Մեծ Բրիտանիայի կիրառած մեթոդները հարավաֆրիկյան պատերազմի (Երկրորդ բուրական պատերազմ, 1899-1902 թթ.) ժամանակ, ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականությունը ֆիլիպինա-ամերիկյան պատերազմի (1899-1902 թթ.) ընթացքում, Գերմանիայի գործողությունները Հարավարևմտյան Աֆրիկայում ընդդեմ հերերո և նամա ցեղերի (1904-1907 թթ.)¹⁶: Բոլոր այս դեպքերում համակենտրոնացման ճամբարները ստեղծվել են տեղաբնիկներին մեկուսացնելու, գաղութարարներին ցուցաբերած ընդդիմությունը չեզոքացնելու, «անցանկալի» համարվող խմբերին ոչնչացնելու նպատակով¹⁷:

Սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Ջոնաթան Հայսլոփը պնդում է, որ 1896-1907 թթ. գաղութատիրական պատերազմները վճռորոշ դեր են խաղացել աշխարհում համակենտրոնացման ճամբարների գաղափարի տարածման մեջ: Նա ընդգծում է, որ տպագիր մամուլի տարածումը, բանականների և մարտարվեստի արդիականացումը, ռազմական պրագմատիզմը նպաստել են ճամբարի՝ որպես ռազմական և քաղաքական խնդիրների «արմատական լուծման» միջոցի զարգացմանը¹⁸:

1915 թ. մայիսի 27-ին օսմանյան կառավարությունն ընդունեց տեղահանության մասին ժամանակավոր օրենքը, որը զինվորական հրամանատարներին իրավունք էր տալիս լրտեսության կամ դավաճանության կասկածի դեպքում տեղահանելու անհատների կամ ամբողջական բնակավայրեր¹⁹: 1915 թ. մայիսի 23-ին ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ Թալեաթը հրամայեց տեղահանել հայերին Էրզրումից,

14 St' u Giorgio Agamben, *Means without End: Notes on Politics* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), 40-41:

15 St' u Dan Stone, *Concentration Camps: A Short History* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 7:

16 St' u Jonathan Hyslop, "The Invention of the Concentration Camp: Cuba, Southern Africa and the Philippines, 1896-1907," *South African Historical Journal* 63, no. 2 (2011): 253; Stone, *Concentration Camps*, 11-12:

17 St' u Alan Kramer, *Concentration Camps: A Global History* (Oxford: Oxford University Press, 2025), 640; Iain Smith, Andreas Stucki, "The Colonial Development of Concentration Camps (1868-1902)," *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 39, no. 3 (2011): 417-437:

18 St' u Hyslop, "The Invention of the Concentration Camp," 254-255:

19 St' u Hilmar Kaiser, "Armenian Property, Ottoman Law and Nationality Policies during the Armenian

Բիթլիսից և Վանից դեպի Մոսուլի նահանգ և Ուրֆայից հարավ գտնվող անապատ: Էրզրումի գերմանական փոխյուպատոս Մաքս Էրվին ֆոն Շյոբներ-Ռիխտերը, օսմանյան երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի հետ ունեցած զրույցից տեղեկանալով, որ տեղահանության վերջնակետը Դերջանի դաշտավայրը չէր, ինչպես իրեն նախապես զեկուցել էին, այլ Դեր-Չորի անապատային շրջանը, արձանագրում է, որ զանգվածային տեղահանությունը վերածվելու է մահվան երթի²⁰: Նույն կերպ Նայիմ բեյը՝ Ներքին գործերի նախարարության ցեղերի և փախստականների բնակեցման գլխավոր վարչության (թուրք.՝ *İskân-i Aşîairin ve Muhacirîn Müdiriyesi*) Հալեպի մասնաճյուղի քարտուղարներից մեկը, սկսում է ըմբռնել տեղահանության իրական նպատակը, երբ Մաարրան, Բաբը և Հալեպի այլ ենթաշրջաններ որպես հայերի վերաբնակեցման վայրեր նշանակելու սկզբնական որոշումը փոխվում է: Փոխարենը նոր հրամաններ են արձակվում, համաձայն որոնց՝ հայերի «վերաբնակության» վայր պետք է դառնար Խաբուր գետի շրջանը՝ Դեր-Չորի մերձակայքում: 1915 թ. հոկտեմբերի 22-ին Ներքին գործերի նախարարության՝ Հալեպի նահանգապետին ուղարկած գաղտնի հաղորդագրությունը հաստատում էր, որ «թուրքական հողում» ապրելու և աշխատելու հայերի իրավունքը վերացվել է, և նույնիսկ նորաձինների չպետք է խնայել²¹: Հաղորդագրությունը պաշտոնյաներին կոչ էր անում գործելու վճռականորեն՝ ընդգծելով, որ հայերի միջնորդավորված ոչնչացումը ճանապարհի գրկանքների միջոցով արդեն կարելի է իրականացնել ուղղակիորեն անմիջապես իրենց շրջանում²²:

Տեղահանությունները՝ որպես հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրի բաղկացուցիչ մաս, փաստում են բազմաթիվ ականատեսներ: Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն (1856-1946 թթ.) տեղահանությունը որակում է զանգվածային կոտորածի նոր մեթոդ. «Երբ թուրքական իշխանությունները տվեցին տեղահանությունների հրամանները, նրանք պարզապես մի ամբողջ ռասայի մահվան դատավճիռը կայացրին»²³: Շթուրմերը ևս հասկանում էր, որ կառավարության նպատակը «ճանապարհին նրանց [հայերին] մահվան մատնելն» էր՝ որպես «ողջ հայկական ռասան բնաջնջելու համակարգի» բաղադրիչ, ինչը ծառայում էր երկարաժամկետ նպատակի՝ «Թուրքիայի ներքին գաղութացմանը և Անատոլիայի ազգայնացմանը»²⁴: Տեղահանվածներից նրանք, ովքեր հաղթահարում էին ճանա-

Genocide, 1915-1916," in *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, eds. O. Farschid, M. Kropp, and S. Dähne (Beirut: Orient-Institute Beirut, 2006), 55:

20 St'u Paul Leverkuehn, *A German Officer During the Armenian Genocide: A Biography of Max von Scheubner-Richter*, intro. by H. Kaiser (London: Gomidas Institute, 2008), xlviii:

21 St'u Taner Akçam, *Killing Orders: Talaat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 184:

22 St'u նույն տեղում:

23 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, New York: Doubleday, Page & Company, 1918), 309; Emmanuil Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları* (İstanbul: Belge Yayınları, 2014), 146.

24 Stürmer, *Two War Years in Constantinople*, 54-55, 178. Նույն միտքն այլ ձևակերպմամբ

պարհի դժվարությունները, մահանում էին Միջագետքի անապատներում հիմնված համակենտրոնացման ճամբարներում, ինչը և փաստում էր տեղահանության և համակենտրոնացման ճամբարների համակցության արդյունավետությունը: Ինչպես Թալեթյան է բացատրում դեսպան Մորգենթաուին. «Մենք չենք հանդուրժելու հայերի ներկայությունը Անատոլիայում: Նրանք կարող են ապրել անապատում, բայց ոչ այլուր»²⁵: Սակայն Թալեթյանը լիովին հասկանում էր անապատում գոյատևելու անհավանականությունը, ինչը երևում է օսմանյան խորհրդարանի Ներկայացուցիչների պալատի 1915 թ. հոկտեմբերի 23-ի նիստի միջադեպից: Նիստի ընթացքում հույն պատգամավորների փաստարկին, որ Բալկաններից եկած մուսուլման փախստականների (մուհաջիրների) վերաբնակեցումը հանգեցնում է հույն բնակչության «զանգվածային գաղթին», հետևում է Էմանուիլ Էմանուիլիդիսի՝ մուսուլման փախստականներին ազատ տարածքներում բնակեցնելու առաջարկը: Կառավարության անունից պատասխանում է Թալեթյանը. «Ազատ հողերում մուսուլմաններին վերաբնակեցնելու համար մեզ անհրաժեշտ էր 15 միլիոն լիրա, որը մենք չունեինք»: Նա պարզաբանում է, որ ֆինանսական խնդիրների պատճառով կառավարությունը ստիպված էր փախստականներին տեղավորել արդեն գոյություն ունեցող բնակավայրերում: Թալեթյանը նաև հավելում է, որ եթե մուսուլման ներգաղթյալներին «ցրեն անապատներում, ապա նրանք սովամահ կլինեն»²⁶:

Հայ քաղաքական, հոգևոր-մշակութային գործիչները ևս հասկանում էին իրավիճակը: Արդարադատության նախարար Փիրիզադե Իբրահիմի հետ հանդիպման ժամանակ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը բացատրում էր. «Երբ ցեղ մը ամբողջովին իր տեղին կը հանուի և կը քշուի թափառելու այնպիսի տեղեր, ուր իրեն ապրիլ անկարելի է, կը նշանակէ թէ անիկա մահուան դատապարտուած է: Արդ, ձեզմէ յատկապէս սա բանը կը խնդրեմ. քանի որ ժողովուրդս մեծէն մինչեւ պզտիկը անվստահելի են յաչս կառավարութեան, ազատ արձակեցէք զայն որպէսզի երկրէն դուրս ելլէ»²⁷: Քանի որ ողջ ազգը դատապարտվել էր մահվան, պատրիարքը պետական պաշտոնյաների հետ հանդիպումների ընթացքում մի վերջին հուսահատ քայլ էր կատարում՝ առաջարկելով թույլ տալ իրեն տեղափոխել հայերին Աֆրիկայի կամ Ամերիկայի խորքերը²⁸: Սակայն 1915 թ. հունիսի 27-ի հանդիպման ընթացքում մեծ վեճի Սայիդ Հալիմը հավաստիացնում է պատրիարքին, որ «Կառավարութիւնը հայ ազգը բնաջինջ ընելու նպատակ չունի. միայն թէ «թէտպիր» [միջոց] մը ձեռք առած է ու այդ նահանգները Հայերէ կը պարպէ»²⁹: Հայերի նկատմամբ Թալեթյանի ռասիստական

արտահայտում է նաև մեկ այլ ականատես (տե՛ս Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo, seen by a German Eyewitness* (London: T. Fisher Unwin, 1917), 15):

25 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, 338.

26 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müsülmanlari İşkân Politikasi (1913-1918)* (Istanbul: İletişim Yayınları, 2001), 249.

27 Զաւէն Արքեպս. [Տէր Եղիայեան], *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ* (Գահիրէ, «Նոր Աստղ», 1947), 118:

28 Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 66, թթ. 18-22:

29 Զաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 122:

վերաբերմունքը և արմատական լուծումների հակումը երևում են Զավեն պատրիարքի՝ միայն մեղավորներին պատժելու առաջարկին նրա արձագանքից. «Այսօր մէկ կուսակցութիւն մըն է, վաղն ալ ուրիշը կը ծնի. ոչ-կուսակցականն ալ կուսակցական կը դառնայ. գործը ընդհանուր հանգամանք ունի: Այս պատճառաւ անհրաժեշտ եղաւ որ այս ժողովուրդը իր բնակավայրէն հեռացուի և այլուր բնակեցուելով չէզոքացուի»³⁰:

Այսպիսով՝ հայերի համար չկար փրկության ելք, չէր նախատեսվում բնակչության փոխանակում, չկար նպատակ՝ նրանց կենտրոնացնելու որևէ այլ վայրում: Ինչպես Նայիմ բեյն է հաղորդում, 1915 թ. նոյեմբերին Ներքին գործերի նախարարության ծածկագիր հեռագրերից մեկում նշվում էր. «Ծանօթ անձնատրույթանց [հայերի] առաքման նպատակը հայրենիքին ապագայ բարօրութեան ապահովութիւնն է. որովհետեւ ատոնք ո՛ր որ ալ բնակեցուին՝ դարձեալ ետ չափտի կենան իրենց անիծապարտ գաղափարներէն, պէտք է աշխատիլ որ կարելի եղածին չափ նուազի անոնց թիւը»³¹: Կառավարության համար խնդիր էր հայկականությունն առհասարակ, և այդ խնդրի արմատական լուծումներից էին հայերի տեղահանությունն ու համակենտրոնացման ճամբարներում տեղավորումը: Ծրագիրը հիմնված էր հայերին անընդհատ երթով հյուծելու վրա: Տեղահանվածներին ժամանակավորապես կենտրոնացնում էին ճանապարհների և երկաթգծերի մոտակայքում հիմնված տրանզիտային ճամբարներում, որտեղ սովի և համաճարակների պատճառով նրանց թվաքանակն էականորեն նվազում էր: Վերջնական փուլում Դեր-Զորի շրջանում (հիմնականում՝ Շեդդադիե, Սուվար, Մարկատե) և Ռաս-ուլ-Այնում գտնվող համակենտրոնացման ճամբարներում հայերի բնաջնջումն ավարտին էր հասցվում կիսաառգնական ջոկատների՝ չերքեզների, չեչենների, արաբների և «Հատուկ կազմակերպության» (թուրք.՝ Teşkilat-ı Mahsusa) օգնությամբ³²:

Ի տարբերություն օտարերկրացի ականատեսների՝ վերապրածներն իրենց հուշագրություններում «համակենտրոնացման ճամբար» տերմինը չեն գործածել: Փոխարենը հուշագրություններում շրջանառվում են «կայք», «կայան» «ընդհանուր գաղթականներու հաւաքման վայր (Քէմք)» արտահայտությունները³³: Սույն հոդվածի խնդիրը, սակայն, Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ տերմինի կիրառելիության և դրա տարատեսակների քննությունը չէ: Հոդվածում խնդիր է դրվել համակենտրոնացման ճամբարում գտնված հայ տարագիրների նկարագրությունը և այդ երևույթին տված

30 Նույն տեղում, 125:

31 Արամ Աստուխան, *Մեծ ոճիրը (հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէադ փաշա)* (Պոսթըն, «Պահակ», 1921), 23:

32 Տե՛ս «L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du génocide», *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 2 (1998), volume prepare par Raymond H. Kevorkian, 176-180; Khatchig Mouradian, «The Meskeneh Concentration Camp, 1915-1917: A Case Study of Power, Collaboration, and Humanitarian Resistance during the Armenian Genocide», *Journal of the Society for Armenian Studies* 24 (2015): 44-55; Hilmar Kaiser, «Rasulain and the Arada Steppe During the Armenian Genocide», *International Journal of Armenian Genocide Studies* 10, no. 1 (2025): 1-41:

33 Տե՛ս Աստուխան, *Մեծ ոճիրը*, 37: Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, օրաթերթ (Իզմիր), դեկտեմբեր 29, 1921, թիւ 2744, 4: Զարդարեան, *Պատմագիրք Տիվրիկ քաղաքի*, 251:

բնութագիրը վեր հանելով ցույց տալու դրա այն առանձնահատկությունները, որոնք կապում են պատմության մեջ հանդիպող և աշխարհի տարբեր մասերով սփռված նման կարգի հաստատությունները: Համակենտրոնացման ճամբարներում և դրանց կից գտնվող զանգվածային սպանության վայրերում հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը դուրս է սույն հոդվածի քննությունից:

Համակենտրոնացման ճամբարները վայրեր են, որտեղ մեծ թվով մարդիկ, հատկապես քաղաքական բանտարկյալներ կամ հալածվող փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ, միտումնավոր պահվում են գերբնակեցված, կյանքի համար անբարենպաստ պայմաններում: Այս ճամբարները հաճախ օգտագործվում են հարկադիր աշխատանքի կամ մեծ թվով բնակչություն համակարգված ոչնչացնելու նպատակով³⁴: Մի շարք սահմանումներով համակենտրոնացման ճամբարները շինություն են կամ կառույցի կոնկրետ տեսակ, սակայն Սթոունը նկատում է, որ որոշ վայրերում, օրինակ՝ Խոբրիդային Միության հեռավոր շրջաններում՝ Սիբիրում, ֆիզիկական արգելքների՝ փշալարերի կամ պատնեշների կարիք պարզապես չկար, քանի որ չկային վայրեր, ուր հնարավոր էր փախչել³⁵: Այս վերջին բնորոշումը, ինչպես կտեսնենք, համապատասխանում է նաև Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կիրառված համակենտրոնացման ճամբարներին:

Համակենտրոնացման ճամբարները վերապրած հայերը վառ կերպով են ներկայացրել իրենց փորձառությունը՝ մանրամասն նկարագրելով ճամբարների տեղադրությունը, պայմանները և դրանց վերաբերյալ իրենց ընկալումները: Թեև տարբեր էին ինչպես ճամբարները, այնպես էլ վերապրածների՝ այդ ճամբարների նկարագրությունները, դրանք թույլ են տվել մեզ վեր հանել և քննության ենթարկել առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ են «համակենտրոնացման ճամբար» կառույցին: Սույն ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրները ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններն են:

Ճամբարը, տեղադրությունը և շարժման սահմանափակումը

Կ.Պոլսից տեղահանված հայ մտավորական Երվանդ Օտյանի առաջին համակենտրոնացման ճամբարը Էրեյլի էր, որտեղ տեղահանվածները գոյատևման պայքար էին մղում կիսավեր, կտավներից պատրաստված ժամանակավոր ծածկերի տակ: Ըստ Օտյանի՝ միայն քչերն ունեին իսկական վրասներ, իսկ մեծամասնությունը փորձել էր կտորի մնացորդներից ինչ-որ ծածկ ստանալ: Սահմանափակ տարածքում ընտանիքի անդամները ստիպված էին քնել, ճաշ եփել և կազմակերպել իրենց առօրյան³⁶: Հակոբ Սերոբյանը լրացնում է Օտյանի՝ Էրեյլի նկարագրությունը. «Կայքի մեջ գտնուող հագարաուր հայ ընտանիքներ, ամենմեկուն վիճակը մեյմեկ դժբախտությին էր. ոմանք

34 Տե՛ս “Concentration Camps Existed Long Before Hitler Came to Power,” <https://www.lbi.org/exhibitions/virtual-exhibition-last-stop-before-the-last-stop/concentration-camps-existed-long-before-hitler-came-to-power/>, դիտվել է՝ 12.11.2024:

35 Տե՛ս Stone, *Concentration Camps*, 7:

36 Տե՛ս Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ տարիներ. 1914-1919* (անձնական յիշատակներ) (Թեհրան, ա.հ., 2010), 102, 107:

կատարեալ վրաններու տակ, ոմանք՝ սաւան մը՝ չորս փայտէ ձողերու ծայրերէն անցուցած»³⁷։ Խորեն Դավթյանը տալիս է «վրան» ասվածի նկարագիրը. «Սաւանին չորս անկիւնէն չուան կապած՝ չորս ցիցերու մէջտեղէն սաւանի երկայնութեան զաւազան մը, երկու յենարանով։ Ահա եղաւ վրան։ Վրանին ներքն ցեխ, հովը կը մտնէ մէկ կողմէն, կ'ելլէ միւս կողմէն»³⁸։ Օտյանը հիշում է Կյուլեգի կայարանում (Տարսոնի մոտ) տիրող անտանելի շոգը, մոլեգին անձրևները և նմանատիպ կտավէ ծածկերի տակ պատսպարվել փորձող 30 000-40 000 հայերի։ Մերձակա քաղաքներ մուտքի համար գործում էր խիստ կանոնակարգ. ամեն օր միայն 40-50 հոգու էր թույլատրվում մտնել Տարսոն, հաճախ՝ միայն կաշառքի դիմաց³⁹։ Կյուլեգի կայարանը Գառնիկ Բողոքյանը նույն կերպ է նկարագրում՝ խոսելով անտանելի շոգի, հորդառատ անձրևների և տեղաշարժի սահմանափակումների մասին։ Ճամբարը գտնվում էր հարթավայրում՝ կավահողի վրա, որը հորդառատ անձրևի պատճառով վերածվում էր լճի։ Մարդիկ խեղդվում էին, սակայն նույնիսկ այս պայմաններում տեղահանության պաշտոնյան թույլ չէր տալիս նրանց դուրս գալ ճամբարից. «Կ'ուզէ որ այս փոթորկալից ծովին մէջ ընկղմինք և օրէնքի հակառակ ընթացք չունենանք։ Ո՛վ օրէնքի և արդարութեան երկիր, ինչ օրէնքով և ինչ արդարութիւնով բիրաւոր անմեղներու հետ մեզ սատակամահ կ'ընէք...»⁴⁰։ Հակոբ Սերոբյանը ևս նկարագրում է Ամանոսի ճամբարում տիրող կլիմայական ծանր պայմանների ազդեցությունը միայն սավան կամ բարակ ծածկոց ունեցող տեղահանվածների վրա⁴¹։

Վրանները գոյատևման փխրուն, սակայն կենսական նշանակություն ունեցող միջոց էին տեղահանվածների համար, որոնք դատապարտված էին ամիսներ շարունակ ապրել բաց երկնքի տակ։ Տեղահանվածների վկայությունները փաստում են ոչ միայն այս ժամանակավոր պատսպարանների անբավարարությունը, այլև դրանք ոչնչացնելու դիտավորությունը։ Հարություն Աթանասյանը հիշում է, որ դէկտեմբերի փոթորիկների և անձրևների ժամանակ տեղահանվածներին պարտադրում էին լուսաբացին քանդել վրանները և հավաքել իրենց իրերը՝ տեղահանությունը շարունակելու համար։ Ճանապարհ չընկնելու դեպքում նրանք մնում էին բաց երկնքի տակ, մինչև մայրամուտին նորից կկանգնեցնեին վրանները։ Աթանասյանի խոսքերով՝ ցանկացած վրան, որը ցերեկը մնում էր չհավաքած, պահակները կամ պատառոտում էին սվիններով, կամ դիտավորյալ հրկիզում⁴²։

37 Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 39։

38 Խորեն Դաւիթեան, *Կեանքիս գիրքը* (Ֆրեզո, 1967), 131։ Տե՛ս նաև Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, 20 հոկտեմբերի, 1921, թիւ 2684, 4։

39 Տե՛ս Օտեան, *Ասիծեալ տարիներ*. 1914-1919, 119-121։ Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 41։

40 Գառնիկ Պօտուռեան, *Տարագրի յուշեր 1915-1917*, խմբ., յառաջ. եւ ծնթ. հեղինակ՝ Միհրան Ա. Մինասեան, «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ», 8 (Երևան, ՀՅԺԻ, 2022), 344։

41 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 71։

42 Տե՛ս Յարութին Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, խմբ., յառաջ. եւ ծնթ. հեղինակ՝ Միհրան Ա. Մինասեան (Երևան, ՀՅԺԻ, 2025), 216։ Պօտուռեան, *Տարագրի յուշեր 1915-1917*, 303, 376։ Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, նոյեմբերի 15, 1921, թիւ 2706, 4։

Ավելի հարավ տեղակայված ճամբարներում՝ Բաբ, Ազազ, Դեր-Ջոր, եղանակային պայմանների հետևանքները ծածկ չունեցող տեղահանվածների համար ճակատագրական էին՝ ուղեկցվելով առավել խիստ սահմանափակումներով: Ճամբարներին կից գյուղեր մուտք գործելն արգելված էր, ինչպես փաստում է Կաթմայից Ազազ տեղափոխված Աթանասյանը. «Գիւղը բնակիլը արգիւում է մեզի: Արաքներուն խստիւ պատուիրում է և սպառնալիք եղած է, որպէսզի իրենց բնակարաններուն մէջ հայ չառնեն, նոյնիսկ գիւղն անգամ այցելել կ'արգիլեն մեզ շատ անգամ»⁴³:

Հովհաննես Խաչերյանը և Հակոբ Սերոբյանը տալիս են Բաբի միևնույն նկարագիրը. հորդառատ անձրևներ, կավային հող, ճահճացած լճակներ, որոնց մէջ էր մնում ոչ միայն տեղահանվածների դեռևս չթալանված ինչքը, այլև իրենք՝ տեղահանվածները: Հիվանդությունից տեղում գամվածները կամ խեղդամահ էին լինում, կամ ցրտահարվում գիշերվա սառնամանիքներից⁴⁴: Խաչերյանը նկարագրում է 1916 թ. փետրվարյան մի առավոտ Բաբում. «Բացի դուռը [վրանի] եւ տեսայ որ ձիւն է եկեր, այդ էր պակաս, անօթի, մերկ, հիւանդ այս բազմութեան համար: Այսօր ալ դեռ առանց սրտի որոշ յուզման չեմ կարող յիշել, որ այդ ձիւնի օրը, հազարաւոր վրաններու կէսին դռները չի բացուեցան, մինչեւ մեռելաթաղներու ժամանումը, որմէ յետոյ ստուգուեցաւ, որ ընտանիքներ ամբողջութեամբ մահացած էին»⁴⁵: Կարապետ Գաբրիկյանի վկայությունը կրկնում է Խաչերյանի և Սերոբյանի վկայությունները, թեև փոխվում է ճամբարը՝ Բաբից Արաբ-Փունար. «Գիշերները աշնանային կծու ցուրտը, ցորենները անապատային տապն ու խորշակը, տեղին խոնաութիւնը, իջեւանին մէջը եւ շուրջը տիրող աղտեղութիւնը, կղկղանքը-աղեաց քերուք, արիւնախառն փորքշուք բարձրացող գարշահոտութիւնը՝ ժողովուրդին ծայրայեղ թշուառութեան, ֆիզիքական քայքայումին հետ դաշնակցած են: Թիֆուսը, թանջքը [դիզենտերիա] աղէկ մը կը ճարակին»⁴⁶:

Մուտք ու ելքի, տեղաշարժի նկատմամբ վերահսկողության նկարագրությունը հատուկ տեղ է զբաղեցնում վերապրածների հուշագրություններում: Խաչեր Սարգսյանը, օրինակ, շեշտում է, որ թեև Հալեպում ժանդարմներից խուսափելը հեշտ էր, սակայն քաղաքի պահակակետն անցնելը գրեթե անհնար էր: Բացի այդ՝ բուն քաղաքը՝ Հալեպը նույնպես անվտանգ չէր հայերի համար. նրանց, որոնց բռնում էին, անմիջապես ուղարկում էին Ռաս-ուլ-Այնի համակենտրոնացման ճամբար: Հալեպում գտնվելու առաջին իսկ օրը Խաչերը փախչելու երկու անհաջող փորձ է կատարել⁴⁷:

Ստեփան Միսքճյանը Դեր-Ջորը նկարագրում է որպես «բացօթյա բանտ», որտեղ 60-70 հազար հայեր վրանների տակ էին ապրում ընդարձակ հարթավայրում՝ մշտական

43 Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Զօր*, 204:

44 Տե՛ս Միհրան Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը հայ արքայականներու՝ Պապի համակենտրոնացման կայքի մասին», *Վէմ* համահայկական հանդես 1 (2018), 256: Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 88-89:

45 Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 257:

46 Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբրիկեան), *Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, «Հայրենիք», 1924), 366:

47 Տե՛ս Խաչեր Սարգիսեան, *Եօթնասուն տարիներու յուշերս* (Պեյրուք, 1970), 545:

զինվորական հսկողության ներքո⁴⁸: 1916 թ. աշնանը նա որոշում է փախչել ճամբարից: Համերկրացիների առաջարկած փողը մերժում է այն հիմնավորմամբ, որ մեռնելու է գնում: Նա բացատրում է. «Հարիրին մէկ հաւանականութիւն չէր ներկայացներ ողջ մնալը փախուստ տալով: 6-7 օր պիտի թափառէի անապատին մէջ, — ճամբան գտնել, աւագակի չհանդիպել, անօթութեան տոկալ, այդ ամէնը աղէկ, բայց ինչպէս պիտի կրնայի ջուր գտնել, երբ ջուրի շիշս պարպոյի: Յետոյ պիտի կրնայի՞ Չէչէններու շղթայէն դուրս ելլել»⁴⁹: Միսքճյանը փախուստի է դիմում մի կիրակի 60-հոգանոց խմբով, սակայն մինչև ուրբաթ օրվա կեսօր Եփրատ գետի հուն հասնում են միայն 14-ը: Այնտեղ նրանց ձերբակալում են, ուղարկում Ռաքքա և հետ արքայում Դեր-Ղոր⁵⁰: Դեր-Ղորից փախչելու անհնարինության մասին է վկայում Օտյանի և գերմանացի զինվորական պաշտոնյայի խոսակցությունը թուրք մութասարիֆի (գավառապետ) հետ: Վերջինս արգելել է գերմանացիներին Դեր-Ղորում կենտրոնացված հայերից կառապան վարձել՝ հիմնավորելով, որ «Ներքին գործերու նախարարութեան հրամանով խստիւ արգիւրուած է Տէր-Ղօր գտնուող Հայերուն՝ այս սանճաքէն [գավառ] դուրս ելլելը»: Երբ գերմանացին պնդել է, որ իրենք Հալեպի հայերից կառապան վարձել էին, պաշտոնյան շարունակել է. «Կարելի է, բայց Տէր-Ղօր տարբեր է: հոս եկող Հայը ա՛լ անգամ մըն ալ ոտքը դուրս չի կրնար դնել»: Որպէս ասվածի ապացույց մութասարիֆը հայտնել է, որ մերժել է ռազմածովային նախարար Ահմեդ Ջեմալի՝ մի հայի տված հեռանալու թույլտվությունը, մինչև Ներքին գործերի նախարարությունից ուղղակի հրաման չի ստացել⁵¹:

Պետական վերահսկողությունը նախատեսում էր ոչ միայն ֆիզիկական սահմանափակումներ, այլև բյուրոկրատական միջոցներ: Վերապարծները փաստում են համակենտրոնացման ճամբարներում պարբերաբար իրականացվող հաշվառումները, որոնց ընթացքում մանրակրկիտ արձանագրվում էին տեղահանվածների թվաքանակը, մահվան դեպքերը և նրանց՝ ճամբարից ճամբար տեղաշարժը⁵²: Տեղի իշխանություններն այդ տվյալները հաղորդում էին օսմանյան ներքին գործերի նախարարությանը՝ ընդգծելով տեղահանվածների ճակատագիրը վերահսկելու և կարգավորելու համակարգային ջանքերը:

Սույն վկայությունները ցույց են տալիս համակենտրոնացման ճամբարների տեղակայման, վրանների նշանակության, տեղահանվածների վրա եղանակային պայման-

48 Տե՛ս Ստեփան Միսքճեան, *Ես Տէր-Ղօրի դժոխքէն փախած եմ*, Ա. հատոր (Փարիզ, 1965), 43: Գալայճյանը նմանատիպ անելանելի իրավիճակ է նկարագրում Շեղդաղիեում. «Մէկ կողմը՝ Շետտատիէի ընդարձակ ու տափարակ աւազուտ անապատը, մէկ կողմը՝ Խապուր գետը անանցանելի, անելանելի անցքերով երկրորդ կարաւանի հոծ գաղթականութիւնը ծովակի մէջ ինկած կաքաւի նման ստիպուած է թելերը թափահարել. յուսահատ ու ճարահատ, դատապարտուած պիտի ըլլայ քաղցէն ու անօթութենէն, սովէն ու ծարաւէն մահանալ» (Յարութիւն Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը. ցեղասպանութեան ականատես գէթունցի պատանիի մը յուշերը*, խմբ. և ծնթ.՝ Անդրանիկ Տազեան (Պէյրութ, «Զարթօնք» մատենաշար, 2018), 40):

49 Միսքճեան, *Ես Տէր-Ղօրի դժոխքէն փախած եմ*, 90-91:

50 Տե՛ս նույն տեղում, 101:

51 Տե՛ս Օտեան, *Անիծեալ տարիներ. 1914-1919*, 310-311:

52 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 272, 303, 386: Միսքճեան, *Ես Տէր-Ղօրի դժոխքէն փախած եմ*, 38, 39, 47: Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 359:

ների ունեցած ազդեցությունը: Դրանք ցույց են տալիս նաև ճամբարներում սահմանված վերահսկողությունը, վերապրածների փախչելու անհնարինությունը, ինչը մասամբ պայմանավորված էր հենց այդ ճամբարների աշխարհագրական տեղադրությամբ: Թեև ֆիզիկական պատնեշներ չկային, ճամբարում ներկայվածները հայտնվում էին անծայրածիր անապատի և քաղաքի/բնակավայր(եր)ի միջև, որտեղ մուտքը, որպես կանոն, արգելված էր⁵³: Ի հավելումս դրան՝ ավազակները, քոչվոր բեդվինները, գյուղացիները, որոնց թույլատրվում էր սպանել պատահաբար հանդիպող հայերին, ավելի էին դժվարացնում փախուստը ճամբարից՝ տեղահանվածներին թողնելով մեկ ելք՝ մնալ և մահկանացուն կնքել ճամբարում:

Հակասանիտարական պայմանների կանխամտածված ստեղծում և հանդուրժում

Հակասանիտարական պայմաններն անբաժան էին ճամբարից՝ նպաստելով համաճարակների՝ խոլերա, տիֆ, դիզենտերիա ևն, բռնկմանը և արագ տարածմանը, որոնք հազարավոր կյանքեր էին խլում արդեն իսկ քաղցից, հյուծումից տառապող տեղահանվածների շրջանում⁵⁴: Բժշկական, սանիտարական ծառայությունների անբավարարությունը կամ բացակայությունը, դեղորայքի անհասանելիությունը նպաստում էին հումանիտար աղետի տարածմանը: Մաքուր ջուրը հազվագյուտ էր, քայքայված դիակներով լի ջրհորից, գետից կամ առվից ջուր խմելը (այն էլ՝ թույլտվության կամ կաշառքի դեպքում)՝ սովորական երևույթ⁵⁵: Մակարույծների միջոցով փոխանցվող հիվանդություններն արագորեն տարածվում էին գերբնակեցված ճամբարներում, որտեղ բացակայում էին հիգիենայի տարրական պայմանները՝ մահացության թիվը հասցնելով աստղաբաշխականի:

Վերապրածների հուշագրությունները մանրամասներ են հաղորդում: Աթանասյանը նկարագրում է դեղորայքի պակասը և բժիշկների բացակայությունը Էրեյլիում⁵⁶: «Ո՛չ բժիշկ եւ ո՛չ ալ դէտ կամ դէղորայք կար: Այդ ժամանակ հայ մարդէն աժան ինչ կար....»⁵⁷, - հավելում է Սերոբյանը: Գաբրիկյանը գրում է, որ Սուրուջում, որտեղ օրական

53 Տե՛ս Khatchig Mouradian, *The Resistance Network: The Armenian Genocide and Humanitarianism in Ottoman Syria, 1915-1918* (Michigan: Michigan State University Press, 2021), 81:

54 Տե՛ս Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, հոկտեմբերի 25, 1921, թիւ 2688, 4:

55 Տե՛ս Երուանդ Տէրենց, *Ես տեսայ Տէր-Զօրի դժոխքը* (Պէյրուք, տպ. «Սեւան», 1966), 25: Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 507: Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 97: Նշենք նաև, որ գումարի, տեղահանվածների սահմանափակ ինչքի բռնագրավման, նույնիսկ երեխային վերցնելու դիմաց ոճրագործների արած ամեն մի գործողություն ինչպես տեղահանության ընթացքում, այնպես էլ այսօր ներկայացվում է որպես օգնություն կամ փրկություն: Այս երևույթի մանրամասն քննությունը տե՛ս Յարութիւն Մարութեան, ««Փրկութիւնը» որպէս ցեղասպանութիւն եւ ինքնափրկութեան փորձերը (ըստ աքսորի ճանապարհին վերապրածների վկայութիւնների առաջին համահաւաք ժողովածուի նիւթերի)», *Հանդէս ամսօրեայ* 1-12 (2025), 409-414:

56 Տե՛ս Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Զօր*, 164:

57 Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 55: Նմանատիպ արտահայտությունների հանդիպում ենք այլ հուշագրություններում ևս, օրինակ. «....տարագրութեան ճամբուն վրայ, երբ հայուն հազարը փարա մը չէր արժեր» (Թադէոս Շէտիկեան, *Կեանքի ճամբան (յուշերու գծով)*, յառաջ.՝ Ս. Բախտիկեան

մահանում էր 50-60 մարդ, քաղաքապետարանի հրեա բժիշկը բացահայտ հայտարարել էր, որ տեղահանվածներին դեղորայք տալն արգելված էր⁵⁸։ Օտյանը հաղորդում է, որ Կյուլեգի կայարանում օրական 60-70 մահվան դեպք էր գրանցվում միայն դիզենտերիայից⁵⁹։ Սերոբյանը և Գազանճյանը նկարագրում են հակասանիտարական պայմանները Կաթմայում և հաղորդում համաճարակների հետևանքով գրանցված մահացության որոշ թվեր⁶⁰։ Գազանճյանը մանրամասնում է. «Պետքարան երթալիք որոշ տեղեր չկար, մարդիկ վրաննին նեղանալուն պէս, վրաններէն անդին, էրիկ մարդ, կնիկ մարդ, անմիջապէս իրարու առջեւ պէտքերնին կ'ընեն, կ'ելլեն։ Առատ ջուր ալ չկայ լուացուելու։ Եւ ահա այդ ձեւի տակ համաճարակ հիւանդութիւնը տարածուած էր։Եւ ալ այդ 4-5 օրուան միջոցին, որ Գաթմա մնացինք, ջերմէն բռնուած պատկած էի և երբեք մեռնելու վախը սրտէս չէի անցըներ»⁶¹։

Հովհաննէս Խաչերյանը տալիս է Բաքի համակենտրոնացման ճամբարի միևնույն բնորոշ նկարագրությունը. «Վրաններու այդքան մօտաւորութիւնը իրարու, ստեղծած էր ծայր աստիճան աղտեղութիւն մը, և բնական պէտքի համար յատկացուած վայրերն ալ անմիջական դրացնութիւնը կու գար աւելցնել այդ գարշելի վիճակը, աղտեղութիւնը։ Ոչիլը կարելի չէր ըլլար գաղթականէն բաժնել։ Գաղթականը որքան ալ ջանար մաքրուիլ, դարձեալ հնարաւոր չէր, որովհետեւ, իւրաքանչիւր սէվքի [թուրք.՝ առաքում] ատեն, իր վրանին քանդումը մեծ ջանքերով կը նպաստէր անմաքրութեան, քանի որ մէկուրը [թուրք.՝ պաշտոնյա], ոստիկանը և հայ պահապանը, անխտիր կը վերցնէին և կը նետէին ցէխի մէջ, ամէն բան առ հասարակ, վերմակ, անկողին, ճերմակեղէն, որոնց ստացած այդ վիճակէն յետոյ սպասել մաքրութիւն՝ իսկապէս անհնարին պահանջ մըն է»⁶²։ Գաբիկյանը թվարկում է իր քարավանի մարդկանց շրջանում տարածված հիվանդությունները՝ ջրգողություն, սակավարյունություն, կանանց դաշտանադադար, արգանդի կծկումներ, ջղագարություն, տիֆ, դիզենտերիա, ինչպես նաև տեսողական խանգարումներ⁶³։ Համաճարակն աղետալի հետևանքներ էր թողնում հատկապես երեխաների վրա⁶⁴։

Հարություն Գրիգորյանը և Երվանդ Տերենցը նկարագրում են Դեր-Զորի համակենտրոնացման ճամբարը։ 17-ամյա Գրիգորյանը մանրամասներ է հաղորդում. գետը հատում էին երկու կամուրջ, որոնցից մեծը ծառայում էր որպես կարանտինային

(Պէյրութ, տպ. «Հայկ», 1947), 52)։

58 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 381-382։

59 Տե՛ս Օտեան, *Ասիծեալ տարիներ*, 124։

60 Տե՛ս Գառնիկ Գազանճեան, *Յուշագրութիւն*, աշխատ.՝ Վահէ Գազանճեանի, «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ», 12 (Երևան, ՀՅԺԻ, 2023), 42։ Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 77։

61 Գազանճեան, *Յուշագրութիւն*, 42-43։

62 Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 256։ Համակենտրոնացման ճամբարի հայ պահակների՝ *պեքճիների* մասին տե՛ս, օրինակ, Mouradian, *The Resistance Network*, 75, 92, 109։

63 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 387, 480։

64 Տե՛ս Գառնիկ Բանեան, *Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան* (Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1992), 91, 96։ Փայլածու Գաբտանեան, *Յուշակ* (Նիւ Եօրք, «Արմենիա» տպարան, 1922), 93-94։ Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 250-253։

տարածք հիվանդների համար, իսկ փոքրը բաց էր մնում: Դեր-Չոր քաղաք մուտք գործելն արգելված էր, սակայն հիվանդների մոտ գնալը թույլատրվում էր⁶⁵: Ըստ վերապրածի՝ կամրջի մոտ ամեն օր 150-200 մահվան դեպք էր արձանագրվում, ամեն երեկո թարմ փորված գերեզմանափոսերը լցվում էին դիակներով, իսկ հաջորդ օրը՝ նոր փոսեր էին բացվում: Թեև Դեր-Չորի մութասարիֆ Սալիհ Ջեքիի հրամանով հայերին ամեն օր ուղարկում էին Դեր-Չորին մոտ գտնվող զանգվածային սպանության վայրերը՝ Շեդդադիե, Սուվար և Մարաթ, հարյուրավոր հյուծվածներ, անշարժացածներ էլ տեղում էին զոհ գնում համաճարակներին⁶⁶:

Այս մարդածին հումանիտար աղետը Ադանայի, Հալեպի նահանգներում և Դեր-Չորի գավառում ամբողջությամբ համահունչ էր կառավարության ցեղասպանական նպատակներին: Պատահական չէ, որ վերապրածները հուշագրություններում երևույթը նկարագրելու համար օգտագործում են «սպիտակ ջարդ» տերմինը⁶⁷: Այդ մասին վկայում է նաև Նայիմ բեյի և Հալեպի վերաբնակեցման գրասենյակի տնօրեն Աբդուլ-ահադ Նուրիի գրույցը: Երբ Նուրիին զգուշացնում են համաճարակների հետևանքով արձանագրված զանգվածային մահացության մասին, նա պատասխանում է. «Այս կերպով երկու վնասակար տարրեր մեկանց կը փճացնենք, Հայերուն հետ սատկողները Արաբները չեն. գէշ է. թրքութեան ապագային ճամբան կը հարթուի»⁶⁸:

Բռնի սովամահություն

Բռնի սովամահությունը զանգվածային հանցագործության ձև է, երբ սննդի պակասը դիտավորյալ օգտագործվում է որպես զենք ընդդեմ թիրախավորված խմբի: Մսնդի, ջրի և կենսական ռեսուրսների հասանելիության վերահսկման միջոցով հանցագործները նպատակաուղղված կերպով թուլացնում, ապակայունացնում և ի վերջո ոչնչացնում են ամբողջական խմբեր: Հայոց ցեղասպանության ընթացքում սովամահությունն օգտագործվում էր որպես զանգվածային ոչնչացման միջոց՝ զուգակցվելով բռնի տեղահանություններին և ուղղակի սպանություններին⁶⁹: Ի հակադրություն դրա՝ սննդի հայթայթման և մյուսների հետ կիսվելու ցանկացած գործողություն վերածվում էր յուրօրինակ դիմադրության՝ ինքնափրկության միջոցի⁷⁰: Վերապրածները փաստում են, թե ինչպես էին իրենց քշում ամայի, դժվարանցանելի ճանապարհներով՝ առանց սննդի և ջրի, արևի ճառագայթների ներքո: Սերոբյանը հարկ է համարում բացատրել ակնհայտը. գյուղացին չէր կարող կրել բավարար չափով պարեն՝ ընտա-

65 Տե՛ս Հարություն Գրիգորյան, *Իմ կենսագրությունը*, խմբ., առաջ. և ծնթ. հեղինակ՝ Ռեգինա Գալուստյան, «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ», 10 (Երևան, ՀՅԹԻ, 2023), 94:

66 Տե՛ս նույն տեղում, 101-102: Տերենց, *Ես տեսա Տեր-Ջորի դժոխքը*, 22:

67 Տե՛ս Գաբրիելեան, *Եղեռնասպանում*, 358: Դալիթեան, *Կենսաբիւ գիրքը*, 132:

68 Աստոնեան, *Մեծ ճգնաժամ*, 25: Akcam, *Killing Orders*, 199.

69 Տե՛ս George Shirinian, “Starvation and Its Political Use in the Armenian Genocide,” *Genocide Studies International* 11, no. 1 (2017): 8-37:

70 Տե՛ս Մարութեան, ««Փրկությունը» որպէս ցեղասպանություն», 429-431:

նիքի բոլոր անդամների կարիքները ամիսներ ձգվող տեղահանության ողջ ընթացքում բավարարելու նպատակով⁷¹: Ի վերջո, ինչպես Աթանասյանն է նշում, քարավանը ժամանակի ընթացքում վերածվում էր սոված, անքուն, ծարավ մարդկանց մի խմբի, որն օրական ստիպված էր քայլել յոթից ութ ժամ: Մի պահ հանգստանալու ցանկացած փորձ հանդիպում էր ժանդարմների ծեծին⁷²: Երբ ծարավից տոչորվող կանայք և երեխաներ աղաչում էին ժանդարմներին մի կում ջուր տալ, պատասխանը լինում էր այն, որ նրանք, միննույն է, գնում են մեռնելու⁷³: Սերոբյանը հիշում է, որ երբ իր քարավանը հասել է Կելեփեկ կոչվող վայրը, իր առաջին հարցն իրենցից առաջ ժամանած հայերին ջրհորի կամ ջրի այլ աղբյուրի գոյության մասին է եղել⁷⁴:

Մանդի առկայության և հասանելիության տարօրինակ հակադրություն կա տարբեր աղբյուրներում: Աթանասյանը սննդի առատության և մատչելիության տեսանկյունից դրականորեն է գնահատում Տարսուրը, Օսմանիեն և Ռաքքան, Գրիգորյանը՝ Դեր-Չոբը, որտեղ տեղահանվածներից ոմանք հասցրել էին նույնիսկ բանջարեղեն մշակել⁷⁵: Աթանասյանը, սակայն, շարունակում է, որ թեև հայերի վրանները տեղակայված էին անմիջապես բնակավայրերի մերձակայքում, նրանց արգելված էր մուտք գործել այնտեղ: Նա ականատես է եղել ալյուրի բաշխման մի դրվագի Օսմանիեում: Մի պարկ ալյուր բերել ու դրել են կենտրոնում, որի շուրջը ավելի քան 500 կին է հավաքվել՝ ձեռքներին դատարկ տարաներ: Աղաղակող և բղավող այդ ամբոխը գրեթե կլանել է ալյուրը բաժանող պաշտոնյային, 5-6 կին ոտնակոխ է եղել: Չորս ժանդարմ են մոտեցել ու փորձել ցրել ամբոխը՝ հրացանների կոթերով հարվածելով կանանց: Ցնցոտիներով մի կին աղաչում էր պաշտոնյային՝ ասելով. «Չորս օր է ի վեր 3 տղաքներս բան մը կերած չեն, գեթ ափ մը ալիւր տուր», իսկ պաշտոնյան պատասխանել է. «Քիչ մնաց գիս ալ պիտի կոխկոտիք, շունէր, կեաւորներ, սատկեցէք, մենք ալ ազատինք (խալսինք), դո՛ւք ալ»⁷⁶: Աթանասյանը հավելում է նաև, որ երեք օր անընդմեջ քայլելով իրենց քարավանն անցել է Գավագլը, Ռաջո, Աֆրին բնակավայրերով և հասել Կաթմայի համակենտրոնացման ճամբար՝ առանց մի կտոր հացի⁷⁷:

Սերոբյանը գրում է, որ Հալեպի արաբներն իրենց սայլերով սնունդ էին բերում Մեսքենե՝ վաճառելու: Ոմանք բերում էին կորեկ ու գարի, որոնք տարագրյալները թիթեղի վրա խորովելով ուտում էին սովը մեղմելու նպատակով: Արաբ վաճառականները նաև կովեր, հորթեր, եգներ էին բերում տեղում մորթելու և միսը վաճառելու համար: Կենդանիների արյունն անգամ զուր չէր կորչում. սովամահ եղողները հավաքում էին այն տարաներով: Նրանք, ովքեր դեռ գումար ունեին, կարողանում էին գնել սննդամթերք և հագուստ, սակայն մեծամասնությունը, որ այլևս ոչինչ չուներ, կնքում

71 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 39:

72 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 214:

73 Տե՛ս նույն տեղում:

74 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 55:

75 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 170, 176, 258: Գրիգորյան, *Իմ կենսագրությունը*, 95:

76 Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 177:

77 Տե՛ս նույն տեղում, 191:

էր մահկանացուն⁷⁸: Տիրսիում Սերոբյանն ականատես է եղել նախորդ քարավաններին լքված փոքրիկների, որոնք, սատկած ձիու վրա հավաքված, իրենց կմախքացած ձեռքերով միսը պոկելով ուտում էին⁷⁹:

Համակենտրոնացման ճամբարները փոխվում են, սակայն սննդի սահմանափակ հասանելիությունից առաջացող աղետի նկարագրությունը հուշագրություններում մնում է նույնը: Սովամահության եզրին հայտնված մարդիկ այլևս չէին խորշում սատկած կենդանիների դիեր ուտելուց⁸⁰, սակայն նույնիսկ դա երբեմն չէր թույլատրվում կամ վերածվում էր գոհերին ապամարդկայնացնելու նոր գործիքի: Գաբիկյանը հաղորդում է 1916 թ. հունվարին Ռաքքայում տիրող իրավիճակի մասին. «Սատկած ձի, էշ, ջորի գետինը չէին մսար. կնիկներ կը լեցուէին վրան, խեղճերը դանակ ալ չունէին, թիթեղի շերտով մը քերթէին, կտրէին կը տանէին, եփելու աման ալ չունէին, կրակին վրայ կիսախորով՝ կը լափէին. կենդանիին դիակը կտրատել բաժնելու ատեն հապա ինչ կոիներ, ծեծ-փետ չէր պատահեր»⁸¹: Սատկած կենդանիների ոսկորները կամ խորովվում էին, կամ եփվում, և ստացված թուրմն օգտագործվում էր որպես սնունդ: Գաբիկյանը պատմում է, որ շուկայի դիմաց կարելի էր տեսնել, թե ինչպես էին մարդիկ վայելում սեխ ու ձմերուկ, մինչդեռ հայ կանայք ու երեխաները միմյանց հրելով հավաքում էին դեն նետված կեղևները⁸²: Գաբիկյանը նկարագրում է մի դրվագ, երբ կանայք փորելով հանում ու հոշոտում էին ժանդարմներից մեկի ձին, որին կատաղության պատճառով գնդակահարել էին: Կայմակամը, տեղեկանալով դեպքի մասին, պահնորդ է ուղարկել մնացորդները հետ թաղելու ու հսկելու համար⁸³: Նույնանման դրվագ է ներկայացնում Հարություն Գրիգորյանը: Դեր-Չորում մի խումբ կանայք շուն են մորթել՝ արյունն ու միսն օգտագործելու համար: Երբ մի ուրիշ կին բաժին է ուզել, բայց մերժում ստացել, գանգատվել է ժանդարմներին: Վերջիններս գալով դաժանորեն ծեծել են կանանց՝ բացականչելով. «Ինչո՞ւ համար մորթեցիք այդ շունը, դուք շուն մը կարժեք, շունը ձեզմե շատ լավ է և ձեզմե հարգի է»⁸⁴:

Ի հավելումն վերը բերված օրինակների՝ վերապրածները փաստագրում են մարդակերության դեպքեր. Աթանասյանը՝ Ռաքքայում, Սաբկայում և Զիարեթում, Ստեփան Միսքեյանը և Արամ Անտոնյանը՝ Ռաքքայում, Պեպե Կարադեմիրճյանը և Հարություն Գալայճյանը՝ Շեղդաղիեում⁸⁵:

78 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 113:

79 Տե՛ս նույն տեղում, 140:

80 Տե՛ս Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Չօր», *Արեւելեան մամուլ*, դեկտեմբերի 21, 1921, թիւ 2737, 4: Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 53: Գաբտանեան, *Ցասակ*, 135:

81 Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 476:

82 Տե՛ս նույն տեղում, 477:

83 Տե՛ս նույն տեղում:

84 Գրիգորյան, *Իմ կենսագրությունը*, 101:

85 Տե՛ս Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Չօր*, 264: Ստեփան Միսքեյան, «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս», Եղիշե Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ենովք Արմենի ֆոնդ, գործ 1231, թերթ 1-44: Ս.Ս., «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս», *Հայրենիք* ամսագիր (Պոսթըն), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր 1941, no. 11-12, 179: Միհրան Մինասեան, «Արամ Անտոնեանի անտիպ

Տեղափոխումը ճամբարից ճամբար

Ճամբարից ճամբար բռնի տեղափոխումը կամ *սևքը* վերապրածների փորձառության անբաժան մասն էր կազմում, որին հուշագրություններում հատուկ տեղ է հատկացվում: Այն իրականացվում էր պահակների և ժանդարմների կողմից հատուկ դաժանությամբ: Աթանասյանը և Բողությունս իրենց հուշերում կենդանի կերպով նկարագրում են տեղահանության պաշտոնյաների անմարդկային վերաբերմունքն Օսմանիեում⁸⁶: Հիվանդներին ու երեխաներին չէին խնայում, կանանց ճիչերն ու լացը որևէ նշանակություն չէին ունենում: Բոլոր նրանք, ովքեր համարձակվում էին ընդդիմանալ, դաշունահարվում էին, փախչողները՝ գնդակահարվում: Բողությունսը հետևյալ կերպ է նկարագրում սևքը Օսմանիեից Մամուրե և Կանլը Կեչիտ. «Հիանդ, ծեր, կին, մանուկ կամ մեռնելու են եւ կամ քալելու են: Գոյք ժողվելու միջոց չի տրուի: Ով որ կրնայ բան մը շալկել՝ կը շալկէ եւ կը վազէ՝ չկոխկոտուելու համար: Կանոնաւոր գիտութիւն մեծ ուրախութիւն ունի հայրենիքի դաւաճանները այսպէս հալածելու. անգէն, անօթի եւ պարտասած խեղճերու յաղթելէն դիւրին ի՞նչ կայ»⁸⁷: Աթանասյանը կիսով է Տիբսիից Աբու Հարար տեղափոխվելու հրահանգին չենթարկվելու իր փորձով, որի պատճառը եղբոր՝ հիվանդության պատճառով անկողնուն գամված լինելն էր: Ծնծի ենթարկվելուց հետո էլ նա փորձել է ժանդարմներին բացատրել իրավիճակը, պատասխանը, սակայն, եղել է. «Ձգէ՛ եղբայրդ ու ճամբայ ել, արդէն բոլորդ ալ պիտի սատկիք: Թող եղբայրդ հոս սատկի, եւ դուք ալ՝ ուրիշ տեղ»⁸⁸: Հովհաննես Խաչերյանը նկարագրում է Ակթերիից Բաբ տեղափոխվելը 1916 թ. հունվարի 1-ին՝ շեշտելով ճամբարի հայ պահակների վարքագիծը⁸⁹: Միսքճյանը տալիս է *սևքիսթի* մի պատկեր, որը կարող ենք վերագրել ճամբարից ճամբար դեպի հարավ քշվող բոլոր քարավաններին. հրամանը տրվում էր, և ամեն մարդ, պատկելու համար վերմակ ու մի քանի հագուստ ծրար արած, ցնցոտիներով ծածկված, կմախքացած, գլխահակ, մեռնելու հոժարությամբ, սիրելիներից և հարազատներից բաժանվելու ժամի մոտալուտ լինելու գիտակցությամբ շարժվում էր առաջ⁹⁰:

Վերապրածներից ոմանք, ինչպես, օրինակ, Բողությունսը, հաղորդում են լոգիստիկ մանրամասներ. Իսլահիեից Հալեպ 160 կմ է, որը նա գնացքով կտրել է տասը ժամում, մինչդեռ տարագիրներից երեք օր է պահանջվել այդ ճանապարհն անցնելու համար⁹¹: Սերոբյանը հավելում է, որ իրենց քարավանն օրական 8-9 ժամ ճանապարհ էր գնում

գրառումները Տէր Զօրի կոտորածներուն մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս* 35 (2015), 693: 1916 թ. հունիսի 25-ին անսնուն տալված բաց նամակում հաղորդվում է Համամում տեղի ունեցած մարդակերության դեպքերի մասին (տե՛ս «Աղաղակ մը Թուրքիայէն», *Կոչնակ* շաբաթաթերթ (Նիւ Եորք), հոկտեմբերի 14, 1916, թիւ 42, 1095: Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 54):

86 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 175: Պօտոմեան, *Տարագրի յուշեր* 1915-1917, 376:

87 Պօտոմեան, *Տարագրի յուշեր* 1915-1917, 377:

88 Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 230:

89 Տե՛ս Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 255:

90 Տե՛ս Միսքճեան, *Եւ Տէր-Զօրի դժոխքէն փախած եմ*, 63:

91 Տե՛ս Պօտոմեան, *Տարագրի յուշեր* 1915-1917, 399:

կիզիչ արևի տակ «որոճացող եզներու քալուածքով»⁹²: Աթանասյանը շեշտում է, որ Մեսքենեից Տիբսի տանող ճանապարհը սովորաբար տևում էր չորս ժամ, սակայն ուժասպառ քարավանը տեղ է հասել միայն երկու օր անց⁹³:

Բերված օրինակները փաստում են բռնի տեղահանության, ինչպես նաև ճամբարից ճամբար *սևքի* գործադրումը հայ բնակչության ոչնչացման համար, և դա նույնիսկ այն դեպքում, երբ տեղափոխումն իրականացվում էր ժամանակակից փոխադրամիջոցներով: Կաթմայի համակենտրոնացման ճամբարի տեղահանության պաշտոնյան, որը պատասխանատու էր տարագիրներին Կաթմայից Ռ-աս-ուլ-Այն տեղափոխելու համար, խոստովանել է. «1000էն ասելի տարագրեալներ կը տանիմ Բէսիլայն, բայց ինչպէս գիտես, ընկերութեան ցոյց կու տանք թէ իւրաքանչիւր վակոնի մէջ 40 հոգի կը դնենք, բայց իւրաքանչիւրի մէջ 70-80 խընգըրներ»⁹⁴ կը լեցունենք, այսպիսով թէ կառավարութիւնը կը շահի եւ թէ շատեր շնչահեղձ կ'ըլլան, մանաւանդ թէ ջուր ալ առնել չեմ տար, վակոնէն չեն կրնար դուրս ելնել պէտքերնին հոգալու համար, ապականութիւն, գարշահոտութիւնը անտանելի է վակոններու մէջ, Բէսիլ[այն] չհասած բաւական թոով մեռելներ պիտի ըլլան»⁹⁵:

Խերոյանը, ով տեղահանության պաշտոնյա էր, նկարագրում է 1916 թ. մարտին Ռ-աս-ուլ-Այնի ճամբարից հայերի տեղափոխումը չեչեն անկանոն ջոկատների միջոցով: Նա նշում է, որ *սևքն* իրականացվում էր մի քանի ալիքով, և յուրաքանչյուրից հետո հարյուրավոր մահացածներ էին լինում: Հիվանդները, որոնք ի վիճակի չէին այլևս շարժվելու, տեղում մահակներով սպանվում էին փոքրիկ երեխաների հետ միասին: Դիակներից ազատվելու համար մեծ փոսեր էին փորում և մահացածներին նետում դրանց մեջ⁹⁶:

Եզրակացություններ

Վերապրածների հուշերի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ նրանք իրադարձությունները գնահատել են իրատեսորեն. տեղահանությունը չուներ վերջնակետ, իսկ դրա հիմնական ուղղությունը Եփրատ և Խաբուր գետերի ավազանում գտնվող անապատային շրջաններն էին, որտեղ ձևավորվել էին համակենտրոնացման ճամբարներ: Տեղահանությունը Հայոց ցեղասպանության իրագործման հիմնական մեթոդներից

92 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 53: Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 261:

93 Տե՛ս Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Զօր*, 226-227:

94 Արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է «խոզ, իսլամի կողմից անմաքուր համարվող կենդանի»: Բառն օգտագործվում էր քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին պիտակավորելու և ապամարդկայնացնելու համար և լայն կիրառություն ունեցավ Հայոց ցեղասպանությունից առաջ և դրա ընթացքում հայերին թիրախավորող քարոզչության մեջ: Երևույթի քննությունն իսլամի տարբեր իրավական դպրոցների տեսանկյունից տե՛ս Bat Ye'or, *The Dhimmis: Jews and Christians under Islam* (Fairleigh Dickinson University Press: 1985), 396-397:

95 Միհրան Մինասեան, «Ռ-աս իւլ Այնի կոտորածները (1915-1916 թթ.)», *Գանձասար*, Յաւելուած (2017), 5:

96 Տե՛ս նույն տեղում, 7:

մեկն էր: Ինչպես նշում է Խաչերյանը, «Մահերը շատ էին, որովհետև բռնագաղթը ծրագրուած էր արդէն ճիշդ այդ արդիւնքը ձեռք բերելու միակ ճիւղային դիտումով»⁹⁷: Նման եզրակացության է հանգել նաև Միքայել Կարապետյանը: Նա գտնում է, որ ոճրագործները գիտակցում էին, որ որքան երկարի ճանապարհը, այնքան կմեծանան մահացության թվերը՝ որպէս հետևանք տաք կլիմայի, անջրդի պայմանների, սովի, հյուծման և հարձակումների⁹⁸: Ճանապարհին ստեղծվում էին միջանկյալ կամ տրանզիտային ճամբարներ, որտեղ կենտրոնացնում էին տեղահանվածներին, հաշվառում կատարում և ստիպում շարունակել ճանապարհը: Հակասանիտարական պայմանները, հիվանդների և առողջների կենտրոնացումը նույն վայրում, սննդի, ջրի և դեղորայքի հասանելիության արհեստական սահմանափակումները նպաստում էին համաճարակների տարածմանը և մահացության աճին: Վերապրածներից Բողոյրյանն իրավացիորեն նշում է, որ դեպի հարավ շարժվելիս ճամբարների վիճակը գնալով վատթարանում էր՝ ձգվելով մոտ 2 000 կմ՝ Օսմանիեից մինչև Դեր-Զոր և Մաան⁹⁹: Բարի համակենտրոնացման ճամբարում տիֆից մահացածների թիվը, օրինակ, տարբեր աղբյուրներ նշում են 80 000՝ օրական մահերի թիվը նշելով 1 100 - 1 500¹⁰⁰: Պատմաբան Ռայմոնդ Գևորգյանի հաշվարկներով՝ միայն 1915 թ. աշնանից մինչև 1916 թ. ճամբարներում «բնական պատճառներով» մահացածների թիվն անցել է 400 000-ը¹⁰¹:

Վերապրածների վկայություններում նկարագրված երևույթները՝ բռնի սովամահությունը, ծարավը, սահմանափակ տարածքում տեղաշարժի վերահսկողությունը, ինչպես նաև համաճարակների ու զինված հարձակումների հետևանքով մարդկային զանգվածային կորուստները, ամբողջությամբ համապատասխանում են համակենտրոնացման ճամբարի կառուցվածքային բնութագրին: Թեև, ի տարբերություն հարձակումների, սովը և համաճարակների պոռթկումը ոչ միշտ էին կազմակերպված, այլ տեղական իշխանությունների անտարբերության կամ թողտվության հետևանք էին, ընդհանուր առմամբ ճամբարային համակարգը ծառայել է Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության բնաջնջման կանխամտածված ծրագրի իրականացմանը:

97 Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 261:

98 Տե՛ս Միքայել Կարապետյան, *Պատմություն ընտանեկան 1893-են մինչև 1943*, ՀՅԹԻ հավաքածու, բաժին 8, թիվ 63, 128:

99 Տե՛ս Պօտոռեան, *Տարագրի յուշեր 1915-1917*, 394:

100 Տե՛ս Անտոնեան, *Մեծ ոճիրը*, 91-92: Պետրոս Տոնապետեան, *Չայն տառապելոց* (Փարիզ, տպարան «Յակոբ Բ. Թիրապետան», 1922), 292: Օսիկ Փանիկյան, *Մահից դեպի կյանք* (Երևան, «Հայաստան», 1965), 153, 180:

101 Տե՛ս Raymond Kévorkian, *L'Extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie, 1915-1916. La deuxième phase du génocide*, tome II (Paris: Revue d'histoire Arménienne contemporaine, 1998), 60-61:

THE VOICE FROM WITHIN: CONCENTRATION CAMPS IN THE MEMOIRES OF THE ARMENIAN GENOCIDE SURVIVORS

*Mihran Minassian,
Regina Galustyan,
Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia*

SUMMARY

The article examines the concentration camps established during the Armenian Genocide as instruments of systematic extermination. The study begins with examples of the term's usage within the context of the Armenian Genocide; however, its main focus is to uncover the experiences of Armenians who survived the camps. By comparing survivors' testimonies, several defining characteristics are identified: spatial confinement and prohibition of movement, the deliberate creation and tolerance of unsanitary conditions, and enforced starvation, all features typical of similar structures found throughout history and across various geographies. The study's source base consists of the memoirs and testimonies of genocide survivors, which reveal the true nature of camp life and the role of the camps within the genocidal machinery.

Key words: forced deportation, humanitarian crisis, enforced starvation, “White Massacre,” Deir ez-Zor, Katma, Bab.

ГОЛОС ИЗНУТРИ: КОНЦЛАГЕРЯ В МЕМУАРАХ ПЕРЕЖИВШИХ ГЕНОЦИД АРМЯН

*Мигран Минасян,
Регина Галустян,
Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются концентрационные лагеря, созданные во время Геноцида армян, как инструменты систематического уничтожения. Исследование начинается с примеров употребления термина в контексте Геноцида армян, однако его основное внимание сосредоточено на раскрытии опыта армян, переживших лагеря. На основе сопоставления свидетельств выживших выявляются несколько характерных признаков: пространственная изоляция и запрет на передвижение, преднамеренное создание и терпимость к антисанитарным условиям, а также насильственное умерщвление

голодом — все это черты, типичные для подобных структур, встречающихся в разные исторические периоды и в разных регионах. Источниковую базу исследования составляют мемуары и свидетельства переживших геноцид, которые раскрывают подлинную картину лагерной жизни и роль лагерей в механизме геноцидной политики.

Ключевые слова: насильственная депортация, гуманитарный кризис, принудительное умерщвление голодом, “Белая резня,” Дейр-эз-Зор, Катма, Баб.

REFERENCES

- «Աղաղակ մը Թուրքիայէն» [A Cry from Turkey], *The Gotchnag weekly* (New York), October 14, 1916, no. 42:
- Andonian, Aram. *Մեծ ոճիրը (հայկական վերջին կոտորածները և Թալատ փաշա)* [The Great Crime (The Latest Armenian Massacres and Talaat Pasha)]. Boston, “Pahak,” 1921:
- Archbishop Zaven. *Պատրիարքական յուշերու. վաւերագիրներ և վկայութիւններ* [My Patriarchal Memoirs: Documents and Testimonies]. Cairo: “Nor Astgh,” 1947.
- Asatur, Melqon. «Տէյր-էլ-Զօր» [Deir ez-Zor], *Arevelian Mamoul* (Izmir), October 20, 1921, no. 2684; October 25, 1921, no. 2688; December 21, 1921, no. 2737.
- Atanassian, Haroutioun. *Ատաբազարէն Տէր Զօր* [From Adabazar to Der Zor], ed., intro. and references by Mihran A. Minassian (Yerevan, AGMI, 2025).
- Bodourian, Karnik. *Տարագրի յուշեր 1915–1917* [Memoirs of a Deportee, 1915–1917], ed., intro. and references by Mihran A. Minassian. *Memoirs of Survivors of the Armenian Genocide*, 8. Yerevan, AGMI, 2022.
- Captanian, Pailadzou A. *Ցաւակ* [Painborn]. New York, Armenia Press, 1922.
- Davtian, Khoren. *Կեանքիս գիրքը* [The Book of My Life]. Fresno, 1967.
- Grigoryan, Harutyun. *Իմ կենսագրությունը* [My Biography], ed., intro. and references by Regina Galustyan. *Memoirs of Survivors of the Armenian Genocide*, 10. Yerevan, AGMI, 2023.
- Gujkan of Sebastia (K. Gabikian), *Եղեռնապատում և Փոքր և Նորին մեծի մայրաքաղաքին Մեթապոլիսի* [Genocide Chronicle of the Armenia Minor and of its Great Capital Sebastia]. Boston, “Hairenik,” 1924.
- Kalaydjian, Harutun. *Միլիոնէն մէկը. ցեղասպանութեան ականատես զէյթունցի պատանիի մը յուշերը* [One in a Million: The Memoirs of a Young Eyewitness of the Genocide from Zeitun], ed. and notes by Antranik Dakessian. Beirut, Zartonk Series, 2018.
- Karapetyan, Mikael. *Պատմությունը ընտանեկան 1893-էն մինչև 1943* [Family History from 1893 to 1943]. AGMI Archive, Section 8, File 63.
- Kazandjian, Karnig. *Յուշագրություն* [Memoirs], ed. Vahe Kazanjian. *Memoirs of Survivors of the Armenian Genocide*, 12. Yerevan, AGMI, 2023.

Marutyan, Harutyun. ««Փրկութիւնը» որպէս ցեղասպանութիւն եւ ինքնափրկութեան փորձերը (ըստ աքսորի ճանապարհին վերապրածների վկայութիւնների առաջին համահաւաք ժողովածուի նիւթերի)» [“Rescue” as Genocide and Attempts at Self-rescue (According to the Materials of the First Collection of Testimonies of Survivors on the Path of Exile)], *Handes Amsorya* 1-12 (2025): 403-438.

Minassian, Mihran. «Արամ Անտոնեանի անտիպ գրառումները Տէր Զօրի կոտորածներուն մասին» [Aram Andonian's Unpublished Notes on the Der Zor Massacres]. *Haigazian Armenological Review* 35 (2015): 685-724.

Minassian, Mihran. «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը հայ աքսորականներու Պապի համակեդրոնացման կայքի մասին» [Unpublished Memoirs of Hovhannes Khacheryan on the Armenian Deportees in the Bab Concentration Camp]. *Vem Pan-Armenian Journal* 1, no. 61 (2018): 250-265.

Minassian, Mihran. «Ռաս իւլ Այնի կոտորածները (1915-1916 թթ.)» [The Massacres of Ras ul-Ain (1915-1916)]. *Gandzasar*, Supplement (2017): 4-7.

Miskchian, Stepan. «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս» [From My Life During the Days of Disaster], Yeghishe Charents Museum of Literature and Art, Yenovk Armen Collection, file 1231, dossier 1-44.

Miskchian, Stepan. «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս» [From My Life During the Days of Disaster], *Hairenik Monthly* (Boston), September-October 1941, no. 11-12.

Miskchian, Stepan. *Ես Տէր Զօրի դժոխքէն փախա՞ծ եմ* [I Escaped from the Hell of Deir ez-Zor]. Paris, vol. 1, 1965.

Odian, Yervant. *Անիծեալ տարիներ. 1914-1919 (անձնական յիշատակներ)* [The Accursed Years: 1914-1919 (Personal Memoirs)]. Tehran, 2010.

Panian, Karnig. *Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան* [Memoirs of Childhood and Orphanhood]. Antelias, Printing House of the Catholicosate of the Great House of Cilicia, 1992.

Panikyan, Onnik. *Մահից դէպի կյանք* [From Death to Life]. Yerevan, “Hayastan,” 1965.

Sarkisian, Khacher. *Եօթանասուն տարիներու յուշերս* [Memoirs of Seventy Years]. Beirut, 1970.

Seropian, Hakob. *Եղեռնի յուշերս* [My Memoirs of the Genocide], ed. A. Dakessian. Beirut, 2005.

Shedikian, Tadeos. *Կեանքի ճամբան (յուշերու գծով)* [The Path of Life (Memoirs)], intro. by S. Bakhtikian. Beirut, “Haig,” 1947.

Terentz, Yervand. *Ես տեսայ Տէր Զօրի դժոխքը* [I Saw the Hell of Deir ez-Zor]. Beirut, Sevan Press, 1966.

Tonapetian, Petros. *Զայն տառապեղոց* [The Voice of the Sufferers]. Paris, Hakob B. Turabian Press, 1922.

Zardarian, Yervand. *Պատմագիրք Տիւրիկ քաղաքի* [A History Book of the City of Tivrik]. Beirut, Hamazkayin “Vahe Setian” Printing House, 1972.

Հեղինակների մասին
About the authors
Об авторах

Միհրան Մինասեան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտություն, հայ տպագիր գրքի և մամուլի մատենագիտություն, Արևմտյան Հայաստանի հայ գրատպության պատմություն, հայերեն հին ձեռագրեր, հալեպահայ գաղթօջախի պատմություն, արաբերենով ստեղծագործած հայ գրողներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ mihran.min@gmail.com

Mihran Minassian, Advisor to the Director of the Armenian Genocide Museum-Institute.

Research fields - source studies of the Armenian Genocide, bibliography of Armenian printed books and press, history of Armenian printing in Western Armenia, ancient Armenian manuscripts, history of the Armenian community of Aleppo, and Armenian writers who created works in Arabic.

E-mail: mihran.min@gmail.com

Мигран Минасян, советник директора Музея-института Геноцида армян.

Области исследований: источниковедение Геноцида армян, библиография армянской печатной книги и прессы, история армянского книгопечатания в Западной Армении, древнеармянские рукописи, история армянской общины Алеппо и армянские писатели, творившие на арабском языке.

Эл. почта: mihran.min@gmail.com

Ռեգինա Գալուստյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՅԹԻ Վ. Դադրյանի անվան համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ թուրքական ազգայնականություն, «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսություն, Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեթոդներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ galustyan.regina@genocide-museum.am

Regina Galustyan, PhD in History, Senior Researcher at the Vahakn Dadrian Department of Comparative Genocide Studies, Armenian Genocide Museum-Institute.

Research fields: Turkish nationalism, the ideology of the Committee of Union and

Progress, and the methods employed in carrying out the Armenian Genocide.

E-mail: galustyan.regina@genocide-museum.am

Регина Галустян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела сравнительного геноцидоведения имени Ваагна Дадряна Музея-института Геноцида армян.

Область исследований: турецкий национализм, идеология Комитета “Единение и прогресс,” методы осуществления Геноцида армян.

Эл. почта: galustyan.regina@genocide-museum.am

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՏԱՐԱՆՑԻԿ ԿԱՅԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԹՈՒՂԻՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՏՐԱԳԻԶՈՆԻ ՀԱՅԵՐԻ
ԲՆԱՋՆՁՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ. ԶԵՓՑՈՒՌ ՄԵԾՊԱՀՔՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՄԻԿՐՈՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Լուսինե Աբրահամյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հետազոտությունը Հայոց ցեղասպանության տարիներին Տրապիզոնի հայ բնակչության բնաջնջման հիմնախնդրին նվիրված առավել ընդգրկուն ուսումնասիրության բաղկացուցիչ մաս է, որում քննության է ենթարկվում Հայոց ցեղասպանության տարիներին տարանցիկ կայանների՝ որպես բնաջնջման քաղաքականության իրականացման հենակետերի գործառնական նշանակությունը: Հոդվածում հիմնավորվում է այն թեզը, որ այդ վայրերը ոչ թե պարզապես ժամանակավոր ճամբարներ էին, այլ նախանշված հանգույցներ՝ միտված տեղահանվածների համակարգված հյուծմանը, ֆիզիկական նոսրացմանը և վերջնական ոչնչացմանը:

Աշխատանքի աղբյուրագիտական հենքը Զեփյոու Մեծպաիքյանի (ծնյալ՝ Վելետյան) «Յուշեր և փուշեր» (1965 թ.) հուշագրությունն է և վավերագրական այլ նյութեր: Հետազոտության առանցքում Տրապիզոնի հայերի տեղահանության երթուղու վերակառուցումն է, որը ձգվում էր Դեյիրմենդերեի հովտով դեպի Երզնկա և Քեմախի կիրճ, ապա՝ Գյոլջուկ լիճ (Հազար լիճ) սպանդանոցներ: Մեծպաիքյանի անձնական փորձառության միջոցով ներկայացվում են բռնագաղթի ճանապարհին տեղահանվածների գոյապայքարի և գոյատևման մեխանիզմները ծայրահեղ ապամարդկայնացված պայմաններում:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում հուշագրության՝ որպես սկզբնաղբյուրի արժևորմանը, որը, չնայած ժամանակային հեռավորությամբ պայմանավորված որոշակի սուբյեկտիվությանը, թույլ է տալիս վեր հանել տեղահանության աշխարհագրության և բնաջնջման տեխնոլոգիաների մանրամասներ: Հոդվածում եզրահանգում ենք, որ Տրապիզոնի հայերի տեղահանության ողջ ենթակառուցվածքը նպատակաուղղված էր քարավանների իսպառ բնաջնջմանը մինչև նշանակետ՝ Մոսուլ հասնելը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Տրապիզոն, տարանցիկ կայան, տեղահանության երթուղի, Զեփյոու Մեծպաիքյան, հուշագրություն, Քեմախի կիրճ, Գյոլջուկ լիճ, բնաջնջման աշխարհագրություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 12.11.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 14.04.2026:

The article was submitted on 12.11.2025 and accepted for publication on 14.04.2026.

Статья поступила 12.11.2025 и была принята к публикации 14.04.2026.

Ինչպես հղել՝ Լուսինե Աբրահամյան, «Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տարանցիկ կայանների և տեղահանության երթուղիների դերը Տրապիզոնի հայերի բնաջնջման գործում. Զեփյոու Մեծպաիքյանի վկայության միկրոպատմական քննություն», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 90-117:

How to cite: Lusine Abrahamyan, “The Role of Transit Camps and Deportation Routes in the Extermination of Trapizon Armenians During the Armenian Genocide: A Microhistorical Analysis of

Zepyur Metsbakhian's Testimony," *Ts'eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 90-117.

Как ссылаться: Лусине Абраамян, "Роль транзитных пунктов и маршрутов депортации в истреблении армянского населения Трапизона в годы Геноцида армян: микроисторический анализ свидетельства Зепюр Метсбахкян," *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 90-117.

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տարանցիկ կայանները գործում էին որպես համակենտրոնացման միջանկյալ հանգույցներ, որտեղ բռնի տեղահանված բնակչությունը ենթարկվում էր ժամանակավոր մեկուսացման նախքան վերջնական նշանակետեր ուղարկվելը: Այդ կայանները սոսկ տեղաշարժի կազմակերպման համար նախատեսված վայրեր չէին. դրանք բնաջնջման քաղաքականության իրականացման համար նախանշված հենակետեր էին՝ նախագծված որպես հյուծման և համակարգված ոչնչացման կենտրոններ: Այդ վայրերում գործադրվող զանգվածային սպանությունների, սովի, պարբերական կոդուպուտների և առևանգումների քաղաքականությունը միտված էր քսոքոյալների թվաքանակի կտրուկ և նպատակադրված նվազեցմանը: Այդ կերպ տարանցիկ կայանները ծառայում էին որպես բնակչության նոսրացման և ոչնչացման միջանկյալ հանգույցներ: Կայաններում տիրող ապամարդկայնացված պայմանները, սննդի սակավությունը և հակասանիտարական պայմաններից առաջ եկող համաճարակները ցեղասպանության իրագործման քաղաքականության անբաժանելի բաղադրիչներն էին: Դրանք ծառայում էին որպես բնաջնջման արդյունավետ գործիքներ, որոնք հնարավորություն էին տալիս իրականացնելու զանգվածային ոչնչացումը «տարհանման» վարչական քողի ներքո:

Տրապիզոնի հայության տեղահանության երթուղին անցնում էր Դեյիրմենլերե գետի հովտով՝ հարավային ուղղությամբ ձգվելով դեպի Երզնկա: Այս երթուղով անցնող քարավանները պարբերաբար ենթարկվում էին կազմակերպված կոտորածների: Տեղահանվածներն անցնում էին տարանցիկ երկու առանցքային հանգույցներով և կոտորածների վայրերով. առաջինը Քեմախի կիրճն էր (Երզնկայից հարավ-արևմուտք՝ Եփրատի վերին հոսանքում), երկրորդը՝ Գյուլջուկ լճի (այժմ՝ Հազար լիճ) տարածքը, որտեղ քրդական ցեղախմբերի ձեռքով իրականացվում էր քարավանների վերջնական ոչնչացումը: Փաստերի համադրումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Տրապիզոնից տեղահանված հայերից գրեթե ոչ ոք չի հասել Մոսուլ, որը պաշտոնապես ներկայացվում էր որպես «վերջնական նպատակակետ»:

Մահվան երթերի և համակենտրոնացման ճամբարների մասին վերապրածների հուշագրություններն ու վկայություններն սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր են: Նրանցից ոմանք իրենց հուշերը հանձնել են թղթին իրադարձություններից անմիջապես հետո, իսկ մյուսները՝ տասնամյակներ անց՝ տրավման հաղթահարելուց և անցյալը վերաիմաստավորելուց հետո: Վերջինների թվին է պատկանում Զեփյուր Մեծպաիքյանը (ծնյալ՝ Վելետյան):

Զեփյուր Մեծպաիքյանը ծնվել է 1900 թ. Օսմանյան կայսրության Կերասուն քաղա-

քում (Տրապիզոնի նահանգ)¹ հարուստ վաճառականի ընտանիքում², ապրել և սովորել է հայրենի քաղաքում մինչև 1914 թվականը, ապա՝ տեղափոխվել Տրապիզոն՝ մորական պապիկի տուն՝ ֆրանսիական քոլեջում կրթությունը շարունակելու նպատակով: 1915 թ. փետրվարյան ռմբակոծությունից հետո³ Ջեփյոտը պապի, մորաքրոջ և քեռու հետ տեղափոխվել է Ջեֆանոս (այժմ՝ Բուլակ) գյուղ: Տեղահանության հրամանի հրապարակումից հետո ստիպված են եղել վերադառնալ Տրապիզոն: Տեղահանության ընթացքում Ջեփյոտն անցել է Գյումուշխանեի և Երզնկայի տարանցիկ կայաններով՝ դիպվածային կերպով վերապրելով Քեմալի և Գյուլջուկ լճի զանգվածային սպանողը:

Ջեփյոտն իր «Հուշեր և փշեր» (*Յուշեր և Փուշեր*)³ հուշագրությունն ավարտին է հասցրել 1965 թ.: Չնայած նրա փորձառության առանձին դրվագներ դեռևս 1955 թ. հրապարակվել են «Տեր-Չոր»⁴ հատորում, բայց և այնպես անտիպ հուշագրության ամբողջական տարբերակը մինչ օրս գիտական շրջանակների հասանելի չէ: Հարկ է նշել, որ ժամանակային հեռավորությունն իր ազդեցությունն է թողել աքսորի ստույգ ամսաթվերի և վիճակագրական տվյալների ճշգրիտ վերարտադրման գործում, սակայն դա չի նվազեցնում աշխատանքի աղբյուրագիտական արժեքը տեղահանության գործընթացի նկարագրության հարցում: Ինչպես գրում է Ջեփյոտը. «Անկարելի է ճամբու ընթացքին պատահած թշվառությունը, սարսափները, կողոպուտի համար եղած հարձակումները, առևանգումները, սպանությունները օրը օրի յիշել ու գրել այսքան տարիներ վերջ. մոռցուած բազմաթիվ դէպքեր կան և մանաւանդ գրելու, նկարագրելու դժվարութիւն աննախընթաց այս ոճիրներուն...»⁵:

Սույն հետազոտության նպատակն է Ջեփյոտ Մեծպաիքյանի հուշերի և սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող հարակից այլ նյութերի համադրական քննության միջոցով վերակառուցել Տրապիզոնի հայության տեղահանության երթուղիներն ու աշխարհագրությունը: Աշխատանքում տեղ է հատկացվում նաև բռնագաղթի պայմաններում տեղահանվածների գոյապայքարի և վերապրման մեխանիզմների վերլուծությանը:

1 Ջեփյոտի հայրը՝ Հակոբ Վելետյանը (43 տ.), Կերասունում զբաղվում էր երկաթի ու կաղինի վաճառքով, ուներ իր գրասենյակը և վաճառատունը: Մայրը՝ Վերգին Մալխասյանը (37 տ.), Տրապիզոնից էր՝ ունեւոր ընտանիքից: Ջեփյոտն ընտանիքի ավագ երեխան էր. ուներ երկու եղբայր՝ Սմբատ (13 տ.), Գուրգեն (11 տ.), և երկու քույր՝ Մերսեդես (7 տ.), Արաքսի (5 տ.): Ընտանիքի բոլոր անդամները ցեղասպանության զոհ են դարձել, վերապրել է միայն Ջեփյոտը:

2 1915 թ. փետրվարի 8-ին Տրապիզոնը ռմբակոծվում է ռուսական նավատորմի կողմից (տե՛ս Գոհար Մարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր Սարյան ընտանիքի մասին*, ՀՅԹԻ հավաքածու, բաժին 8, թղթապանակ 11819, թպ. 299, 31):

3 Տե՛ս Ջեփիտ Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, ձեռագիր հուշագրություն (Փարիզ, 1965), Գրականության և արվեստի թանգարան, Ջեփյոտ Մեծպաիքյան, թղթապանակ 1-2:

4 Տե՛ս Աղետին Վերապրողներ, *Տէր-Չոր*, կազմ. Լևոն Մեսրոպ (Փարիզ, տպարան «Պ. Էլէկեան», 1955), 352-396:

5 Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 148:

Տրապիզոնի հայ բնակչության տեղահանության ուղեգիծը. բռնագաղթի մեկնարկը

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Տրապիզոնի նահանգի էթնիկ համապատկերը բնութագրվում էր մեծ բազմազանությամբ. բացի մուսուլմանական տարրից (թուրքեր, լազեր, աջարներ, արխազներ)՝ նահանգում կար նաև ստվար հունական և հայկական բնակչություն: Վիճակագրական տվյալներով՝ նահանգում ապրում էր 73 395 հայ⁶: Մասնավորապես վարչական կենտրոնում՝ Տրապիզոն քաղաքում, բնակվում էր 5 539 հայ, որոնք ներկայանում էին առաքելական, կաթոլիկ (750 մարդ) և բողոքական (150 մարդ) համայնքներով⁷:

Տրապիզոնը ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարանցիկ նավահանգիստ էր, որի քաղաքային լանդշաֆտը վկայում էր դրա տնտեսական հզորության մասին: Քաղաքում կենտրոնացված էին բազմաթիվ իջևանատներ (խաներ), մեծ տերությունների հյուպատոսական ներկայացուցչություններ, նավագնացային ընկերությունների գրասենյակներ և հայ ու հույն մեծահարուստ վաճառականների առանձնատները: Առևտրատնտեսական գործունեությունը կենտրոնացած էր նավահանգրստի մերձակա «Գեալուր մեյդան» կոչվող տարածքում⁸: Հայկական համայնքի բնակչության տարածքը հիմնականում ընդգրկում էր քաղաքի բարձրադիր գոտում գտնվող «Յենի մահալե» թաղամասը⁹: Տրապիզոնի հայությունն առանցքային դերակատարություն ուներ Սև ծովի ավազանի նավահանգստային քաղաքների արդյունաբերական զարգացման և առևտրային շրջանառության ոլորտներում՝ լինելով տարածաշրջանի տնտեսական վերնախավի կարևոր բաղկացուցիչը¹⁰:

1894-1896 թթ. համիդյան զանգվածային կոտորածներից հետո, որոնց զոհ գնաց նահանգի շուրջ 1 000 հայ¹¹, Տրապիզոնի հայության կյանքը հարաբերականորեն հանգիստ էր, սակայն բնակչության շրջանում դեռ պահպանվում էր կոտորածների կրկնվելու տագնապը: 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունն ու սահմանադրական կարգերի հաստատումը սկզբնապես լավատեսության ալիք բարձրացրին հայության շրջանում՝ հույս ներշնչելով երկար ժամանակ խոստացված, բայց սուլթանական վարչակարգի կողմից տապալված բարեփոխումների իրականացման հարցում: Սակայն հայ և թուրք «եղբայրության» և համակեցության վերաբերյալ

6 Տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թթ.* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 120:

7 Տե՛ս Raymond Kévorkian and Paul Paboudjian, *Les Arméniens de l'Empire Ottoman à la veille du génocide* (Paris: Editions d'art et d'histoire, 1992), 187: Տե՛ս նաև Bedross Der Matossian, "The Pontic Armenian Countries in the Nineteenth Century," in *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard G. Hovannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009), 217-244:

8 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 50:

9 Տե՛ս նույն տեղում:

10 Տե՛ս Der Matossian, "The Pontic Armenian Countries in the Nineteenth Century," 217-244:

11 Տե՛ս Simon Payaslian, "The Fate of the Armenians in Trebizond, 1915," in *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard Hovannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009), 273:

պատրանքներն արագորեն փոշիացան, քանի որ Սահմանադրության հռչակմանը հաջորդած քաղաքական գործընթացները փաստեցին հայերի նկատմամբ պետական հալածանքների քաղաքականության շարունակականությունը¹²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկմամբ Տրապիզոնը, գտնվելով Կովկասյան ռազմաճակատում, վերածվում է ռազմական գործողությունների կարևոր թատերաբեմի: Օսմանյան իշխանությունների համար քաղաքը ձեռք է բերում ռազմավարական բացառիկ նշանակություն՝ ծառայելով որպես գործերի, սպառազինության և պարենի տեղափոխման տարանցիկ առանցքային հանգույց¹³: Դեռևս 1914 թ. գարնանը կառավարությունը ձեռնամուխ է լինում քաղաքում մեծաքանակ զինուժի և ռազմամթերքի կենտրոնացմանը¹⁴:

Պատերազմի նախաշեմին Տրապիզոն են գործուղվում «Միություն և առաջադիմություն» («Իթթիհադ վե Թերաքի») կուսակցության առավել ակնապոր գործիչները, այդ թվում՝ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ռիզա բեյը՝ որպես Տրապիզոնում «Հատուկ կազմակերպության» («Teşkilât-i Mahsûsa») ղեկավար, և Յենիբահչեյի Նաիրը՝ որպես Տրապիզոնում կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ: 1914 թ. հուլիսի 7-ին՝ ընդհանուր զորահավաքի նախօրեին, նահանգապետի պաշտոնում նշանակվում է Ջեմալ Ազմին¹⁵, որը մեծ դերակատարում էր ունենալու նահանգի հայ բնակչության ոչնչացման գործում: Կենտրոնական իշխանությունների հրահանգով 1914 թ. հոկտեմբերին և նոյեմբերին Տրապիզոնի բնակներից ազատ են արձակվում չեթե հանցագործներ ու մարդասպաններ, որոնց զգալի մասը հետագայում ընդգրկվում է Ռիզա բեյի հրամանատարությամբ գործող «չեթեական» (ավազակախմբային) ստորաբաժանումներում և ուղարկվում ներքին նահանգներ¹⁶: Նույն ժամանակահատվածում Կովկասից տեղափոխված մուսուլման և քրիստոնյա վրացի փախստականներից ձևավորվում են հատուկ խմբավորումներ՝ հայության բնաջնջման գործողություններն իրականացնելու նպատակով¹⁷: Հայ բնակչության դեմ ուղղված հետագա միջոցառումներն առավել կազմակերպված բնույթ են ստանում, երբ Տրապիզոն է ժամանում երիտթուրքերի՝ Կ.Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Հատուկ կազմակերպության»՝ «Teşkilât-i Mahsûsa»-ի նախագահ

12 Մանրամասն տե՛ս Լուսինե Յ. Աբրահամյան, «Նախապատրաստելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում. վաղ փուլ և ակտիվացում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 2 (2022), 26-48:

13 Տե՛ս «Համաեյրոպական պատերազմ», *Մշակ* (Թիֆլիս), 1 նոյեմբերի 1914 թ., թիվ 247, 1:

14 Տե՛ս *Մշակ* (Թիֆլիս), 11 մարտի 1914 թ., թիվ 53, 4: «Համաշխարհային պատերազմ», *Մշակ* (Թիֆլիս), 15 նոյեմբերի 1914 թ., թիվ 259: «Համաշխարհային պատերազմ», *Մշակ* (Թիֆլիս), 26 դեկտեմբերի 1914 թ., թիվ 293, 1: Վարդգես Մալյան, *Տրապիզոնի հայերը Մեծ ոճիրի ճանապարհին* (Երևան, «Ճարտարագետ», 2015), 90-91:

15 Տե՛ս Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London, New York: I.B.Tauris, 2011), 468:

16 Տե՛ս «Հայերը ինչպե՛ս կը թունաորուի՛ն Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ», *Ճակատամարտ* (Կոստանդնուպոլիս), 2 ապրիլի 1919 թ., 2: Հայկազն Գ. Ղազարյան, *Ցեղասպան Թուրքը* (Բեյրութ, Համազգային տպարան, 1968), 73-74:

17 Տե՛ս «Տրապիզոնի ջարդարարներուն դատավարութիւնը. երկու «մատուս» կին ու տղայ ծով կը թափեն», *Ճակատամարտ* (Կոստանդնուպոլիս), 5 մայիսի 1919 թ., 2:

դոկտոր Բեհադդին Շաքիրը, ով իր հետ բերում է տեղահանությունների և կոտորածների կազմակերպման մասին կնքված հրահանգները¹⁸:

Տրապիզոնի հայության տեղահանության մասին պաշտոնական հրահանգը հրապարակվում է 1915 թ. հունիսի 26-ին: Բնակչությանը տրվում է հինգ օր՝ դեպի Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ) «ճամփորդությանը» նախապատրաստվելու համար¹⁹: Պատմաբան Ռայմոն Գևորգյանը, վերլուծելով Տրապիզոնի տեղահանության առանձնահատկությունները, մատնանշում է մի էական փաստ. ի տարբերություն կայսրության այլ շրջանների՝ Տրապիզոնում հայերին խստիվ արգելված էր նախքան տեղահանությունը վաճառել սեփական շարժական գույքը կամ ձեռք բերել փոխադրամիջոցներ²⁰: Այս սահմանափակումները միտված էին տեղահանվողների առանց այն էլ ծանր վիճակի հետագա վատթարացմանը: Ինչպես մյուս նահանգներում, այնպես էլ Տրապիզոնում տեղահանությանը նախորդել էին հայ զինվորականության, ազգային-քաղաքական գործիչների, մտավորականության և հոգևոր դասի ներկայացուցիչների համակարգված թիրախավորումն ու մեկուսացումը²¹:

Տեղահանության հրամանի հրապարակման հաջորդ օրը քաղաքի հայերը խնդրագրերով դիմում են Ավստրիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի հյուպատոսներին²² և հույն ուղղափառ մետրոպոլիտին²³: Վերջիններս դիմում են նահանգապետ Ջեմալ Ազմիին և Նաիլ բեյին՝ փորձելով կանխել կանանց և երեխաների տեղահանությունը կամ մեղմել դրա պայմանները: Որոշ հայ կանայք ևս խնդրագրերով դիմում են Ջեմալ Ազմիին²⁴: Վերջինս խիստ սահմանափակ և հատվածային «զիջումներ» է անում միայն առանձին խմբերի համար. հայ ընտանիքներին տրվում է բացառիկ «արտոնությունը», այն է՝ «ցանկության դեպքում» քաղաքում թողնել մինչև տասնհինգ տարեկան դուստրերին և մինչև տասը տարեկան որդիներին²⁵: Հույն ուղղափառ եկեղեցու մետրոպոլիտ Խրիստանթոսը²⁶ և ամերիկացի միսիոներ Լինդոն Քրոու-

18 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

19 Տե՛ս Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916, documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce, Secretary of State for Foreign Affairs* (London: Joseph Causton and Sons, 1916), 126-127: Ղազար Մակունց, *Տրապիզոնի հայոց տեղահանությունը. Յուզազրական էջեր* (Թեհրան, «Ալիք» հրատ., 1963), 67: Սարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր*, 31:

20 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 470:

21 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան, «Նախապատրաստվելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում», 34-39:

22 Տե՛ս Նազլեան Արք. Յովհաննէս, *Տրապիզոնի թեմին վիճակատու Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը Մերձատուր Արեւելքի 1914-1918 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին, հ. 1*, թարգմ. դոկտ. Հմայակ Ստեփանյանի (Պէյրոյթ, «Հայ Կաթողիկէ», 1960), 197:

23 Տե՛ս Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), *Պատմություն Հայկական Պոնտոսի* (Պէյրոյթ, «Մշակ», 1967), 228:

24 Տե՛ս Առաքել Կոթիկեան, *Տրապիզոն*, Ձեռագիր, Bibliothèque Nubar, 56-Trébizonde, 18-19: Սարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր*, 49-50:

25 Տե՛ս Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* (Princeton and London: Gomidas Institute, 2004), 687:

26 Տե՛ս Սարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր*, 86-87:

Ֆորդը²⁷ պատրաստակամություն են հայտնում ապաստան տալու հայ կանանց և երեխաներին իրենց առաքելությունների տարածքներում: Մետրոպոլիտ Խրիսանթոսի և նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ հունական առաջնորդարանի հովանու ներքո հիմնվում է որբանոց, որի նյութական ծախսերը պետք է հոգար տեղի հունական համայնքը: Հաստատության կառավարման նպատակով ձևավորվում է հատուկ հանձնաժողով՝ նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի նախագահությամբ և մետրոպոլիտի փոխնախագահությամբ: Հանձնախմբի անդամներն էին Խրիսանթոս մետրոպոլիտը, երեք քրիստոնյա և երեք մուսուլման: Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայզերի հաղորդմամբ՝ թուրքերի կողմից որբանոց կոչված այդ տներում մոտ 300 հայ երեխա էր պահվում, նրանց խնամում էին երիտասարդ հայ կանայք ու աղջիկներ, որբանոցները հսկվում էին ժանդարմների կողմից²⁸: Որբանոցներ բացելու իրական նպատակը հայ երեխաների թուրքացումն էր²⁹: Տասը օր հետո Կենտրոնական կոմիտեի Տրապիզոնի ներկայացուցիչ Նաիլ բեյի նախաձեռնությամբ որբանոցը փակվում է, որբերի մի մասին տեղավորում են թուրքական որբանոցներում և Կարմիր մահիկի հիվանդանոցում, որտեղ նրանց թունավորում են, մի մասին էլ խեղդամահ են անում Սև ծովում³⁰:

Տեղահանության հրամանի հրապարակման և դրա գործադրման միջև ընկած հնգօրյա ժամկետում կառավարությունն իրականացնում է հայ բնակչության համակարգված հաշվառում: Տեղական պաշտոնյաներից և իրազեկիչներից (մատնիչներից) կազմված հանձնաժողովները կատարում էին բնակչության տարիքային և սեռային դասակարգում, ինչը հեշտացնում էր գորակոչային տարիքի երիտասարդների նույնականացման, ձերբակալության և հետագայում նրանց մահապատժի ենթարկելու գործընթացը³¹: Քաղաքում մնալու «արտոնություն» է տրվում նաև տեղաշարժվելու դժվարություն ունեցող տարեցների, որոնց տեղավորում են ֆրանսիական դպրոցի շենքում, սակայն որոշ ժամանակ անց թունավորում են նրանց և դիերը նետում Սև ծով³²:

27 Լինդոն Ս. Քրոուֆորդը (1852-1918)՝ որպես Օտարերկրյա առաքելությունների ամերիկյան լիագործների խորհրդի (Ամերիկյան խորհուրդ/American Board of Commissioners for Foreign Missions) միսիոներ, Օսմանյան կայսրություն էր տեղավորվել 1879 թ.: Արևմտաթուրքական առաքելության կազմում կնոջ հետ Տրապիզոնի կայան է տեղափոխվում 1903 թ. և մնում այնտեղ մինչև իր մահը՝ 1918 թ. (տե՛ս American Board of Commissioners for Foreign Missions, *The One Hundred and Sixty Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: The Rumford Printing Co. Concord, NH, 1916), 74, <http://www.dliir.org/archive/items/show/16810>; Ethel Daniels Hubbard, *Lone Sentinels in the Near East* (Woman's Board of Missions, 1920), 39-40):

28 Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն Հայկական Պոնտոսի*, 232:

29 Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Էդիտա Գզոյան, Ռեզինա Գալուստյան, Շուշան Խաչատրյան, Էլինա Միրզոյան, *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2022):

30 Տե՛ս Kevorkian, *The Armenian Genocide*, 470:

31 Տե՛ս Kevork Y. Suakjian, “Genocide in Trabzon: A Case Study of Armeno-Turkish Relations during the First World War,” Ph.D. Diss. (University of Nebraska, 1981), 123-124:

32 Նրանց թվում էր Զեփյուդի պապիկը՝ Պետրոս Մալխասյանը, ով մնացել էր Տրապիզոնում դստեր՝ Իմաստուհու հետ (տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 142):

Տեղահանության բուն փուլը մեկնարկում է նախանշված հինգերորդ օրը: Ոստիկանական ջոկատները բռնի ուժով բնակիչներին դուրս են հանում իրենց տներից և ուղեկցում նախապես սահմանված հավաքակայաններ, ինչին ի պատասխան՝ որոշ վայրերում արձանագրվում են դիմադրության և ինքնապաշտպանության փորձեր³³:

Քաղաքի բնակչությունն արքայրվում է մի քանի քարավանով: Առաջին քարավանը գինված ժանդարմների հսկողությամբ քաղաքից դուրս է գալիս 1915 թ. հուլիսի 1-ին: Շուրջ 2 000 հայի փոքր խմբերով քշում են Դեյիրմենդերե, այնտեղից էլ՝ Գյումուշխանե: Նմանօրինակ երեք խմբեր արքայրվում են առաջին երեք օրվա ընթացքում³⁴: Քարավանները ձևավորվում էին Տրապիզոնից ոչ հեռու գտնվող Դեյիրմենդերե գետի ափին, որը դարձել էր արքայրյալների հավաքատեղի: Այստեղ առանձնացնում էին կանանց, տղամարդկանց, գեղեցիկ աղջիկներին ու երեխաներին: Աղջիկներին հետ էին ուղարկում Տրապիզոն, ամուսնացնում թուրք տղամարդկանց հետ, իսկ ուլքեր ընդդիմանում էին, կրկին ուղարկվում էին արքայրի: Մնացած տեղահանվածներին ուղարկում էին նահանգի հարավային սահմաններ՝ Երզնկա՝ Արևմտյան Եփրատի հոսանքով դեպի հարավ³⁵: Հուլիսի 5-ին Տրապիզոնից դուրս է գալիս 2 000 հայից բաղկացած մեկ այլ քարավան, հուլիսի 7-ին՝ ևս մեկը՝ բաղկացած 700 հոգուց, որի մեծ մասը սպանվում է Քեմալի կիրճում³⁶: Տեղահանության են ենթարկվում նաև ռուսահայատակ, պարսկահայատակ ու բուլղարահայատակ հայերը³⁷: 1915 թ. հուլիսի 6-ին Տրապիզոնի հայկական շուրջ 1 000 տուն դատարկված էր, իսկ բնակիչները՝ տեղահանված³⁸: 1915 թ. հուլիսի 7-ին Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմին կառավարությանը գեկուցում է, որ նահանգի հայության տեղահանությունը բարեհաջող իրագործվել է³⁹: Տրապիզոնցի հայերի վերջին քարավանը՝ կազմված 1 000 հոգուց, քաղաքից դուրս է գալիս հուլիսի 18-ին⁴⁰: Քաղաքում մնում են Օսմանյան դրամատան ծառայողներ, Ծխախոտի ընկերության պաշտոնյաներ, հյուպատոսարանների հայ ծառայողներ, միայնակ կանայք: Որոշ ժամանակ անց նրանց նույնպես վտարում են քաղաքից և սպանում⁴¹:

33 Տե՛ս Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց Տեղահանությունը*, 68: Մարտիկ Թահմազեան, *Գրություն մեր անցյալների մասին 1850-ականներից 1924*, ձեռագիր հուշ, ՀՅԹԻ արխիվ, բաժին 8, թղթապանակ 6699, թիվ 159:

34 Տե՛ս Sarafian, *United States Official Records*, 178:

35 Տե՛ս նույն տեղում, 70:

36 Տե՛ս Suakjian, “Genocide in Trabzon,” 134:

37 Տե՛ս Bryce, *The Treatment of Armenians*, 72; Sarafian, *United States Official Records*, 150:

38 Տե՛ս Sarafian, *United States Official Records*, 179:

39 Տե՛ս Hilmar Kaiser, “Financing the Ruling Party and Its Militants in Wartime: The Armenian Genocide and the Kemakh Massacres of 1915,” *Études Arméniennes Contemporaines*, no. 12 (2019), <http://journals.openedition.org/eac/1942>, DOI: <https://doi.org/10.4000/eac.1942>:

40 Տե՛ս Suakjian, “Genocide in Trabzon,” 136:

41 Տե՛ս Յոհաննես Լեփսիուս, *Գերմանիան և Հայաստանը*. 1914-1918 (Երևան, «Լափ Փրինթ» հրատ., 2006), 202:

* * *

Տեղահանության հրամանի հրապարակման չորրորդ օրը Ջեփյուդի մորաքույրը՝ Արշալույսը, իր երեք երեխաներին ու Ջեփյուդին տեղավորում է ամերիկացի միսիոներ Լինդոն Քրոուֆորդի հովանավորությամբ գործող որբանոցում։ Երբ թուրք զինվորները սկսում են առանձնացնել երեխաների շրջանում թաքնված 17-20 տարեկան աղջիկներին, Ջեփյուդը սարսափահար տուն է փախչում։ Նույն օրը Արշալույսը Ջեփյուդին տանում է հունական եկեղեցի։ Ընտանիքի անդամները մի հույն տղայի միջոցով նրան ուղարկում են թանկարժեք իրերով լի պայուսակ, որը, սակայն, տեղ չի հասնում, և Ջեփյուդը մնում է միայն դպրոցական համազգեստով ու մի քանի ոսկեդրամով։ Հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան՝ դեռ նախաճաշից առաջ, շենք են մտնում երիտասարդ թուրք սպաներ և նախ առանձնացնում են 18-20 տարեկան աղջիկներին ու դուրս բերում բակ, որտեղ երկու շարքով կանգնած էին սվիններով զինված զինվորներ, ապա՝ հավաքում մյուս երեխաներին (ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 100 հոգի), զույգերով շարք կանգնեցնում ու պահակախմբի հսկողությամբ ճանապարհում դեպի Կարին (Էրզրում)՝ Դեյիրմենլերեի ուղղությամբ։ Մի քանի ժամ անց սվիններով զինվորներին փոխարինում են ոստիկանները, որոնց հրամանով աղջիկները հարկադրված արագացնում են տեղաշարժի տեմպը՝ Տրապիզոնից տեղահանվածների քարավանին միանալու համար⁴²։ Այնտեղ Ջեփյուդը գտնում է իր մորաքրոջը՝ Արշալույսին, և նրա երեխաներին։ Արշալույսը Տրապիզոնից տեղահանվել է հուլիսի 5-ին։ Այս խմբում ընդգրկված էին հայ առաքելական և բողոքական համայնքների ներկայացուցիչներ՝ կանայք, երեխաներ ու տարեցներ⁴³։ Քարավանը հսկում էին ժանդարմները՝ Իսմայիլ էֆենդիի հրամանատարությամբ։ Ջեփյուդի հուշագրությունից պարզ է դառնում, որ տեղահանության ընթացքում գործել է խմբերի որոշակի դասավորություն. երիտասարդ կանայք և աղջիկները շարապան կենտրոնական մասում էին, իսկ տարեց կանայք՝ եզրերում՝ իբրև փորձ՝ պաշտպանելու երիտասարդներին առևանգումներից⁴⁴։

Տեղահանվածների առաջին հանգրվանը Ջնիզլիք (Համսիքյոյ) բնակավայրն էր, որտեղ աքսորյալներին տեղավորում էին կեցության համար ոչ պատշաճ պայմաններ ունեցող իջևանատներում, անասնագոմերում, իսկ մի մասն էլ գիշերում էր գետափնյա տարածքում։ Տեղահանության երկրորդ օրվանից քարավանին սկսում էին հետևել չեթենների ստորաբաժանումները, որոնք աչքի էին ընկնում հատուկ հանդերձանքով և սպառազինությամբ՝ «ոտքից գլուխ սևազգեստ ավազակներ՝ կրծքներին խաչաձև փամփշտակալներով և կողքերից կախված գենքերով»։ Ջեփյուդը հիշում է, որ նրանք հեռանում էին միայն քարավանի պատասխանատուի հետ խորհրդակցելուց հետո⁴⁵։

42 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 139-141։

43 Տե՛ս Suakjian, “Genocide in Trabzon,” 134։

44 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 145։

45 Տե՛ս նույն տեղում։

Մահվան ճանապարհի տարանցիկ կայանները. Գյումուշխանե և Երզնկա

Գյումուշխանե

Տրապիզոնից տեղահանված հայերի բոլոր քարավաններն անցնում էին Գյումուշխանեով, որը վերածվել էր տարանցիկ կարևոր հանգույցի⁴⁶։ Մինչև Գյումուշխանե հասնելը տեղահանվածներն արդեն իսկ ենթարկված էին լինում համակարգված հարձակումների և զանգվածային թալանի, ինչը զգալիորեն նվազեցնում էր նրանց հոգեկան ու ֆիզիկական տոկոսությունը։

Գյումուշխանեում տեղակայված էին չեթեների երկու զինված ջոկատներ, որոնց առջև դրված էր հստակ խնդիր՝ տղամարդկանց ֆիզիկական բնաջնջում և մնացած տեղահանվածների համակարգված կոդուպտ։ Տղամարդիկ կանանցից և երեխաներից առանձնացվում էին նախապես սահմանված կետերում և սպանվում մեկուսի վայրերում, մասնավորապես՝ Քանլը Դերեի կիրճում և Մադերենքիլի հովտում, որոնք վերածվել էին զանգվածային սպանությունների վայրերի⁴⁷։ 1915 թ. հունիսից մինչև 1917 թ. հունվարի 16-ը Գյումուշխանեի մյուրեսարիֆի (կառավարչի) պաշտոնը զբաղեցրած Աբդուլբադի բեյը վճռորոշ դերակատարում է ունեցել Տրապիզոնից տեղահանված տղամարդկանց բնաջնջման գործում⁴⁸։ Նրա գործողություններն իրականացվում էին ժանդարմերիայի աջակցությամբ և չեթեների երկու ստորաբաժանումների մասնակցությամբ՝ Միրզա բեյի և Մուրադ բեյի հրամանատարությամբ⁴⁹։ Ժանդարմների մի մասը մնում էր Գյումուշխանեում՝ մասնակցելու թալանին և սպանություններին, իսկ մյուս մասը շարունակում էր ուղեկցել տարագրյալների շարասյունները մինչև Երզնկա՝ շարունակելով բռնությունները ողջ երթուղու երկայնքով⁵⁰։

Քառասուներկուամյա Նվարդ Մախոխյանը, որը Տրապիզոնից տեղահանվածների առաջին քարավանում էր, իր ձեռագիր հուշագրության մեջ հանգամանալիորեն ներկայացնում է շուրջ 500 հայ տղամարդկանց ոչնչացման գործընթացը։ Նրա հաղորդմամբ՝ բռնագաղթի յոթերորդ օրը տեղահանվածները հասնում են Թալթափան-Գյումուշխանե, որտեղ, չնայած ընդամենը կես ժամ տևած կանգառին, կոդուպտվում են ժանդարմների կողմից։ Մինչև այնտեղ հասնելը նրանց արդեն սպասում էին մյուրեսարիֆը, ժանդարմները, ոստիկանները և տեղական ավագակախմբերը, բոլորն էլ՝ զինված։ Տղամարդկանց առանձնացնում են հիմնական խմբից, կանանց հետ թողնում են ընդամենը 10-15 տարեցների, ապա կանայք և երեխաները տեղափոխվում են հակասանիտարական պայմաններով մի փակ տարածք։ Հաջորդ օրը՝ երկու ժամ

46 Տե՛ս «Հայերը ինչպես կը թունադրուէին Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ», *Ճակատամարտ* (Կոստանդնուպոլիս), 2 ապրիլի 1919 թ., 2։

47 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 482։

48 Տե՛ս նույն տեղում, 486։

49 Տե՛ս նույն տեղում։

50 Տե՛ս նույն տեղում, 483։

քայլելուց հետո, հասնում են մի գյուղ, որտեղ չեթեներից մեկը հերթով խուզարկում է կանանց՝ թալանելով մնացած անձնական իրերը⁵¹:

Աբդուլբադիի՝ Գյումուշսանեում ցուցաբերած վարչական և գործառնական «արդյունավետությունը» գնահատվում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության կողմից, ինչով պայմանավորված՝ նրան հետագայում գործուղում են Խարբերդ, ապա՝ Հաուրան՝ տեղահանությունների գործընթացը համակարգելու և վերահսկելու նպատակով⁵²:

Ժանդարմերիայի ստորաբաժանումների և չեթեական խմբավորումների անմիջական համագործակցության մասին է վկայում Օսմանօղլու Մեհմեդ Ֆաիքը՝ Տրապիզոնի ժանդարմերիայի հեծյալ գնդի առաջին գումարտակի երկրորդ վաշտի քսանչորսամյա կրտսեր լեյտենանտը: Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարությունների ընթացքում վերջինս վկայություն է տվել Գյումուշսանեում իրականացված գործողությունների մասին, համաձայն որի՝ հայ տղամարդկանց սպանությունը հանձնարարված է եղել երկու առանձին ջոկատների. մեկը Տրապիզոնից ժամանած զինված խումբն էր, իսկ մյուսը՝ Միրզա (կամ Միխո) բեյի գլխավորած քրդական հրոսակախումբը, որը միաժամանակ զբաղվում էր տարագրյալների համակարգված կողոպուտով⁵³:

.... Տրապիզոնյան ջոկատի պետը զրույց ունեցավ վաշտի հրամանատարի հետ: Այնուհետև հրամանատարը հրահանգեց ինձ հեռանալ և [տեղահանվածներից] գումարը հավաքել հաջորդ փուլում [հաջորդ կանգառի ընթացքում]: Պայմանավորվածության համաձայն՝ գումարի մեկ երրորդը պետք է պահեինք մեզ, այդքան էլ պետք է բաժին հասներ հրոսակախմբերին, իսկ որոշ մասն էլ՝ համայնքին [քրդական գյուղին].... Նաև նշվեց, որ կառավարությունը նրանց գումարի կարիքը չուներ. նպատակը սոսկ նրանց Եփրատը նետելն էր⁵⁴:

Ֆաիքի վկայությամբ՝ «Գյումուշսանեի կառավարչի և Միրզա բեյի հետ ունեցած զրույցից» հետո իր վաշտի հրամանատարը կարգադրել է առանձնացնել կանանց ու տղամարդկանց, ընդ որում կանանց հետ մնալու թույլտվություն են ստացել միայն տարեց տղամարդիկ: Այնուհետև Տրապիզոնի չեթեական ջոկատը տղամարդկանց առաջնորդել է դեպի Մադերենքիլի հովիտ, որտեղ նրանք ենթարկվել են զանգվածային կոտորածի, ապա՝ կողոպուտի: Այդ մեկուսի վայրում երկու չեթեական խմբավորումները միասին ոչնչացրել են ավելի քան 3 000 հայ տղամարդու⁵⁵:

51 Տե՛ս Նուարդ Մախսիտեան, *Տրապիզոնցի Նուարդ Մախսիտեանի վկայությունը Երզնկայի եւ այլ վայրերու Հայոց կոտորածին մասին*, Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 70, թթ. 3-6, բնագիր, ձեռագիր, 4:

52 Տե՛ս Hilmar Kaiser, “Requiem for a Thug: Aintabli Abdulkadir and Special Organisation,” in *End of the Ottomans. The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism* (2019), 80-88:

53 Տե՛ս APC/APJ, PCI Bureau, file XXXII, U 561-2, Տրապիզոնի ժանդարմերիայի հեծյալ գնդի առաջին գումարտակի երկրորդ վաշտի կրտսեր լեյտենանտ Ֆաիքի վկայությունը:

54 Նույն տեղում:

55 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 482:

Տեղահանության երրորդ օրվա երեկոյան Գյումուշխանե տանող ճանապարհին՝ Թալթափան գյուղի մերձակայքում, Ձեփյուռի քարավանը ենթարկվում է կազմակերպված զինված հարձակման: Տարագրյալների ուղղությամբ արձակվում է կրակ, որից հետո տասնհինգ տարեկանից բարձր տղամարդիկ առանձնացվում են հիմնական խմբից: Իսմայիլ էֆենդին նրանց հանձնում է Միրզա էֆենդիի գլխավորած չեթենների ջոկատին, որը հայ տղամարդկանց սպանում է նույն օրը Գյումուշխանեի մերձակայքում: Այս դեպքի մասին Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստի ընթացքում (1919 թ. մարտի 26 – մայիսի 17) վկայություն է տվել ցեղասպանությունը վերապրած տրապիզոնցի Ֆիլոմինե Նուրյանը: Կոտորածից հետո քարավանի կազմում մնացել են բացառապես կանայք, աղջիկներ և երեխաներ, որոնք դարձել են ավելի խոցելի ու թիրախավորված⁵⁶:

Ձեփյուռը հիշում է, որ տասնհինգ օր քայլելուց հետո քարավանը հասնում է մի բաց դաշտ, որտեղ նրանց կրկին շրջապատում են չեթենները: «.... Սարսափը դարձեալ պատեց կարաւանին մէջ. ո՛չ այր կար մէջերնիս, ո՛չ պաշտպան....», - նշում է նա իր հուշերում: Ավագակալամբի պարագլուխը փորձում է հանգստացնել տեղահանվածներին՝ պնդելով, թե իրենք փնտրում են միայն հմուտ դերձակների: Այդուհանդերձ, հակառակ նրա հավաստիացումներին, խմբից առևանգվում է երեսուն կին⁵⁷:

Ձեփյուռն իր հուշագրության մեջ հաճախ է նշում, որ տեղահանվածների քարավանը ողջ երթուղու ընթացքում ենթարկվել է պարբերական հարձակումների, որոնք ուղեկցվում էին տարագրյալների թվաքանակի շարունակական նվազեցմամբ: Քարավանից հետ մնացածներն անմիջապես սպանվում էին, իսկ գիշերային ժամերին քարավանից օրական անհետանում էր 20-30 մարդ⁵⁸: Բռնագաղթի տասնհինգերորդ օրը ժանդարմների մեծ մասը հետ է քաշվել՝ ստեղծելով նպաստավոր պայմաններ անկանոն զինված խմբավորումների հարձակումների համար: Գիշերները գյուղացիների տեսքով ավագակները խմբերով ներխուժում էին կայանատեղիներ, տեղահանվածներին դաժան ծեծի ենթարկում մահակներով ու բուրժ գործիքներով, թալանում ու առևանգում երիտասարդ աղջիկներին: Հարձակումների ընթացքում ժանդարմները «հարմար պահի» անհետանում էին և միայն առավոտյան կրկին հայտնվում⁵⁹, ինչը փաստում է ուղեկցող ժանդարմների և կոտորածն իրականացնող խմբավորումների միջև գործող հանցավոր համաձայնության մասին: Թալանին մասնակցում էր նաև տեղի մահմեդական (թուրք և քուրդ) քաղաքացիական բնակչությունը, մասնավորապես՝ կանայք: Վերջիններս, օգտվելով տեղահանվածների հուսահատ վիճակից, ճամփեզրերին կանգնած, կենսական անհրաժեշտության պարենը փոխանակում էին թանկարժեք իրերի և ոսկու հետ, որոշ դեպքերում անգամ երեխաներին էին խլում հուսահատ մայրերից⁶⁰:

56 St' u Guerguerian, Krikor, "51 Trabzon Court - Martial" (2018). Adana Confiscation (Courts Martial), 48. https://commons.clarku.edu/adana_court_martial/48, 4:

57 St' u Մեծպափեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 148:

58 St' u նույն տեղում:

59 St' u նույն տեղում, 150:

60 St' u նույն տեղում, 151:

Երզնկա հասնելու նախորդ գիշերը Ջեփյուռի քարավանն անսպասելիորեն ենթարկվել է հրաձգության, որից հետո նրանց քշել են մի լքված գյուղ: Նրանց ուղղորդել են դեպի ստորգետնյա կիսաքանդ մի շինություն, որի մուտքի մոտ կանգնած քուրդ տղամարդիկ մեկ առ մեկ կանչում էին տեղահանվածներին, մանրակրկիտ խուզարկում, խլում թանկարժեք իրերը, իսկ նրանք, ովքեր ոչինչ չունեին, ենթարկվում էին մտրակի հարվածների: Ջեփյուռը հիշում է, որ երբ հասել է իր հերթը, թալանված իրերից մի հսկա կույտ էր գոյացել, և ինքը ստիպված է եղել անցնել այդ կույտի վրայով: Դրանից հետո քարավանից առանձնացվել են գեղեցիկ աղջիկները: Մի տարեց քուրդ փորձել է Ջեփյուռին իր տուն տանել, սակայն վերջինիս հաջողվել է փախչել: Ջեփյուռի մորաքույրերը նրան ցնցոտիներ են հագցրել ու դեմքին ցելխ քսել՝ աննկատ պահելու նպատակով⁶¹:

Նմանատիպ բռնարարքներն ու թալանի տեսարանները կրկնվում են բազմաթիվ բնակավայրերի մերձակայքում, հատկապես գիշերային կանգառների ժամանակ: Տրապիզոնից տեղահանված մեկ այլ վերապրող՝ Հարություն Կիրակոսյանը, պատմում է, որ Երզնկա հասնելու նախորդ գիշերն իրենց խմբին փակում են մի ընդարձակ ախոռում:

Ներս են մտնում մի քանի չեթեներ ու սկսում պտտվել խմբի մեջ, մեկ էլ ախոռի գանազան մասերում լացուկոծ լսվեց: Չեթեները մայրերից խլում էին նրանց աղջիկներին և թևերից բռնած քարշ տալով տանում էին: Առավոտյան չեթեները եկան, շրջեցին խմբի մեջ և մի փոքր խորհրդակցելուց հետո նրանցից չորսը մոտեցան ախոռի դռանը ու կարգադրեցին աքսորյալներից մեկ-մեկ դուրս գալ: Հերթով մոտենում էին դռանը, չեթեները խուզարկում էին մեզ, խլում թաքցրած զարդերը և դրամներն ու թողնում դուրս: Ավարը հավաքելուց հետո նրանք նստեցին ձիերն ու հեռացան: Այնուհետև նորից ասկյարներով շրջապատված մենք շարժվեցինք⁶²:

Բռնագաղթից քսան օր անց միայն մի քանի ժանդարմներ էին մնացել՝ քարավանն ուղեկցելու, որոնք անհետանում էին ամեն անգամ, երբ թուրքերն ու քրդերը հայտնվում էին աղջիկներ առնանգելու նպատակով: Ջեփյուռը հիշում է, որ տապից, ծարավից և սովից ուժասպառ եղած աքսորյալներն այլևս ի վիճակի չէին դիմադրություն ցույց տալու կամ փախուստի փորձ ձեռնարկելու⁶³:

61 Տե՛ս նույն տեղում, 154-155:

62 Նարինե Հակոբյան, «Պատմելով անպատմելին. Տրապիզոնի հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները Հարություն Մելքոնի Կիրակոսյանի հուշերում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 7, no. 1 (2019), 130, 133:

63 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 158-159:

Երզնկա

Տրապիզոնից տեղահանվածների հաջորդ ժամանակավոր կայանը Երզնկան էր, որտեղ տարբեր ուղղություններից կենտրոնացվել էր ավելի քան 4 000 հայ⁶⁴։ Իշխանությունները ճամբարներ էին հիմնել քաղաքից դուրս գտնվող դաշտավայրում, որտեղ հատվում էին Կարինից, Տրապիզոնից և Սեբաստիայից (Սվազ) եկող տեղահանության ուղիները։ Տարագրյալներին արգելված էր մուտք գործել Երզնկա քաղաք, բայց և այնպես գումար ունեցողները կարողանում էին սնունդ գնել չափազանց բարձր գներով։ Ճամբարներում երբեմն կոտորածներ էին լինում։ Ժանդարմները հափշտակում էին թանկարժեք իրերը կամ առևանգում աղջիկներին, իսկ տեղի բնակիչները մերթ շահագործում էին տարագրյալներին, մերթ՝ կաշառքի դիմաց զգուշացնում սպառնալի վտանգի մասին։ Շատերը գիտակցում էին, որ Երզնկայից մեկնելը նշանակում է ճանապարհի ընկնել դեպի սպանդավայրեր⁶⁵։

Զեփյուռի քարավանը Երզնկա է հասնում բռնագաղթի 20-րդ օրը։ Նրանց տեղավորում են հայկական գերեզմանատան մերձակա բաց դաշտում, որտեղ արդեն իսկ կենտրոնացված էին Կարինից տեղահանված բազմաթիվ հայեր։ Զեփյուռը հիշում է, որ Կարինի հայերն ավելի քիչ էին ենթարկվել թալանի. նրանք դեռևս ունեին վրաններ, հագուստ, սննդի պաշար և նույնիսկ ինքնաեռ։ Մերձակայքում սփռված էին անդամահատված դիակներ՝ կացնահարված ու խոշտանգված։ Սարսափը համակում է նոր ժամանածներին։ «Այդ դաշտին մեջ կար աղբիւր մը, - հիշում է Զեփյուռը, - հարիւրաւոր ժողովուրդ խոնրւեցաւ անոր առջև, անկարելի էր մօտիկալ, ծեծ, կռիւ, իրարանցում աղբիւրին շուրջ կաթիլ մը ջուր առնելու համար։ Յանկարծ 14-15 տարեկանի մօտ տղու մը թները մտած անտին բերին, «Ժանտարմա»-ն էր, որ զենքով զարկած էր տղուն, սրտին վիրաւորելով զայն...»։ Խառնաշփոթի և բազմամարդության պատճառով շատերը, այդ թվում՝ Զեփյուռը, այդպես էլ չեն կարողանում մոտենալ աղբյուրին՝ ջուր վերցնելու⁶⁶։

Երզնկայում տիրող իրավիճակի և անդամահատված դիակների մասին իր հուշագրության մեջ նշում է նաև Նվարդ Մախոխյանը՝ տրապիզոնցիների առաջին քարավանից։ Նա պատմում է, որ Երզնկայում իրենց խմբին տեղավորում են քաղաքի մերձակա մի դաշտավայրում, որտեղ տեսնում են «մարդու գլուխներ, մարմնոյ գանազան մասեր ցիր ու ցան, իսկ դաշտին մեջ տարտղնուած էին կիներու փետտուած մազեր»⁶⁷։ Նույն օրը՝ երեկոյան, ժանդարմների ուղեկցությամբ գալիս են տեղի բնակիչները՝ իրենց նախընտրած կանանց և աղջիկներին տանելու։ Տրապիզոնի նշանավոր ընտանիքների որոշ կանանց հաջողվում է կաշառել ժանդարմներին ու միանալ Կարինից տեղահանվածներին, որոնք, ինչպես նշվեց, համեմատաբար ավելի բարվոք վիճակում էին, և քարավանում տղամարդիկ կային⁶⁸։

64 St' u Kaiser, "The Armenian Genocide and the Kemakh Massacres of 1915":

65 St' u նույն տեղում:

66 St' u Մեծպաիքեան, *Յուշեր եւ Փուշեր*, 157:

67 Մախոխեան, *Նուարդ Մախոխեանի վկայութիւնը*, 4:

68 St' u նույն տեղում:

Ցեղասպանությունը վերապրած Հարություն Օրմանջյանը Տրապիզոնից տեղահանվածների հինգերորդ քարավանում էր և հիշում է, որ Երզնկա հասնելու պահին իրենք արդեն տասնհինգ ժամ շարունակ երթի մեջ են եղել: Կեսգիշերին նրանց խումբը մեկուսացրել են հայկական ցանկապատված գերեզմանատան տարածքում, որտեղ տիրող պայմաններն անտանելի էին. ամենուրեք դիակներ էին ու գարշահոտություն, ինչի պատճառով տեղահանվածներին հետագայում տեղափոխել են Հայոց առաջնորդարանի պարտեզ: Հաջորդ առավոտյան նրանցից ոմանց հարկադրել են մաքրել գերեզմանատունն ու թաղել դիակները: Մահացածների հետ մեկտեղ հսկայական փոսերի մեջ են նետվել նաև հաշմանդամները, կիսամեռները և անգամ իրենց մահացած մայրերին կառչած նորածինները⁶⁹:

Քեմախի կիրճը. տեղահանվածների ֆիզիկական և հոգեկան հյուծման մեխանիզմները

Տրապիզոնից տեղահանված քարավանների հաջորդ հանգրվանը Քեմախի կիրճն էր: Այն ձգվում է Երզնկայից արևմուտք՝ Եփրատի երկայնքով, սահմանակից է Խարբերդի նահանգի Դերսիմի գավառին: Քեմախի կիրճը 1915 թ. ամենաարյունալի սպանդավայրերից մեկն էր: Տեղանքի աշխարհագրությունը՝ կիրճերն ու ժայռերը, օսմանյան իշխանություններին հնարավորություն էին տալիս իրագործելու զանգվածային սպանություններ տեղահանվածներին ժայռերից ցած նետելով՝ այդ կերպ նվազեցնելով հավելյալ մարդուծի ու զինամթերքի անհրաժեշտությունը: Եփրատի ուժգին հոսանքը քշում-տանում էր դիակները, թաքցնում ապացույցներն ու տարածքն ազատում նոր կոտորածների համար: Փախուստը տարածքից գրեթե անհնար էր, ինչը կանխորոշում էր այդտեղ քշվածների ճակատագիրը⁷⁰:

Բաց դաշտում գիշերելուց հետո Ջեփյոտի քարավանը վերսկսում է «երթը»՝ հաջորդ օրը հասնելով Քեմախ: Քաղաքի ամայացած վիճակը և լքված կացարանները վկայում էին, որ քաղաքի հայ բնակչությունն արդեն տեղահանվել էր: Տեղահանվածների ժամանակավոր կայանատեղին նախանշվել էր Եփրատի ափամերձ գաղիթափ լանջերին, ինչը նրանց ավելի խոցելի էր դարձնելու հարձակումների դեպքում: Ջեփյոտը հիշում է, որ ամենուրեք մշտապես տիրում էր տագնապի մթնոլորտ. «Քեմախէն դուրս, գաղիարի մը ծառերուն տակ նստեցուցին. վարը Եփրատ գետը նշմարեցինք: Գիշերը վրա հասաւ, արինալը խուժանը թափեցան մեր վրայ, բազմաթիւ աղջիկներ քաշեցին տարին, խարազաններով սկսան անխնայ ծէծել կիներուն և ունեցածնին կողոպտեցին: Ես կը պահուէի Մարիամ և Արշալոյս մօրաքոյրնիս փէշերնուն տակ, անոնց մէջտեղը վերջապէս այդ գիշերն ալ լացով, ծէծով, կոծով, կողոպուտներով անցուցինք»⁷¹:

Հաջորդ օրը քարավանը շարունակում է ճանապարհը և կեսօրից հետո հասնում

69 Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն Հայկական Պոնտոսի*, 256:

70 Տե՛ս Kaiser, “The Armenian Genocide and the Kemakh Massacres of 1915”:

71 Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 158:

խիտ անտառով շրջապատված մի բաց դաշտ: Անսպասելիորեն կնոջ զգեստով ծպտված մի երիտասարդ առանձնանում է քարավանից, հավանաբար մատնության հետևանքով: Ժանդարմները հետապնդում են նրան՝ քարեր նետելով նրա ուղղությամբ: Ջեփյոտը նշում է, որ քարավանից ոչ ոք չի միջամտում, քանի որ խումբը հայտնվել էր հոգեկան անտարբերության մեջ. «.... կատարյալ անասուններու վիճակին հասած էինք, անոնց պէս անզգայ, ամէն ոք իր անձին պաշտպանութեանը համար իսկ վստահ չէր, խրտուիլակներ դարձած էինք ամէն մինս, մտածումէ զուրկ....»⁷²: Ֆիզիկական ու հոգեկան հյուծվածությունը, ծայրահեղ զրկանքներն ու մահվան մշտական սպառնալիքը հանգեցրել էին տեղահանվածների ինքնապաշտպանական բնագոյների ու կամքի անկմանը՝ զրկելով նրանց կատարվածին գիտակցաբար դիմակայելու և իրավիճակին համարժեք արձագանքելու կարողությունից:

* * *

Քեմախի մոտակա գետափերը լի էին տեղահանվածների դիակներով: Ճանապարհի ողջ երկայնքով ավազակախմբերն օգտագործում էին ամեն պատեհ առիթ՝ աքսորյալներին թալանելու համար: Եփրատով անցումը հնարավոր էր միայն համապատասխան վճարի դիմաց: Գետն անցնելու համար օգտագործվում էր լաստանավ, և նավավարը, հասնելով գետի մեջտեղը, դադարեցնում էր ընթացքն ու սպառնում բոլորին ջուրը նետել, եթե վերջիններս չհանձնեին իրենց մոտ եղած ոսկին կամ թաքցրած արժեքավոր իրերը: Որոշ կանայք, գերադասելով մահը հետագա խոշտանգումներից, նախընտրում էին գետը նետվելով ինքնասպանություն գործել: Հաջորդ օրերին, շարունակելով երթը գետափի երկայնքով, աքսորյալները տեսնում էին ջրից ափ նետված երեխաների մարմիններ և անդամահատված դիակներ: Նրանք, ովքեր այլևս ի վիճակի չէին շարունակելու ճանապարհը, նետվում էին Եփրատ գետը⁷³: Համադրելով ժամանակագրական և աշխարհագրական տվյալները՝ կարող ենք ասել, որ Ջեփյոտի քարավանը Քեմախի կիրճ մտել է 1915 թ. հուլիսի 22-ին:

ԱԿՆ

Տրապիզոնից տեղահանվածների հաջորդ հանգրվանը Ակնն էր, որտեղ նրանց տեղավորում են քաղաքից դուրս լքված այգիներում: Քարավանից առանձնացվում և Երզնկա են ուղարկվում որոշ կանայք՝ թուրքական տներում աղախին աշխատելու նպատակով: Նրանց թվում էր Սիրանույշ Գյուլեսերյանը, ով Տրապիզոնից տեղահանվածների երկրորդ քարավանի կազմում էր: Սիրանույշին տասնչորս այլ կանանց հետ ուղարկում են Երզնկա որպես գորգագործության և ասեղնագործության ուսուցիչներ: Այս քարավանի տարագրյալների մեծ մասը սպանվում է Չոքար Դերեի կիրճում, որտեղ նրանց ճամբարել էին «հանգստանալու» համար⁷⁴:

72 Նույն տեղում, 159:

73 Տե՛ս նույն տեղում, 160-161:

74 Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն Հայկական Պոնտոսի*, 263:

Տրապիզոնցի Հարություն Օրմանջյանը հիշում է, որ 1915 թ. հուլիսի վերջին, երբ իրենց քարավանը հասնում է Ակնի մոտակայքում գտնվող Իլիջի կամրջին, իրենց վրա սկսում են կրակել: Նեղացնելով շրջափակման օղակը՝ նրանց շեղում են կամրջի ուղղությունից ու քշում Եփրատի երկայնքով դեպի մի նեղ կիրճ: Այնտեղ տեղահանվածները ենթարկվում են մանրակրկիտ խուզարկության, թալանվում և մնում գրեթե մերկ⁷⁵:

Մեկ ամիս քայլելուց հետո Ջեփյոտի քարավանը հասնում է Ակն, որտեղ արդեն իսկ կենտրոնացված էին Կերասունից տեղահանվածները: Նրանց շարքերում Ջեփյոտը գտնում է իր մորը, երկու եղբայրներին և երկու քույրերին⁷⁶: Քաղաքի այգիները լցված էին դիզենտերիայով տառապող աքսորյալներով: Շարժվելու համար չափազանց թույլ լինելով՝ շատերը մնացել էին այգիներում մի քանի օր, ինչն էլ ավելի էր արագացրել հիվանդության տարածումը: Շուտով հիվանդանում են նաև Ջեփյոտի մայրը և կրտսեր եղբայրը՝ Գուրգենը: Ջեփյոտն իր վրա է վերցնում ընտանիքի խնամքի պատասխանատվությունը: Սովի, ծարավի և կիզիչ արևի պայմաններում հիվանդները փաստացի չէին կարող փրկվել: Մեկ շաբաթվա ընթացքում մահանում են Գուրգենը, Ջեփյոտի մայրը և մորաքույրերից մեկը: Ջեփյոտը տեղահանությունը շարունակում է երկու քույրերի ու եղբոր հետ⁷⁷: Նա պատմում է, որ քարավանը շարունակ ենթարկվում էր հարձակումների, իսկ երիտասարդ աղջիկների ու երեխաների առևանգումը և մահացության դեպքերը սովորական երևույթ էին, սակայն տեղահանվածների ընդհանուր թիվը մնում էր նույնը՝ տատանվելով հինգից յոթ հարյուրի միջակայքում⁷⁸: Դա բացատրվում էր Ակնում կանգնեցված Կերասունից տեղահանվածների և Տրապիզոնից տեղահանվածների քարավանների միավորմամբ:

Տեղահանվածների հաջորդ կանգառը լինելու էր Խարբերդը:

Գյուլջուկ լիճը՝ բնաջնջման գոտի. պետական ու տեղական համագործակցություն

Խարբերդի նահանգում գտնվող Գյուլջուկ լճի (այժմ՝ Հազար լիճ) հարակից ժայռոտ հովիտները Հայոց ցեղասպանության իրագործման ընթացքում վերածվել էին զանգվածային սպանդանոցների: Այս տարածքով անցնող տեղահանվածների ոչնչացման գործընթացին ակտիվորեն մասնակցել է նաև հարակից քրդական բնակավայրերի բնակչությունը: Վկայություններից մեկը փաստում է, որ Տրապիզոնից, Կարինից և Երզնկայից տեղահանված շուրջ երեք հազար հայերից բաղկացած քարավանը, որին ուղեկցում էին չորս թուրք սպաներ և երկու հարյուր չեթեներ, հանձնվել է Հավթասար գյուղի քուրդ հրոսակներին՝ վերջիններիս ձեռքով նրանց կոտորելու նպատակով: 1915 թ. օգոստոսի 12-ին՝ Ռամադանի ավարտից անմիջապես հետո, օսմանյան սպայակազմի

75 Տե՛ս նույն տեղում, 258:

76 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 163-164:

77 Տե՛ս նույն տեղում, 167-171:

78 Տե՛ս նույն տեղում, 169:

և տեղական քուրդ աղաների միջև տեղի է ունենում հանդիպում, որի ժամանակ վերջիններին «հրավիրում են ավարտին հասցնել» տեղահանվածների ոչնչացման գործընթացը: Քուրդ գյուղացիները, ներգրավելով իրենց ընտանիքներին, ընդունում են «հրավերը» և կացիներով ու դասակներով հարձակվում տեղահանվածների վրա: Այդ կոտորածները վերապրած որոշ երեխաների քրդերը տանում են իրենց տները, սակայն ծանր ֆիզիկական ու հոգեբանական վնասվածքների պատճառով մեկ շաբաթվա ընթացքում բոլորն էլ մահանում են⁷⁹: Համադրելով ժամանակագրական և աշխարհագրական տվյալները՝ կարելի է հիմնավորված ենթադրել, որ վերոնշյալ վկայությունը վերաբերում է հենց այն քարավանին, որի կազմում եղել է Ջեփյոտ Մեծ-պախյանը:

Ակնից մեկնելու տասներորդ օրը Ջեփյոտի քարավանը հասնում է Խարբերդ⁸⁰: Նույն քարավանում եղած տրապիզոնցի Ֆիլոմինե Նուրյանը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստի ժամանակ պատմել է, որ օգոստոսի սկզբին իրենք հասել են գետափ, որտեղ Միրզա բեյը՝ ժանդարմների ղեկավարը, հրամայել է մինչև Խարբերդ հասնելը վերջին անգամ խուզարկել տեղահանվածներին. նրանցից բռնագրավել են մնացած ողջ գումարն ու թանկարժեք իրերը: Ֆիլոմինեն հիշում է, որ հաջորդ առավոտյան հայ կաթոլիկները, որոնց ուղեկցող խմբի հրամանատարը լեյտենանտ Հարություն Հասան էֆենդին էր, առանձնացվել են հայ առաքելականներից: Հասան էֆենդին հրամայել է տեղահանվածներին հանել իրենց հագուստները՝ նրանց ավելի մանրակրկիտ խուզարկելու և թաքցված ոսկեդրամները գտնելու համար: Միայն խուզարկությունից հետո են նրանց ուղարկել Խարբերդ: Երբ տեղահանվածների քարավանը հասել է Խարբերդի նահանգային սահմանին, Էրզրումի «անվտանգային ուժերը» նրանց հանձնել են Խարբերդի իշխանություններին: Այնուհետև տեղահանվածները քուրդ Իսմայիլ բեյի ուղեկցությամբ շարժվել են դեպի Խարբերդ⁸¹:

Երբ քարավանը հասնում է Խարբերդ, Ջեփյոտն արդեն մեկ ամսից ավելի տեղահանության ճանապարհին էր⁸²: Տեղահանվածներին տանում են հայոց գերեզմանատուն, որը շրջապատված էր բարձր պարիսպներով և արդեն լի էր այլ շրջաններից տեղահանված հայերով: Գիշերն անցնում է գերեզմանատանը, իսկ հաջորդ օրը՝ առավոտյան, տեղահանվածներին այցելության են գալիս ամերիկացի միսիոներները և հաց բաժանում⁸³: Տեղահանությունը շարունակվում է մինչև Գյուլջուկ լիճը, որն արդեն ծածկված էր դիակներով: Տեղահանվածները ստիպված են լինում ծարավը հագեցնել լճի ջրով՝ մի կողմ հրելով լողացող դիակները. «.... Ծարաւութիւն տառապող կարաւանի ժողովուրդը վազէց դեպի ջուրը, խմելու համար գերեզման դարձած այդ լճի

79 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 399:

80 Տե՛ս Մեծպափեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 174:

81 Տե՛ս Report by Filomine Nourian, Constantinople, 1 May 1919, at the fourth session of the Trial of Trabizon, 3 April 1919: APC/APIJ, PCI Bureau, doc. N 34, Յ 769-770:

82 Տե՛ս Մեծպափեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 174-175:

83 Տե՛ս նույն տեղում, 175:

ջուրէն. ես ալ ոտքովս նեխած կնոջ մը դիակը մէկ կողմ հրելով տեղ մը բացի մեզի ու խմէցինք անյագորէն այդ ապականուած ջուրը»⁸⁴:

Մինչ բոլորն զբաղված էին ծարավը հագեցնելով, քուրդ ավագանները շրջապատել են քարավանը՝ այն ուղղելով դեպի Գյուլջուկից մոտ մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող մի կիրճ: Գիշերը կիրճում անցկացնելուց հետո՝ առավոտյան, շարունակել են ճանապարհը⁸⁵: Չեփյուռը հիշում է, որ այդ օրը տարագրյալները ոտաբորիկ և ուժասպառ հագվի էին շարժվում փշոտ ու չոր դաշտերով: Նրա հինգ տարեկան քույրը ցավից լաց էր լինում, և Չեփյուռը կանգ է առել քրոջ ոտքերը լաթերով փաթաթելու համար՝ հետ ընկնելով ընտանիքի մյուս անդամներից: Շատ չանցած՝ քարավանը հասել է ճանապարհի այն հատվածին, որի երկու կողմերում կանգնած էին ժանդարմներ՝ հրացանները ձեռքներին: Վերջիններս քարավանը բաժանել են երկու մասի: Անսպասելիորեն հայտնվել է քրդական զինված խումբ, որը, շրջապատելով տեղահանվածներին, շեղել է նրանց ճանապարհից ու քշել դեպի մոտակա բլուրների բաց դաշտը, որտեղ թաքնվելու որևէ հնարավորություն չկար⁸⁶: Չեփյուռի եղբայրը՝ Սմբատը, քույրը՝ Մերսեդեսը, և մորաքույրը՝ Արշալույսը, մնացել են առաջին խմբում, իսկ Չեփյուռն ու փոքր քույրը՝ Արաքսին՝ երկրորդ խմբում: Չեփյուռը հուսահատված մի ոսկեդրամ է առաջարկել թուրք զինվորին՝ խնդրելով թույլ տալ միանալ եղբորն ու քրոջը: Թուրքը վերցրել է ոսկեդրամն ու անհետացել: Նրանք, ովքեր փորձում էին անցնել մի խմբից մյուսը, անմիջապես սպանվում էին: Մի կողմում ժանդարմներն էին, մյուս կողմում՝ զազա քրդերը, այդ թվում՝ կանայք, որոնք առաջանում էին դեպի տեղահանվածները՝ զինված դանակներով ու մահակներով: Քրոջը չկորցնելու և սպասվող սպանության պաշտպանելու համար Չեփյուռը Արաքսիին կապել է իր գոտկատեղին: Քրդերն աքաղաղներին ստիպել են մերկանալ, ապա հավաքել են հագուստները զամբյուղների մեջ: Մի զազա կին և իր ամուսինը մոտեցել են Չեփյուռին ու Արաքսիին՝ պահանջելով նրանց հագուստները:

...Քուրտերը կաճապարէին, իրար հետ մրցումի ելած էին շուտ և շատ կողոպտելու համար: Քոյրս կրկին շալակս առի ու սկսայ փախչել բազմութեան մէջէն: Տարօրինակ ժխոր մը կար միջոցին մէջ, բայց ոչինչ կը հասկցուէր.... Յանկարծ կոնակէն սկսան քոյրս քաշել շալակէս, քոյրս ուժով պլլուիցաւ ինծի, այն ատէն հաստ ձեռնափայտով (զոբա) մը սկսան ուժգին հարուածներ տեղացնել իմ 5 տարեկան ձագուկիս կոնակին.... դիմացիս եկող 17-18 տարեկան քուրդ մը իր ձեռքի հաստ ձեռնափայտով ուժեղ հարված մը իջեցուց գլխուս ձախ կողմին....⁸⁷:

Այդ պահին Չեփյուռը կորցնում է գիտակցությունը, իսկ երբ արթնանում է, նույն

84 Նույն տեղում, 176:

85 Տե՛ս նույն տեղում, 176-177:

86 Տե՛ս նույն տեղում, 179-180:

87 Նույն տեղում, 180:

քուրդը մեկ անգամ էլ է հարվածում նրան՝ զարմանալով, որ դեռ ողջ է: Մահացած ձևանալով՝ Չեփյուռն ու Արաքսին ողջ են մնում: Երբ աղմուկը դադարում է, նրանք նայում են շուրջըրդուն ու տեսնում զոհերի արյունաթաթախ մարմինները կողոպտող քրդերի: Քարավանից միայն ինը հոգի է վերապրում կոտորածը՝ Չեփյուռը, նրա հինգ տարեկան քույրը՝ Արաքսին, Կերասունից 10-11 տարեկան Չվարթը, տրապիզոնցի 26-ամյա Արմենուհի Մնացականյանը, Վարդուհի Սուրմելյանի 12-ամյա դուստրն ու 10-ամյա որդին, Էրզրումից երկու 13-ամյա պատանիներ⁸⁸: Իններորդ վերապրածը վնասվածքներով մի տղա էր, որին քրդերը տանում են իրենց հետ⁸⁹: Դիակները թալանելուց հետո քրդերը վերապրածներին տանում են մոտակա գետը՝ լվացվելու, և թողնում այնտեղ⁹⁰:

Այս տեղեկությունները հաստատվում են ԱՄՆ հյուպատոս Լեալի Դևիսի վկայություններով, որոնք բացահայտում են Խարբերդով անցած հայ տեղահանվածների նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունների մեխանիզմները և նրանց ճակատագիրը: 1915 թ. սեպտեմբերին, թուրք ուղեկցորդի ընկերակցությամբ, Դևիսը շուրջ չորս ժամ տևողությամբ տեսչական այց է իրականացնում Գյոլջուկի շրջակայքում՝ ճանապարհին տեսնելով հարյուրավոր կիսաթաղ դիակներ: Ճանապարհին գտնվող Քյուրդեմլիկ գյուղի քրդերից մեկը հյուպատոսին հանգամանալից ներկայացնում է հայերի կոտորածների իրականացման եղանակը, այն է՝ տեղահանվածներին մեկերկու օր ճամբարում են մեկուսի հովտում, որից հետո ժանդարմները կանչում են շրջակա քրդական գյուղերի բնակիչներին՝ հրահանգելով սպանել հայերին: Քրդերին ասվում է, որ կարող են նյութական շահ ստանալ սպանություններից, սակայն հրաժարվելու դեպքում ենթարկվելու են պատասխանատվության: Ձեռք է բերվում պայմանավորվածություն, որի համաձայն՝ քրդերը ժանդարմներին պետք է վճարեն որոշակի գումար՝ կախված իրավիճակից, մինչդեռ սպանվածների մարմինների վրա հայտնաբերված իրերը մնալու էին իրենց, հետևաբար նախքան սպանելը քրդերը ստիպում էին աքսորյալներին հանել հագուստը: Կոտորածներն իրականացվում էին նախապես ընտրված վայրերում, իսկ մարմինները կամ թաղվում էին զանգվածային գերեզմաններում, կամ այրվում: Դևիսն ընդգծում է, որ իր տեսած բոլոր աճյունները պատկանում էին մարդկանց, որոնք շաբաթներ կամ ամիսներ շարունակ ճանապարհին էին եղել, ինչը հաստատում էր, որ նրանք Խարբերդից չէին ու եկել էին հեռավոր նահանգներից⁹¹:

Գյոլջուկի կոտորածը վերապրելուց հետո Չեփյուռն ու իր քույրն ապաստան են

88 Տե՛ս նույն տեղում, 181-184:

89 Չեփյուռին տղայի մասին պատմել է կերասունցի Աղավնի Վարդանյանը: Վերջինս քարավանը երկու խմբի բաժանելիս մնացել էր առաջին խմբում և Չեփյուռին պատմել է, թե ինչ է եղել այնտեղ մնացածների հետ: Աղավնին ենթարկվել է կրոնավիոյության ու ապաստանել Բաքըր-Մադենում (տե՛ս Աղետին Վերապրածներ, *SEp-Ջor*, 383):

90 Տե՛ս Մեծպահքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 184:

91 Տե՛ս Leslie A. Davis, *The Slaughter house Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, ed. Susan K. Blair (New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas, Publisher, 1989), 80-83:

գտնում քրդական մի գյուղում ու ենթարկվում բռնի կրոնափոխության: Ձեփյուռը ենթարկվում է կրոնափոխության և բռնի կնության տրվում տարեց քրդի: Հետագայում նա քրոջ հետ հայտնվում է Բաքըր-Մադենում (Արդանա-Մադեն)՝ Խարբերդի և Դիարբեքի միջև տեղակայված մի փոքրիկ քաղաքում, որտեղ ապաստան էին գտել նույնպիսի ճակատագրի արժանացած և կրոնափոխ եղած մի շարք հայ աքսորյալներ⁹²: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Ձեփյուռը վերադառնում է Տրապիզոն:

Ամփոփում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Տրապիզոնն օսմանյան իշխանությունների համար ուներ ռազմավարական բացառիկ նշանակություն: Նահանգում հակահայկական գործողությունները ծրագրվել և իրագործվում էին երիտթուրքական ղեկավարության անմիջական վերահսկողությամբ: Տեղահանության հրամանների հրապարակումից հետո ռճրագործները, «մարդասիրական» քայլի պատրանք ստեղծելով, սահմանափակ թվով կանանց և երեխաների թույլատրում են մնալ քաղաքում: Նրանք մեկուսացվում են հատուկ հաստատություններում, որտեղ ենթարկվում են սովի, զրկանքների, համակարգված սեռական բռնությունների և զանգվածային սպա-նությունների:

Ինչպես այլ վայրերում, Տրապիզոնում ևս հայ տղամարդկանց բնաջնջմանը հաջորդում է կանանց և երեխաների տեղահանությունը՝ «պատերազմական արտակարգ իրավիճակով պայմանավորված վերաբնակեցման» պատրվակով: Տեղահանության երթուղիներն անցնում էին Դեյիրմենդերե գետի երկայնքով՝ ձգվելով դեպի հարավ՝ Երզնկայի ուղղությամբ: Դրանք միտումնավոր ընտրված էին լեռնային դժվարանցանելի վայրերով՝ տառապանքն ու մահացությունն առավելագույնի հասցնելու նպատակով: Տեղահանվածներին հաճախ ստիպում էին ճամբարել մեկուսի վայրերում, երբեմն՝ նույնիսկ հայկական գերեզմանոցներում՝ բնակավայրերից հեռու:

Տրապիզոնից տեղահանվածների քարավաններն անցնում էին Գյումուշխանեով, Երզնկայով, Քեմախով, Ակնով և հասնում Գյոլջուկ: Հարկ է ընդգծել, որ Տրապիզոնի հայերին չէր թույլատրվում մեկ օրից ավելի մնալ տարանցիկ կայաններում, ինչն էականորեն նպաստում էր մահացության աճին: Քարավանները կանգ էին առնում այդ տարանցիկ կետերում՝ վարչական և կազմակերպչական արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով: Քանի որ սպանություններն ու մահերն անընդհատ նվազեցնում էին տեղահանվածների թիվը, գործնականում նպատակահարմար էր դառնում նոսրացած խմբերը միավորել «օպտիմալ չափի» քարավաններում նախքան ճանապարհը շարունակելը:

Սպանդավայրերից երկուսն առանձնակի նշանակություն են ունենում Տրապիզոնի

92 Տե՛ս Եզնիկ Մարտիրոս Պերպերեան, *Բաքըր-Մադեն* (Նիո Եօրք, 1984), 165-166: *Հայեպի Փրկության տուն*. *Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների 1464 վկայություն*, կազմող և խմբագիր՝ Էդիտա Գգոյան (Երևան, ՀՅԺԻ, 2021), 128:

հայության համար՝ Քեմախը (Երզնկայից հարավ-արևմուտք) և Գյոլջուկ լիճը, որտեղ աքսորյալների կոտորածը վստահված էր շրջակա քրդական գյուղերի բնակիչներին: Երկուսն էլ դառնում են հազարավոր հայերի զանգվածային գերեզմանոցներ: Տրապիզոնից մեկնած քարավաններից հավանաբար և ոչ մեկը չի հասնում իր ենթադրյալ վերջնակետին՝ Մոսկով: Տրապիզոնցի աքսորյալների վերջին հանգրվանը Գյոլջուկ լիճն էր, որտեղ նրանց մեծ մասը սպանվում է:

Տրապիզոնցի վերապրածների վկայությունները հաստատում են այս ողբերգական հանգուցալուծումը: Զեփյուր Մեծպահքյանի պատմությունը լուսաբանում է ոչ միայն Տրապիզոնի հայության ճակատագիրը, այլև բռնի տեղահանության կազմակերպման, սպանդավայրերի, տարանցիկ ճամբարների և բռնի կրոնափոխվածների գոյատևման ավելի լայն փորձառությունը: Նրա ձեռագիր հուշագրությունը մնում է առանցքային սկզբնաղբյուր ինչպես Տրապիզոնի Հայոց ցեղասպանության, այնպես էլ պատերազմից հետո Թուրքիայում մնացած հայերի գոյատևման պատմությունը հասկանալու համար:

**THE ROLE OF TRANSIT CAMPS AND DEPORTATION ROUTES IN THE
EXTERMINATION OF TRAPIZON ARMENIANS DURING THE ARMENIAN
GENOCIDE: A MICROHISTORICAL ANALYSIS OF
ZEPYUR METSBAHKIAN'S TESTIMONY**

Lusine Abrahamyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

During World War I, Trapizon held exceptional strategic importance for the Ottoman authorities. The anti-Armenian operations in the province were carried out under the direct supervision of the Young Turk leadership. When the deportation orders were proclaimed, the perpetrators, under the guise of “humanitarianism,” allowed a limited number of women and children to remain in the city. They were confined in special institutions, where they endured starvation, systematic sexual violence, and mass killings. As elsewhere, the extermination of Armenian men in Trapizon was followed by the deportation of women and children under the guise of “wartime emergency relocation.” The deportation routes followed the course of the Deyirmendere River, extending southward toward Yerznka. These routes were deliberately chosen to pass through harsh, mountainous terrain to maximize suffering and mortality. Deportees were often forced to camp in remote areas, sometimes even in Armenian cemeteries, far from inhabited settlements. The caravans from Trapizon passed through Gyumushkhane, Yerznka, Kemakh, Akn and Gyołjuk. It should be noted that the Armenians of Trapizon were not allowed to stay in transit camps for more than a single

day, a policy that contributed to significantly to the high death toll. The caravans were stationed at those transit points to optimize personnel efficiency. As killings and deaths steadily reduced the number of deportees, it became more practical to consolidate dwindling caravans into an “ideal-sized” group before proceeding.

Of the many sites of slaughter, two were particularly significant for the Armenians of Trapizon: Kemakh, southwest of Yerznka, and Lake Gyoljuk, where the task of massacring the deportees was entrusted to the Kurds from the surrounding villages. Both became mass graves for countless Armenians. None of the convoys from Trapizon likely reached their supposed final destination, Mosul. The last point reached by the Trapizon deportees was Lake Gyoljuk, where most perished.

Survivor testimonies confirm this tragic outcome. The case of Zepyur Metsbakhian illustrates not only the fate of Trapizon’s Armenians but also the broader experiences of exile, massacre sites, transit camps, and the lives of those who were forcibly Turkified. Her handwritten memoir remains a crucial primary source for understanding both the Armenian Genocide in Trapizon and the survival of Armenians who remained in Turkey after the war.

Key words: Armenian Genocide, Trapizon, transit camp, deportation rout, Zepyur Metsbakhian, memoir, Kemakh gorge, lake Gyoljuk, massacre site.

РОЛЬ ТРАНЗИТНЫХ ПУНКТОВ И МАРШРУТОВ ДЕПОРТАЦИИ В ИСТРЕБЛЕНИИ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ТРАПИЗОНА В ГОДЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН: МИКРОИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СВИДЕТЕЛЬСТВА ЗЕПЮР МЕЦПАХКЯН

Լուսինե Աբրահամյան

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В годы Первой мировой войны Трапизон имел исключительное стратегическое значение для османских властей. Антиармянские акции в этой провинции осуществлялись под непосредственным контролем младотурецкого руководства. С началом депортаций организаторы преступления, прикрываясь соображениями «гуманности», позволили ограниченному числу женщин и детей остаться в городе. Однако их распределили по специальным учреждениям, где они были обречены на голод, систематическое сексуальное насилие и физическое истребление.

Как и в других регионах империи, после уничтожения армянского мужского населения Трапизона последовала депортация женщин и детей под предлогом “переселения в связи с военной необходимостью.” Маршруты депортации пролегли вдоль реки Дегирмендере в южном направлении — в сторону Ерзнка. Эти пути

намеренно прокладывались через труднопроходимую высокогорную местность с целью максимизации лишений и смертности среди депортированных. Их принуждали разбивать лагеря в безлюдных районах, нередко на территории армянских кладбищ, вдали от населенных пунктов.

Караваны из Трапизона следовали через Гюмушхане, Ерзнка, Кемах, Акн и Гёльджук. Примечательно, что армянам Трапизона запрещалось оставаться в транзитных лагерях более одного дня: эта жесткая политика обусловила катастрофически высокое число жертв. Кратковременные остановки в этих пунктах использовались для оптимизации “работы” конвоиров: по мере того как в результате убийств и истощения численность изгнанников сокращалась, поредевшие караваны объединяли в группы «оптимального размера» для дальнейшего следования.

Среди многочисленных мест массовой резни для армян Трапизона роковую роль сыграли два пункта: ущелье Кемах (к юго-западу от Ерзнка) и озеро Гёльджук, где расправа над депортированными была возложена на курдские отряды из окрестных сел. Оба места стали братскими могилами для тысяч армян. Очевидно, что ни один конвой из Трапизона так и не достиг заявленного пункта назначения — Мосула. Озеро Гёльджук стало последним рубежом для большинства изгнанников Трапизона.

Свидетельства выживших подтверждают этот трагический исход. История Зепюр Мецпахкян является отражением не только участи армянского населения Трапизона, но и в целом трагедии изгнания, жестокости транзитных лагерей и судеб тех, кто подвергся насильственному отуречиванию. Её рукописные мемуары служат ценнейшим первоисточником для изучения как истории Геноцида армян в Трапизоне, так и участи армян, оставшихся в Турции в послевоенный период.

Ключевые слова: Геноцид армян, Трапизон, транзитный лагерь, Зепюр Мецпахкян, мемуары, ущелье Кемах, озеро Гёльджук, место массовой резни.

REFERENCES

«Ամբաստանեալները դատարան կ'երթան կուգան: Պէհաէտտին Շաքիր թէշքիլաթը մախսուէն կը վարէր: Պաշտպան վկաներ որ չեն կրնար պաշտպանել» [Defendants Come and Go to Court. Behaeddin Shakir headed the Teshkilat-e Makhsuse. The defense witnesses could not Defend]. *Jagadamard* (Constantinople), 4 April, 1919;

«Համաշխարհային պատերազմ» [World War], *Mshak* (Tiflis), 15 November 1914, no. 259;

«Համաշխարհային պատերազմ» [World War], *Mshak* (Tiflis), 26 December 1914, no. 293;

«Համանրոպական պատերազմ» [Pan-Europe War], *Mshak* (Tiflis), 1 November 1914, no. 247;

Mshak (Tiflis), 11 March 1914, no. 53;

«Հայերը ինչպես կը թունաւորուէին Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ» [How Armenians were being Poisoned in Turkish Hospital], *Jagadamard* (Constantinople), 2 April 1919;

“Memorial records for Lyndon S. Crawford,” American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16810, accessed on 7 October 2022, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16810>;

«Տրապիզոնի ջարդարարներուն դատաւարութիւնը. երկու «մաւունա» կին ու տղայ ծով կը թափեն» [The Trial of Trapizon Perpetrators: They throw Two Barges of Women and Children into the Sea], *Jagadamard* (Constantinople), 2 April 1919;

Abrahamyan, Lusine. «Նախապատրաստելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում. վաղ փուլ և ակտիվացում» [In Preparation for the Armenian Genocide in Trapizon: Early Phase and Activation]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 10, no. 2, 2022;

Aghedēn Verabroghner. Տէր-Զոր. 1915, Աղետ և վերածնունդ [Survivors of Catastrophe, Deir al-Zor, 1915: Disaster and Rebirth], edited by Levon Mesrob. Paris: B.Elekian publishing house, 1955;

Akuni, Sebuḥ. Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը [The Story of the Massacre of a Million Armenians]. Hayastan, 1921;

Gzoyan, Edita, ed. *The Aleppo Rescue Home: 1464 Accounts of Armenian Genocide Survivors*. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute, 2021;

Gzoyan, Edita, Regina Galustyan, Shushan Khachatryan and Elina Mirzoyan, *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* [Turkification of Armenian Children during the Armenian Genocide]. Yerevan, AGMI, 2022;

Hakobyan, Narine. «Պատմելով անպատմելին. Տրապիզոնի հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները Հարություն Մելքոնի Կիրակոսյանի հուշերում» [Telling the Untold: Deportations and Massacres of Trabizon Armenians in the Memoirs of Harutun Melkon Giragossian], *Ts'eghaspanagitakan handes* 7, no. 1, (2019): 126-138;

Hovagimian, Hovagim (Arshaguni). *Պատմութիւն Հայկական Պոնտոսի* [History of the Armenian Pontus]. Beirut: Mshag, 1967;

Kotikian, Arakel. *Տրապիզոն* [Trabizon]. Manuscript in Bibliothèque Nubar, 56-Trébizonde;

Lepsius, Johannes. *Գերմանիան և Հայաստանը, 1914-1918 : Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու* [Germany and Armenia, 1914-1918. Collection of Diplomatic Documents] Yerevan: Lucky Print, 2006;

Makhokhian, Nvard. *Տրապիզոնցի Նուարդ Մախոխեանի վկայութիւնը Երզնկայի և այլ վայրերու Հայոց կոտորածին մասին* [The Testimony of Nvard Makhokhyan from Trapizon Regarding the Massacres of Armenians in Yerznka and Other Locations], Constantinople, 1918. NAA, 1388-1-70;

Makunts, Ghazar. *Տրապիզոնի հայոց տեղահանութիւնը. Յուշագրական էջեր* [The Deportation of the Trapizon Armenians: Pages of Remembrance]. Tehran: Aliq Publishing House, 1963;

Mavyan, Vardges. *Տրապիզոնի հայերը Մեծ ոճիրի ճանապարհին* [The Armenians of Trapizon on the Path of the Great Crime]. Yerevan: Jardaraget, 2015;

Medzbahkian, Zeygur. *Յուշեր և Փուշեր* [Memories and Thorns]. Paris, 1965. Museum of Literature and Art, Zeygur Medzbahkian's file, folder 1-2;

Minakhoryan, Vahan. *1915 թուականը. Արհաւիրքի օրեր* [The Year 1915: Days of Destruction]. Venice - St. Lazarus: Omar Khayam, 1949;

Nazlian, Archbishop Hovhannes. *Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1918 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին* [The Memoirs of Hovhannes Archbishop Nazlian, Prelate of Trabzon, Concerning the Political-Religious Events of the Near East in the Period 1914-1918], vol. 1, translated by Dr. Hmayak Stepanyan. Beirut: Hay Gatoghige 1960;

Payaslian, Simon. "The Fate of the Armenians in Trebizond, 1915," *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard Hovannisian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009;

Berberian, Yeznik Martiros. *Պագըր-Մամէն* [Backr-Maden]. New York, 1984;

Saryan, Gohar. Անվերնագիր ձեռագիր հուշագրություն Սարեանների ընտանիքի մասին [Untitled hand-written memoir about the Sarian Family]. AGMI Collection, section 8, folder 11819, no 299;

Stepanyan, Stepan. *Германские источники о геноциде армян, Период Первой Мировой Войны, т. 1* [The German Sources on the Armenian Genocide. The Period of WWI, vol. 1]. Yerevan: Hayastan, 1991;

Tahmazian, Martik. *Գրութիւն մեր անցեալների մասին 1850-ից 1924* [A Note about Our Pasts from 1850 to 1924]. AGMI Collection, AGMI archives, section 8, folder 6699, no 159;

Tatoyan, Robert. *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* [The number of Western Armenians in 1878-1914], AGMI, 2015.

Torlakyan, Missak. *Օրերուս հետ* [With my Days]. Beirut: HAYK – Jemmeizeh, 1963.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Լուսինե Աբրահամյան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի հայցորդ, Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրության ոլորտը՝ Տրապիզոնի հայ բնակչության բնաջնջումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

Էլ. փոստի հասցե՝ museum@genocide-museum.am

Lusine Abrahamyan, PhD student of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, junior researcher at the Armenian Genocide Victims' and Survivors Documentation and Research Department.

Research field: extermination of the Armenian population of Trapizon during the Armenian Genocide.

E-mail: museum@genocide-museum.am

Лусине Абраамян, аспирант Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” младший научный сотрудник Отдела документирования и исследований жертв Геноцида армян.

Тема исследования: истребление армян Трапизона в годы Геноцида армян.

Эл.почта: museum@genocide-museum.am

ՇԱՐՈՒՆԱՎԱԿԱՆ ԽԱՆՏՈՒՄՆԵՐԻ ԴՈՎՏՐԻՆԱՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՌԵՊԱՐԱՑԻԱՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Սարգիս Աղայան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հոդվածում քննվում են Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջի միջազգային իրավական հիմքերը՝ պետության պատասխանատվության ժամանակակից դոկտրինայի և ի մասնավորի շարունակական խախտման ինստիտուտի լույսի ներքո: Չնայած այն հանգամանքին, որ 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությունը նախորդել է «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին» 1948 թ. կոնվենցիայի ընդունմանը, հոդվածում հիմնավորվում է, որ միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքները, մասնավորապես՝ միջազգային իրավախախտումների համար պետության պատասխանատվությունը և լիարժեք ռեպարացիայի պարտավորությունը, կիրառելի են նաև տվյալ դեպքում:

Հոդվածում ներկայացվում է այն թեզը, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքները՝ բռնագրավված գույքը չվերադարձնելը, մշակութային ժառանգության շարունակվող ոչնչացումը և տեղահանված համայնքների իրավունքների դեռևս վերականգնված չլինելը, ըստ Միջազգային իրավական հանձնաժողովի (ՄԻՀ) 2001 թ. «Միջազգային իրավախախտումների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» հոդվածներից (որոշ աղբյուրներում գործածվում է նաև ««Պետությունների պատասխանատվությունը միջազգային հակաիրավական արարքների համար» հոդվածներ» վերտառությամբ) 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, շարունակվող միջազգային իրավախախտում են, որի հետևանքով պետության ռեպարացիոն պարտավորությունը պահպանվում է մինչ օրս: Աշխատանքում դիտարկվում են ռեպարացիայի երեք հիմնական ձևերը՝ ռեստիտուցիա, փոխհատուցում և սատիսֆակցիա, ինչպես նաև առանցքային դատական պրակտիկան՝ «Խոժովի գործարանի» (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործից մինչև Տիտինա Լոփզիդուին ընդդեմ Թուրքիայի գործը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված ժամանակային սահմանափակումների (վաղեմության) խնդրին և միջժամանակային իրավունքի սկզբունքին վերաբերող հակափաստարկներին:

Որպես եզրակացություն նշվում է, որ, չնայած գործնական և քաղաքական խոչընդոտներին, Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջը ներկայումս ունի ընդհանրացված միջազգային իրավական հիմք, որը ենթադրում է ոչ թե պատմական արդարության վերականգնում որպես հայեցողական ակտ, այլ պետության կողմից պարտավորության շարունակական կատարում:

Բանալիքառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ռեպարացիա, պետության պատասխանատվություն, շարունակական խախտում, պետական իրավահաջորդություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 19.08.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 08.05.2026:

The article was submitted on 19.08.2025 and accepted for publication on 08.05.2026.

Статья поступила 19.08.2025 и была принята к публикации 08.05.2026.

Ինչպես հղել՝ Սարգիս Աղասյան, «Շարունակական խախտումների դոկտրինան և Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների միջազգային իրավական հիմքերը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 117-143:

How to cite: Sargis Aghasyan, "The Doctrine of Continuing Violations and the International Legal Basis of Reparations for the Armenian Genocide," *Ts'eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 117-143.

Как сослаться: Саркис Агасян, "Доктрина продолжающихся нарушений и международное правовое основание для возмещения ущерба за Геноцид армян," *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 117-143.

Ներածություն

20-րդ դարի վերջից և 21-րդ դարի սկզբից սկսած՝ նկատվում է զանգվածային վայրագությունների, այդ թվում՝ ցեղասպանությունների միջազգային իրավական որակման և դրանց համար պետական պատասխանատվության ճանաչման միտումի աննախագետակտիվացում: Այս զարգացումը պայմանավորված է ոչ միայն իրավագիտության մեջ գրանցվող դոկտրինալ առաջընթացով՝ «*jus cogens*»¹ և «*erga omnes*»² պարտավորությունների ամրագրումից մինչև պետության պատասխանատվության կոդիֆիկացում, այլև անցումային արդարադատության շրջանակում պատմական անարդարությունների վերաքննման ուղղությամբ համաշխարհային հանրության աճող ուշադրությամբ³: Այս դիտանկյունից Հայոց ցեղասպանությունը շարունակում է մնալ ոչ միայն պատմական, այլև իրավական ու քաղաքական քննարկումների առանցքում: Չնայած ավելի քան երեք տասնյակ պետությունների, ինչպես նաև Եվրոպական խորհրդարանի, Եվրոպայի խորհրդի, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովի և բազմաթիվ միջազգային մարմինների կողմից Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչմանը՝ ռեպարացիաների հարցը մնում է գործնականում չլուծված և հակասական: Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից միջազգային ցանկացած իրավախախտում առաջացնում է իրավական հետևանքներ, որոնցից առաջնային են խախտման դադարեցումը, չլրկնման երաշխիքների ապահովումը և վնասի լիարժեք հատուցումը: Այս սկզբունքները կոդիֆիկացված են 2001 թ. ՄԱԿ-ի միջազգային իրավական հանձնաժողովի ընդունած «Միջազգային իրավախախտումների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» հոդվածներում (այ-

1 «Jus cogens»-ը միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունք է, որից շեղումը որևէ պետության կողմից անթույլատրելի է: Միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմն ընդունվում և ճանաչվում է պետությունների միջազգային հանրության կողմից որպես նորմ, որից շեղում չի թույլատրվում, և որը կարող է փոփոխվել միայն միջազգային ընդհանուր իրավունքի նույնաբնույթ հաջորդ նորմով (տե՛ս «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» 1969 թ. Վիեննայի կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածը):

2 «Erga omnes» են այն պարտավորությունները, որոնք պետությունն ունի ողջ միջազգային հանրության նկատմամբ: Պետությունների որոշ պարտավորություններ վերաբերում են ողջ միջազգային հանրությանը, և բոլոր պետություններն ունեն իրավական շահ դրանց պաշտպանության հարցում (տե՛ս Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ «Barcelona Traction Case» գործով 1970 թ. որոշումը):

3 Տե՛ս Pablo de Greiff (ed.), *The Handbook of Reparations* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 1-17, տե՛ս նաև Ruti G. Teitel, *Transitional Justice* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 119-147:

սուիետ՝ ՄԻԴՊ), որոնք ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց ի գիտություն և ներկայացրեց կառավարությունների ուշադրությանը. ՄԻԴՊ-ն լայնորեն կիրառվում է որպես սովորության միջազգային իրավունքի բազմաթիվ նորմերի հեղինակավոր ձևակերպում, մասնավորապես՝ պետության պատասխանատվության (հոդված 1), խախտման դադարեցման (հոդված 30), լիարժեք հատուցման (հոդված 31) և ռեպարացիայի ձևերի (հոդվածներ 34-37) մասով⁴:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել, թե ժամանակակից միջազգային իրավունքի շրջանակներում որքանով է հնարավոր հիմնավորել Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվությունը Հայոց ցեղասպանության համար և դրանից բխող ռեպարացիոն պարտավորությունը: Հետազոտության հիմնական հարցն է՝ գոյություն ունենա՞րո՞ղ բավարար իրավական հիմքեր, որոնք թույլ կտան հաղթահարել ժամանակային սահմանափակումներին, միջժամանակային իրավունքին (intertemporal law)⁵ և պետական իրավահաջորդությանն առնչվող դասական հակափաստարկները:

Հոդվածի հիմնական թեզն այն է, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով գույքային, մշակութային և համայնքային իրավունքների խախտումները, ըստ ՄԻԴՊ-ի 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, շարունակական բնույթի միջազգային իրավախախտումներ են, ինչով պայմանավորված՝ պետության ռեպարացիոն պարտավորությունը պահպանվում է մինչև այդ խախտումների լիարժեք վերացումը: Այս մոտեցումը թույլ է տալիս ռեպարացիաների հարցը պատմական արդարության հարթությունից տեղափոխել ակտիվ իրավական պարտավորության դաշտ:

Հետազոտությունը հիմնված է դոկտրինալ իրավական վերլուծության վրա, որի շրջանակում ուսումնասիրվել են միջազգային իրավունքի առաջնային աղբյուրները՝ միջազգային պայմանագրերը (Վերսալի, Սևրի, Լոզանի, «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի մասին» կոնվենցիա, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա), սովորության նորմերը, դատական որոշումները (Միջազգային արդարադատության մշտական պալատի, Արդարադատության միջազգային դատարանի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի), ՄԱԿ-ի մարմինների փաստաթղթերը (ՄԻԴՊ, իրավական պաշտպանության միջոցի և հատուցման իրավունքի վերաբերյալ 2005 թ. հիմնական սկզբունքներ և ուղեցույցներ (Basic Principles 2005)), ինչպես նաև երկրորդային գրականությունը:

Կիրառվում է նաև համեմատական մոտեցում, որի շրջանակում Հայոց ցեղասպանության դեպքը դիտարկվում է զանգվածային պատմական անարդարությունների այլ դեպքերին զուգահեռ՝ քննարկելով Կիպրոսի Թուրքիայի կողմից օկուպացիայի հետևանքով սեփականության իրավունքի շարունակական խախտումները: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված դեպքերի վերլուծությանը, որի շրջանակում քննարկ-

4 St'u United Nations General Assembly Resolution 56/83, *Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, UN Doc. A/RES/56/83 (12 December 2001); James Crawford, *The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 74-80:

5 Միջժամանակային իրավունքը միջազգային իրավունքի սկզբունք է, որը սահմանում է, թե որ ժամանակի իրավական նորմերն են կիրառելի տվյալ իրավական իրավիճակը գնահատելիս:

վում են Միջազգային արդարադատության մշտական պալատի՝ «Խոժովի գործարանի» (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործով որոշումը, Արդարադատության միջազգային դատարանի (ԱՄԴ)՝ Բոսնիան ընդդեմ Սերբիայի և Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի գործերով վճիռները, ինչպես նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի՝ Տիտինա Լոիզիդուին ընդդեմ Թուրքիայի, Կիպրոսն ընդդեմ Թուրքիայի, Չիրագովն ընդդեմ Հայաստանի և Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի գործերով որոշումները:

Ռեպարացիաների հարցը միջազգային իրավունքում լայնորեն ուսումնասիրվել է ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական տեսանկյունից: Անցումային արդարադատության շրջանակում Պարլո դե Գրեյֆը ռեպարացիաները դիտարկում է որպես համակարգային միջոց՝ ուղղված զանգվածային իրավախախտումների հետևանքների հաղթահարմանը և զոհերի քաղաքացիական վստահության վերականգնմանը⁶: Ռուբի Թայթելը զարգացնում է անցումային արդարադատության մոդելը՝ ընդգծելով իրավունքի դերը պատմական արդարության վերականգնման գործընթացում որպես հաղորդակցության հատուկ ձև⁷: Նաոմի Ռոտ-Արիասան, սակայն, ուշադրություն է հրավիրում ռեպարացիաների կիրառման գործնական և իրավական սահմանափակումների վրա՝ ընդգծելով քաղաքական կամքի կարևորությունը⁸:

Պետության պատասխանատվության դոկտրինայի դասական հիմքերը զարգացրել են Ռոբերտո Ագոն և Ջեյմս Քրոուֆորդը, որոնցից հատկապես վերջինի աշխատությունները ՄԻՊԴ-ի վերաբերյալ կազմում են ժամանակակից պատասխանատվության ինստիտուտի տեսական հիմնաքարը⁹: Դայնա Շելթոնի ուսումնասիրությունը մարդու միջազգային իրավունքների բնագավառում ռեպարացիաների ձևերի վերաբերյալ ձևավորում է դոկտրինալ համապարփակ պատկեր¹⁰:

Հայոց ցեղասպանության իրավական ուսումնասիրությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Ալֆրեդ դե Զայասի 2010 թ. աշխատանքը՝ նվիրված 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիայի կիրառելիության խնդրին¹¹: Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների ուսումնասիրման խումբը (այսուհետ՝ ՀՅՌՈՒԽ)՝ Հենրի Թերիոյի նախագահությամբ և Ալֆրեդ դե Զայասի, Ջերմեյն Մաք-Քալփինի և Արա Պապյանի անդամությամբ, 2015 թ. հրապարակեց իր եզրափակիչ գեկույցը՝ «Արդարությամբ լուծում. Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաներ» (*«Resolution with*

6 St'u Pablo de Greiff, "Justice and Reparations," in *The Handbook of Reparations*, ed. Pablo de Greiff (Oxford: Oxford University Press, 2006), 451-477:

7 St'u Ruti G. Teitel, *Transitional Justice* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 27-46:

8 St'u Naomi Roht-Arriaza, "Reparations Decisions and Dilemmas," *Hastings International and Comparative Law Review* 27, no. 2 (2004): 157-219:

9 St'u James Crawford, *State Responsibility: The General Part* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 132-162:

10 St'u Dinah Shelton, *Remedies in International Human Rights Law*, 3rd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2015), 19-48:

11 St'u Alfred de Zayas, *The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention* (Beirut: Haigazian University Press, 2010), 41-62:

Justice: Reparations for the Armenian Genocide»), որն առաջարկում է ռեպարացիաների համապարփակ փաթեթ՝ ընդգրկելով գույքային, մշակութային և տարածքային բաղադրիչներ¹²: «Միջազգային քրեական իրավունքի հանդեսի» («International Criminal Law Review») 2014 թ. հատուկ համարը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության ռեպարացիաներին, ներառում է Ֆրեդերիկ Մեգրեի՝ շարունակական խախտումների դոկտրինայի կիրառելիության, Պատրիկ Դյումբերիի՝ Թուրքիայի՝ Օսմանյան կայսրությանը «շարունակող» պետություն լինելու հետևանքների և Մարկո Ռոսչինիի՝ պատմական անարդարությունների համար պետական պատասխանատվության հաստատման վերաբերյալ առանցքային վերլուծությունները¹³:

Չնայած այս ծավալուն գրականությանը՝ կա մեթոդաբանական բաց, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության հարցին վերաբերող հայալեզու իրավագիտական գրականությունը հիմնականում կենտրոնացած է պատմական և քաղաքական վերլուծության վրա, և համեմատաբար քիչ ուսումնասիրություններ են անդրադառնում շարունակական խախտման դոկտրինայի կիրառմանը՝ որպես ժամանակային սահմանափակումները հաղթահարող իրավական գործիքի: Մույն հոդվածը նպատակ ունի լրացնելու այդ բացը:

Ռեպարացիայի իրավական հիմքերը

Յեղասպանության արգելքը որպես «jus cogens» նորմ

Յեղասպանության արգելքը ժամանակակից միջազգային իրավունքում ճանաչված է որպես «jus cogens», այսինքն՝ ընդհանուր միջազգային իրավունքի այնպիսի կանոն, որից շեղում թույլատրելի չէ, և որը կարող է փոփոխվել միայն նույնաբնույթ հաջորդական կանոնով: Կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքների համընդհանուր և պարտադիր բնույթը ճանաչվել է ԱՄԴ-ի կողմից «Վերապահումներ ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի վերաբերյալ» («Reservations to the Genocide Convention») փաստաթղթի մասին խորհրդատվական եզրակացության մեջ դեռ 1951 թ., որում դատարանը նշեց, որ ցեղասպանության կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները ճանաչված են քաղաքակիրթ ազգերի կողմից որպես պարտավորող պետությունների համար՝ նույնիսկ առանց որևէ պայմանագրային պարտավորության¹⁴: Հարկ է նկատել, սակայն, որ 1951 թ. եզրակացությունը դեռևս չէր կիրառում «jus

12 Տե՛ս Henry C. Theriault, Alfred de Zayas, Jermaine O. McCalpin, and Ara Papian (Armenian Genocide Reparations Study Group), *Resolution with Justice: Reparations for the Armenian Genocide* (Worcester, MA: AGRSG, 2015), 30-50:

13 Տե՛ս *International Criminal Law Review* 14, no. 2 (2014), Special Issue on Armenian Genocide Reparations, ed. Henry C. Theriault: Մասնավորապես՝ Frédéric Mégret, “The Notion of ‘Continuous Violations’, Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights,” 317-331; Patrick Dumberry, “The Consequences of Turkey Being the ‘Continuing’ State of the Ottoman Empire in Terms of International Responsibility for Internationally Wrongful Acts,” 261-273; Marco Roscini, “Establishing State Responsibility for Historical Injustices: The Armenian Case,” 291-316:

14 Տե՛ս *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Advisory Opinion, ICJ Reports 1951, 15, at 23:

cogens»-ի՝ որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմի, հետագա եզրութաբանությունը. այն ճանաչեց կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքների համընդհանուր և պարտադիր բնույթը, մինչդեռ ցեղասպանության արգելքի՝ որպես «jus cogens» նորմի որակումը հետագայում զարգացավ դոկտրինայում և դատական պրակտիկայում:

Արդարադատության միջազգային դատարանը «Բարսելոնա Թրաքշն» (Barcelona Traction) գործով (1970 թ.) ձևակերպեց «erga omnes» պարտավորությունները՝ նշելով, որ «ժամանակակից միջազգային իրավունքում ցեղասպանությանը վերաբերող արարքները, ինչպես նաև մարդու ֆունդամենտալ իրավունքների սկզբունքները» ստեղծում են պարտավորություններ ողջ միջազգային հանրության հանդեպ, և բոլոր պետությունները կարող են համարվել իրավական շահ ունեցողներ դրանց պաշտպանության հարցում¹⁵: Հետագայում «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի կիրառումը (Բոսնիա և Հերցեգովինան ընդդեմ Սերբիայի և Մոնտենեգրոյի)» գործով (2007 թ.) Արդարադատության միջազգային դատարանը հաստատեց, որ ցեղասպանության արգելքը պարտավորող նորմ է բոլոր պետությունների համար՝ անկախ պայմանագրային հանգամանքից, և ունի «jus cogens» բնույթ¹⁶:

Կարևոր է նկատել, որ 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը նախորդել է 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիային: Սակայն, ինչպես հիմնավորում է Ալֆրեդ դե Զայասը, կոնվենցիան չստեղծեց ցեղասպանության արգելքը, այլ կոդիֆիկացրեց արդեն գոյություն ունեցող սովորության իրավունքի սկզբունքը: Իսկ «Նյուրնբերգյան տրիբունալը, 1946 թ. «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների» որակումը հիմնավորելիս հղում է կատարել Սևրի 1920 թ. պայմանագրի 230-րդ հոդվածին՝ որպես այդ որակման պատմական նախադեպի¹⁷:

Այս դոկտրինալ զարգացումները թույլ են տալիս հիմնավորել, որ ցեղասպանության արգելքի «jus cogens» նորմը կիրառելի է նաև 1915-1923 թթ. իրադարձությունների իրավական որակման համար: Ավելին՝ միջժամանակային իրավունքի պարադոքսը, ըստ որի՝ ակտը պետք է գնահատվի իր կատարման ժամանակ գործող իրավունքով, չի խոչընդոտում այս եզրահանգմանը ոչ թե այն պատճառով, որ «jus cogens»-ն ինքնին հետընթաց ուժ ունի, այլ որովհետև, ինչպես ստորև ցույց է տրվում, համապատասխան արարքների արգելքն արդեն գոյություն ուներ 1915 թ.՝ սովորության միջազգային իրավունքում, մարդկության օրենքներում և պատերազմի իրավունքում, իսկ հետագա փաստաթղթերը միայն կոդիֆիկացրին կամ հստակեցրին այն: Նման նորմերի

15 St'u *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*, Second Phase, Judgment, ICJ Reports 1970, 3, paras. 33-34:

16 St'u *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, ICJ Reports 2007, 43, para. 161:

17 St'u United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War* (London: HMSO, 1948), 35: St'u նաև De Zayas, *The Genocide against the Armenians*, 18-22:

առանձնահատկությունը դրանց ոչ դերոգատիվությունն¹⁸ է, ինչը նրանց հաղորդում է կիրառման տևողություն այնքան ժամանակ, քանի դեռ արարքը պահպանվում է:

Պետության պատասխանատվության սկզբունքը ՄԻՊՊ-ի շրջանակում

Ժամանակակից միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից մեկն այն է, որ պետության միջազգային յուրաքանչյուր իրավախախտում առաջացնում է այդ պետության միջազգային պատասխանատվությունը (ՄԻՊՊ, հոդված 1)¹⁹: Այս սկզբունքն ամրագրվեց 2001 թ., երբ Միջազգային իրավական հանձնաժողովն ավարտեց «Միջազգային իրավախախտումների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» հոդվածներն ամփոփող աշխատանքը, որից հետո ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան իր A/RES/56/83 (12 դեկտեմբերի 2001 թ.) բանաձևով ողջունեց փաստաթղթի ընդունումը: Թեև ՄԻՊՊ-ն պաշտոնապես չի ենթարկվել պայմանագրային ընդունման, այն լայնորեն ճանաչվում է որպես միջազգային սովորության իրավունքի վավերական արտացոլում, ինչն Արդարադատության միջազգային դատարանը բազմիցս հաստատել է իր որոշումներում²⁰:

ՄԻՊՊ-ի 31-րդ հոդվածով նախատեսվում է, որ պատասխանատու պետությունը պարտավոր է լիարժեք հատուցել միջազգային իրավախախտմամբ պատճառված վնասը²¹: 30-րդ հոդվածի համաձայն՝ պատասխանատու պետությունը պարտավոր է նաև դադարեցնել շարունակվող ապօրինի արարքը և անհրաժեշտության դեպքում տալ չկրկնման համապատասխան երաշխիքներ: Կարևոր է ընդգծել, որ պետության պատասխանատվությունը չի վերանում միայն այն պատճառով, որ խախտումը կատարվել է վաղ անցյալում. պետության միջազգային պատասխանատվությունը կարող է շարունակվել այն դեպքերում, երբ շարունակվում է հենց միջազգային իրավունքի խախտում հանդիսացող արարքը, և ոչ միայն դրա հետևանքները, իսկ համապատասխան միջազգային պարտավորությունը շարունակում է պարտադիր լինել տվյալ պետության համար:

Ռեպարացիայի ձևերը

ՄԻՊՊ-ի 34-րդ հոդվածը հստակ ձևակերպում է ռեպարացիայի երեք հիմնական

18 Որևէ իրավունքի, նորմի կամ կանոնի սահմանափակում, նախանց կամ մասնակի չկիրառում: Այս դեպքում ոչ-դերոգատիվությունը դրա ժխտումն է՝ այսինքն, չեն կարող սահմանափակվել կամ չկիրառվել:

19 Տե՛ս ARSIWA, Article 1: “Every internationally wrongful act of a State entails the international responsibility of that State”: Տե՛ս նաև ILC, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries*, Yearbook of the International Law Commission, vol. II, Part Two (2001), 32-33:

20 Տե՛ս, օրինակ, *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, Judgment, ICJ Reports 1997, 7, para. 47, որտեղ ICJ-ն հատկապես հղում է կատարել ARSIWA-ի դեռ նախագծային հոդվածներին՝ որպես սովորության իրավունքն արտացոլող հոդվածների:

21 ARSIWA, Article 31(1): “The responsible State is under an obligation to make full reparation for the injury caused by the internationally wrongful act.”

ձևերը՝ ռեստիտուցիա, փոխհատուցում և սատիսֆակցիա, որոնք կարող են կիրառվել առանձին կամ համատեղ՝ լիարժեք հատուցման նպատակով²²:

Ռեստիտուցիա

ՄԻՊԳ-ի 35-րդ հոդվածը ռեստիտուցիան սահմանում է որպես «մինչև իրավախախտումը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնում»: Միաժամանակ նույն հոդվածը ռեստիտուցիան պայմանավորում է երկու վերապահմամբ. Այն պարտադիր է միայն այնքանով, որքանով նյութապես հնարավոր է, և որքանով չի առաջացնում ռեստիտուցիայից բխող օգուտի համեմատ ակնհայտ անհամաչափ ծանրաբեռնվածություն: Այս սահմանափակումները էական նշանակություն ունեն հատկապես գույքային, մշակութային և, առավել ևս, տարածքային ռեստիտուցիայի համատեքստում, որտեղ իրացման հնարավորության և համաչափության հարցերը հատկապես սուր են: Ռեստիտուցիան ներառում է գույքի վերադարձը, տարածքների և իրավական կարգավիճակի վերականգնումը²³: Հայոց ցեղասպանության համատեքստում ռեստիտուցիան առաջին հերթին վերաբերում է բռնագրավված ունեցվածքին և մշակութային ժառանգությանը: Ինչպես նկատում է Ալֆրեդ դե Զայասը, «հայ համայնքի հողերը, շենքերը, բանկային հաշիվներն ու գույքի այլ տարրեր Թուրքիայում պարբերաբար բռնագրավվել են»²⁴, և եթե այդ զանգվածային բռնագրավման համար չի կատարվում ռեստիտուցիա, ապա ցեղասպանության հանցագործության հետևանքը մնում է չհաղթահարված:

Փոխհատուցում

ՄԻՊԳ-ի 36-րդ հոդվածով փոխհատուցումը նախատեսվում է այն դեպքում, երբ վնասը հնարավոր չէ հատուցել ռեստիտուցիայի միջոցով: Փոխհատուցումը պետք է ընդգրկի «ֆինանսապես գնահատելի ցանկացած վնաս»՝ ներառյալ նյութական վնասները, կորցրած եկամուտը և, որոշ պայմաններում, ոչ նյութական վնասը²⁵:

Սատիսֆակցիա

ՄԻՊԳ-ի 37-րդ հոդվածով սատիսֆակցիան նախատեսվում է այն դեպքում, երբ ռեստիտուցիան և փոխհատուցումը բավարար չեն լիարժեք ռեպարացիայի համար: Սատիսֆակցիան կարող է ներառել խախտման ճանաչումը, ամստասանքի

22 ARSIWA, Article 34: “Full reparation for the injury caused by the internationally wrongful act shall take the form of restitution, compensation and satisfaction, either singly or in combination.”

23 Crawford J., *The International Law Commission’s Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries*, Cambridge University Press, 2002, p. 213-219.

24 de Zayas A., “The Genocide against the Armenians 1915–1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention,” Haigazian University Press, Beirut, 2010.

25 ARSIWA, Article 36(2): “The compensation shall cover any financially assessable damage including loss of profits insofar as it is established.”

արտահայտումը, պաշտոնական ներողությունը կամ այլ համապատասխան տարրեր²⁶: Կարևոր է հստակեցնել, թե ում արարքները կարող են որակվել որպես սատիսֆակցիա. պետության պատասխանատվության իմաստով սատիսֆակցիան ենթադրում է հենց պատասխանատու պետության կողմից խախտման ճանաչումը, ավստասանքի արտահայտումը կամ ներողությունը Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը երրորդ պետությունների կողմից, քաղաքականապես կարևոր է, սակայն ինքնին չի կազմում պատասխանատու պետության սատիսֆակցիա: Որպես այդպիսին կարող են դիտարկվել միայն Թուրքիայի՝ որպես պատասխանատու պետության որոշակի նախաձեռնությունները, որոնք, սակայն, պահանջում են առանձին նույնականացում և իրավական գնահատում: Ինչպես ընդգծվում է ՀՅՈՒՈԻԽ-ի զեկույցում, սատիսֆակցիան չի կարող փոխարինել իրավական ռեպարացիաներին և ընդամենը լիարժեք հատուցման մի մասն է:

Միջազգային դատական պրակտիկան

«Խոժովի գործարանի» (Chorzów Factory) սկզբունքը

Միջազգային իրավունքում ռեպարացիայի ինստիտուտի դոկտրինալ հիմքը դրել է Միջազգային արդարադատության մշտական պալատը 1928 թ. «Խոժովի գործարանի» (Chorzów Factory) (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործով: Իր՝ ըստ էության փաստարկման 73-րդ պարագրաֆում Միջազգային արդարադատության մշտական պալատը ձևակերպեց այն հիմնարար սկզբունքը, որ ռեպարացիան պետք է «որքան հնարավոր է վերացնի անօրինական արարքի բոլոր հետևանքները և վերականգնի այն վիճակը, որը մեծ հավանականությամբ կլիներ, եթե այդ արարքը չկատարվեր»²⁷: Այս ձևակերպումը՝ որպես «*restitutio in integrum*»²⁸ սկզբունքի կանոնական արտահայտություն, ներառվել է ՄԻՊ-ում և շարունակում է մնալ ռեպարացիաների ողջ ինստիտուտի հիմնաքարը:

Կարևոր է ընդգծել, որ «Խոժովի գործարանի» սկզբունքը կիրառելի է անկախ խախտման հատուկ բնույթից: Ավելին՝ դատարանը հստակ ձևակերպեց, որ ռեպարացիայի պարտավորությունը «անօրինական ակտի անխուսափելի լրացումն է», այսինքն՝ ի հայտ է գալիս «*ipso facto*»²⁹ նույնիսկ առանց որևէ պայմանագրային դրույթի հստակ նախատեսման:

26 International Law Commission, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries*, 2001, Article 37(2).

27 *Factory at Chorzów (Germany v. Poland)*, Merits, Judgment No. 13, PCIJ Series A, No. 17 (1928): 47. Բնագիրն անգլերեն. «... reparation must, as far as possible, wipe out all the consequences of the illegal act and re-establish the situation which would, in all probability, have existed if that act had not been committed»:

28 «*Restitutio in integrum*» («լիակատար վերականգնում» կամ «սկզբնական վիճակի վերականգնում») միջազգային իրավունքում նշանակում է խախտումից առաջ եղած վիճակի հնարավորիս վերականգնում:

29 «*Ipso facto*» («ինքնին այդ փաստով» կամ «հենց այդ հանգամանքով պայմանավորված») նշանակում է, որ հետևանքն առաջանում է հենց փաստի ուժով՝ առանց լրացուցիչ պայմանների:

«Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի կիրառումը (Բոսնիա և Հերցեգովինան ընդդեմ Սերբիայի և Մոնտենեգրոյի)»

ԱՄԴ-ի 2007 թ. վճիռը «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի կիրառումը (Բոսնիա և Հերցեգովինան ընդդեմ Սերբիայի և Մոնտենեգրոյի)» գործով աննախադեպ նշանակություն ունի սույն թեմայի համար: Թեև դատարանը վճռեց, որ Սերբիան չի կատարել ցեղասպանություն, բայց Սրեբրենիցայի դեպքի առնչությամբ հաստատեց, որ Սերբիան խախտել է ցեղասպանության կոնվենցիայի առաջին հոդվածով նախատեսված՝ ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու պարտավորությունը, ինչի հետևանքով առաջացել է պետության պատասխանատվությունը³⁰: Այս վճիռը կարևոր է երկու պատճառով. առաջին՝ այն հաստատեց, որ ցեղասպանության կոնվենցիայի խախտումը կարող է առաջացնել ոչ միայն անհատական քրեական, այլև պետական պատասխանատվություն, և երկրորդ՝ այն ընդունեց, որ ցեղասպանության արգելքի «*erga omnes*» նորմը դատավարական հատուկ հետևանքներ ունի: Միաժամանակ պետք է հստակ նշել այս նախադեպի սահմանը. գործը հաստատում է, որ ցեղասպանությունը կարող է առաջացնել պետության պատասխանատվություն, սակայն ինքնին չի հիմնավորում իրավագործություն կամ պատասխանատվություն մինչ 1948 թ. տեղի ունեցած դեպքերի համար, քանի որ ԱՄԴ-ի ցեղասպանության գործերը սովորաբար սահմանափակված են կոնվենցիայի IX հոդվածով և դրա ժամանակային գործողության շրջանակով: Սա հատկապես ակնհայտ դարձավ Խորվաթիան ընդդեմ Սերբիայի գործում՝ պատասխանող պետության՝ կոնվենցիայով պարտավորված դառնալուց առաջ ընկած դեպքերի «*ratione temporis*» խնդրի առնչությամբ: Ուստի Հայոց ցեղասպանության պարագայում այս նախադեպը հենվելի է միմիայն պետական պատասխանատվության սկզբունքի, այլ ոչ թե նախակոնվենցիոն դեպքերի ժամանակային իրավագործության հարցում

Լոիզիդուն ընդդեմ Թուրքիայի շարունակական խախտման դոկտրինան

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 1996 թ. դեկտեմբերի 18-ի վճիռը Լոիզիդուն ընդդեմ Թուրքիայի գործով սույն թեմայի համար ունի առանցքային նշանակություն: Կիպրոսի քաղաքացի Տիտինա Լոիզիդուն, ով սեփականատեր էր Հյուսիսային Կիպրոսի օկուպացված տարածքում, դիմել էր Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան՝ պնդելով, որ Թուրքիան, թույլ չտալով իրեն հասնել իր սեփականությանը, խախտել է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածը (սեփականության պաշտպանություն): Դատարանը մերժեց Թուրքիայի «*ratione temporis*»³¹ առարկությունը՝ պատճառաբանելով, որ սեփականության հասանելիության շարունակվող մերժումը շարունակական խախտում

30 Տե՛ս *Application of the Genocide Convention (Bosnia v. Serbia)*, paras. 425-438:

31 «*Ratione temporis*» նշանակում է «դատարանի իրավասության սահմանափակում ժամանակի հիմքով»:

է, որը դատարանի ժամանակային իրավագործության շրջանակում է³²: Միաժամանակ Լոիզիդուի անալոգիան չի կարող ուղղակիորեն փոխադրվել Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանի գույքի վրա առանց մի շարք էական տարբերությունների հաշվառման. Լոիզիդուի գործը վերաբերում էր կենդանի դիմումատուի, նրա կողմից նույնականացված սեփականության, Թուրքիայի փաստացի վերահսկողության և կոնվենցիայի կիրառելիությունից հետո սեփականության հասանելիության շարունակվող մերժմանը: Հայոց ցեղասպանության գույքային պահանջները, ընդհակառակը, պահանջում են առանձին ապացուցողական և ժամանակային կամուրջ՝ սեփականության իրավունքի ապացուցում, շարունակվող սեփականատիրություն, «*ratione temporis*», ներքին միջոցների սպառում և վավերացումից հետո կատարված վարքագիծ:

Լոիզիդուի վճիռը դոկտրինալ կարևոր նորույթ ներմուծեց Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկայում՝ հաստատելով, որ սեփականության հասանելիության մերժումը, որն ընթացակարգային մակարդակում տեղի է ունեցել մինչև Թուրքիայի կողմից կոնվենցիայի վավերացումը, ստեղծում է շարունակվող իրավախախտում, որը ենթակա է դատարանի իրավասությանն այնքան ժամանակ, քանի դեռ խախտումը պահպանվում է: Հետագայում այս մոտեցումը հաստատվեց Կիպրոսն ընդդեմ Թուրքիայի (2001 թ.) միջպետական գործում, որի առնչությամբ դատարանը վճռեց, որ Թուրքիան պատասխանատու է բազմաթիվ շարունակական խախտումների համար Հյուսիսային Կիպրոսում: Հարկ է, սակայն, հաշվի առնել նաև հետագա էական ճշգրտումները, մասնավորապես՝ Դեմոպուլոսն ընդդեմ Թուրքիայի (2010 թ.) գործը, որով դատարանը դիմումատուներից պահանջեց նախ սպառել Հյուսիսային Կիպրոսի անշարժ գույքի հանձնաժողովի (Immovable Property Commission) ներքին միջոցը: Այս նախադեպը ցույց է տալիս, որ ներքին միջոցների սպառման պահանջը կենտրոնական նշանակություն ունի Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում ցանկացած ռազմավարության համար, ուստի Լոիզիդուն այս հարցում վերջնակետ չէ:

Ֆրեդերիկ Մեգրեն 2014 թ. իր կարևոր ուսումնասիրության մեջ հանգամանորեն վերլուծել է Լոիզիդուի և Կիպրոսն ընդդեմ Թուրքիայի գործերի ստեղծած նախադեպային հնարավորությունները հայության՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով բռնագրավված սեփականության դեպքում³³: Չնայած Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի սահմանափակ «*ratione temporis*» իրավագործությանը 1915 թ. իրադարձությունների առումով՝ Մեգրենի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ շարունակական խախտման դոկտրինան կարող է որոշ գույքային պահանջների համար ապահովել փաստարկելի (*arguable*) իրավական շրջանակ՝ պայմանավորված սեփականության իրավունքի ապացուցմամբ, «*ratione temporis*»-ով, ներքին միջոցների սպառմամբ և իրավագործության սահմանափակումներով:

32 *St' u Loizidou v. Turkey (Merits)*, Application No. 15318/89, Judgment of 18 December 1996, ECHR Reports 1996-VI 2216, paras. 41-47, 56-57:

33 *St' u Mégret*, “The Notion of ‘Continuous Violations’, Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights,” 317-331, esp. 325-330:

Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի գործով սահմանափակումը

ԱՄԴ-ի 2012 թ. վճիռը «Պետության դատական իմունիտետ (Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի)» գործով ցույց է տալիս, որ նույնիսկ միջազգային ծանր հանցագործությունների դեպքում գործնականում կարող են առաջանալ պետությունների իմունիտետի հետ կապված խոչընդոտներ, որոնք սահմանափակում են ռեպարացիաների պահանջների իրացումն ազգային դատարաններում³⁴։ Դատարանը վճռեց, որ պետական իմունիտետի՝ միջազգային սովորության իրավունքի կանոնը կիրառելի է նույնիսկ «*jus cogens*» նորմերի լուրջ խախտումների դեպքում։ Այս վճիռը կարևոր նախազգուշացում է. ռեպարացիաների ռազմավարությունը չի կարող հենվել միայն ազգային դատարանների վրա և պետք է հիմնականում հիմնված լինի դիվանագիտական ու միջպետական մեխանիզմների վրա։

Ժամանակային խնդիրը. վաղեմություն և միջժամանակային իրավունք (ժամանակի ընթացքում կիրառվող իրավունքի կանոններ)

Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջի դեմ առաջ քաշվող երկու հիմնական հակափաստարկները ժամանակին առնչվող տարրերն են՝ վաղեմությունը և միջժամանակային իրավունքի սկզբունքը։ Սույն բաժնում քննարկվում են այս երկու փաստարկները, և ցույց է տրվում դրանց անբավարարությունը։

Միջազգային իրավունքի գերակշռող դիրքորոշման համաձայն՝ «*jus cogens*» նորմերի խախտումները, այդ թվում՝ ցեղասպանությունը, ենթակա չեն վաղեմության ժամկետի կիրառմանը։ Այս սկզբունքը պաշտոնական ձևակերպում ստացավ 1968 թ. ՄԱԿ-ի «Ռազմական հանցագործությունների նկատմամբ և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» կոնվենցիայում, որի 1-ին հոդվածով հստակ ամրագրվեց, որ վաղեմությունը կիրառելի չէ ցեղասպանության հանցագործության համար³⁵։

Թեև Թուրքիան չի վավերացրել այս կոնվենցիան, դրա սկզբունքը ճանաչվում է միջազգային սովորության իրավունքի մաս, ինչը հաստատվում է ինչպես ՄԱԿ-ի մարմինների դիրքորոշումով, այնպես էլ պետական պրակտիկայով։ Դե Զայասը՝ որպես ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի նախկին քարտուղար, հատկապես ընդգծում է, որ «քանի որ ցեղասպանության հանցագործությունը փաստացի և իրավական առումով շարունակական բնույթ ունի, ռեստիտուցիայի միջոցը ժամանակի անցումով չի փակվել»³⁶։

Միջժամանակային իրավունքի սկզբունքը՝ ձևակերպված դեռ Մաքս Հյուբերի կողմից

34 *St'u Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, Judgment, ICJ Reports 2012, 99, paras. 91-97:

35 *St'u Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity*, 26 November 1968, 754 UNTS 73, Article 1:

36 De Zayas, *The Genocide against the Armenians*, 56: Բնագիրն անգլերեն. «... because of the continuing character of the crime of genocide in factual and legal terms, the remedy of restitution has not been foreclosed by the passage of time»:

1928 թ. Պալմաս կղզու (Նիդերլանդներն ընդդեմ ԱՄՆ-ի) գործով արբիտրաժային վճռում, պահանջում է, որ իրավական ակտը գնահատվի դրա շրջանում գործող իրավունքի համատեքստում և ոչ թե հետագայում զարգացած նորմերի շրջանակում³⁷։ Հակառակողները, հենվելով այս սկզբունքի վրա, պնդում են, որ քանի որ 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիան 1915 թ. գոյություն չի ունեցել, Թուրքիան չի կարող պատասխան տալ դրա ընդունումից առաջ կատարված արարքների համար։

Այս փաստարկը, սակայն, թերի է երեք պատճառով։ Առաջին՝ ինչպես արդեն ցույց է տրվել, ցեղասպանության արգելքն ունեն սովորության ու «jus cogens» բնույթ դեռ կոնվենցիայի ընդունումից առաջ։ Կոնվենցիան կողմնակալացրեց, այլ ոչ թե ստեղծեց արգելքը։ Երկրորդ՝ 1915 թ. առաջ էլ՝ դեռ վաղուց, արգելված էին քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ պատերազմական հանցագործությունները՝ ըստ 1899 և 1907 թթ. Հաագայի կոնվենցիաների, Մարտենսի կետի և մարդկության օրենքների ընդհանուր սկզբունքների։ Հենց դրանցով են առաջնորդվել Անտանտի դաշնակիցները 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությամբ, որով Թուրքիայի կառավարությունը զգուշացվում էր «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված նոր հանցագործությունների» համար անձնական պատասխանատվության մասին։ Հարկ է, սակայն, հստակ տարբերակել իրավական կարգերը. 1899 և 1907 թթ. Հաագայի կոնվենցիաները, Մարտենսի կետը և մարդկության օրենքները հիմնավորում են քաղաքացիական բնակչության դեմ ուղղված զանգվածային սպանությունների, տեղահանությունների ու հարձակումների ապօրինիությունը 1915 թ. դրությամբ, սակայն այս նորմերից բխող պետական պատասխանատվությունն ու ռեպարացիոն պարտավորությունը պետք է առանձին հիմնավորվեն (դ՞ր նորմը, դ՞ր սուբյեկտի նկատմամբ), և ոչ թե ստացվեն ուղղակիորեն հետագա «ցեղասպանություն» եզրույթից։

Երրորդ՝ Սևրի 1920 թ. պայմանագրի 230-րդ հոդվածը, որով օսմանյան կառավարությունը պարտավորվեց Անտանտի պետություններին հանձնել Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատու անձանց, հաստատում է, որ արդեն այդ ժամանակ Թուրքիայի պարտավորությունները ճանաչվում էին որպես իրավաբանական և ոչ թե միայն բարոյական։ Թեև պայմանագիրը երբեք չվավերացվեց, դրա 230-րդ հոդվածը հետագայում ՄԱԿ-ի պատերազմական հանցագործությունների հանձնաժողովի կողմից որակվեց որպես Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի կանոնադրությունների 6c և 5c հոդվածների՝ «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների» կարգի ուղղակի նախադեպ³⁸։ Հարկ է հստակեցնել Սևրի պայմանագրի իրավական կարգավիճակը. քանի որ պայմանագիրը երբեք չվավերացվեց և ուժի մեջ չմտավ, 230-րդ հոդվածը պետք է դիտարկել առաջին հերթին որպես իրավական պատասխանատվության ժամանակակից ճանաչման վկայություն, այլ ոչ թե որպես ներկայիս պարտավորությունների ուղղակի և պարտադիր աղբյուր։

37 Տե՛ս *Island of Palmas Case (Netherlands v. United States)*, Award of 4 April 1928, 2 RIAA 829, 845 (per arbitrator Max Huber)։ Տե՛ս նաև Rosalyn Higgins, *Problems and Process: International Law and How We Use It* (Oxford: Clarendon Press, 1994), 173-177։

38 Տե՛ս United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission*, 35։ Տե՛ս նաև H. Rep. No. 106-933 (2000), United States Congress։

Ինչպես ընդգծել է Ռոզալին Հիգինսը՝ Արդարադատության միջազգային դատա-
րանի նախկին նախագահը, միջժամանակային իրավունքի սկզբունքը չպետք է դի-
տարկվի որպես հին ժամանակների հանցագործություններն ընթացիկ իրավական
հետևանքներից արտագատելու մեխանիզմ, հատկապես այն դեպքերում, երբ նոր
կանոնները ոչ թե ստեղծում են նոր պարտավորություններ, այլ կոդիֆիկացնում են
արդեն գոյություն ունեցողները: Բացի այդ՝ շարունակական խախտումների դեպքում
միջժամանակային իրավունքի սկզբունքն ինքնին չի դառնում անկիրառելի. որոշիչն
այն է, որ շարունակվող վարքագիծը պետք է խախտի հենց այդ վարքագծի պահին
պետության համար պարտադիր պարտավորությունը:

Ռեպարացիաների կիրարկումը որպես իրավական շարունակական պարտավորություն

ՄԻՊՊ-ի 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի դոկտրինալ վերլուծությունը

Սույն հոդվածի առանցքային ներդրումը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների
իրավական որակումն է որպես շարունակական խախտում՝ ՄԻՊՊ-ի 14-րդ հոդվածի
2-րդ մասի համաձայն, որով ամրագրվում է. «Շարունակական բնույթ ունեցող մի-
ջազգային իրավախախտումը տարածվում է այն ամբողջ ժամանակահատվածի վրա,
որի ընթացքում գործողությունը շարունակվում է և մնում է անհամապատասխան
միջազգային պարտավորությանը»³⁹:

ՄԻՀ-ի մեկնաբանությունը 14-րդ հոդվածի վերաբերյալ տարբերակում է «ակնթար-
թային» (instantaneous) և «շարունակական» (continuing) գործողությունները: Շարու-
նակական գործողության առանձնահատկությունն այն է, որ խախտումը չի սպառվում
մի պահով, այլ պահպանվում է որպես իրավական վիճակ: Կարևոր է հատկապես
տարբերակել շարունակական խախտումն անցյալ գործողության շարունակական
հետևանքից: Առաջինն ակտիվ իրավախախտում է, որի համար գործում է պետության
պարտականությունը՝ դադարեցնելու խախտումը (ՄԻՊՊ, հոդված 30):

Հայոց ցեղասպանության շարունակվող ապօրինի վիճակը

Հայոց ցեղասպանության պարագայում ապօրինի վիճակը դրսևորվում է մի շարք
շարունակական խախտումներով, որոնք պահպանվում են մինչ օրս և ակտիվ իրա-
վախախտում են:

Առաջին՝ սեփականության շարունակվող ժխտում: 1915-1923 թթ. օսմանյան իշխա-
նությունների բռնագրաված հայկական մասնավոր, համայնքային ու եկեղեցական
գույքը երբեք չի վերադարձվել իր սեփականատերերին և նրանց ժառանգներին:
Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես Օսմանյան կայսրության պետական իրա-

39 ARSIWA, Article 14(2): “The breach of an international obligation by an act of a State having a continuing character extends over the entire period during which the act continues and remains not in conformity with the international obligation.” Տե՛ս նաև ILC, *Commentaries* (2001), 59-62:

վահաջորդը, շարունակում է վերահսկողություն իրականացնել այդ գույքի նկատմամբ, ինչը Լոիզիդուի դոկտրինայի լույսի ներքո թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով պաշտպանված սեփականության իրավունքի շարունակական խախտում է:

Թաներ Աբչամի մանրագին հետազոտությունները, որոնք հիմնված են Թուրքիայի Հանրապետության ընդունած «Լքյալ գույքի մասին» օրենսդրության վրա (հատկապես՝ 1915 թ. «Tehcir Kanunu»-ն, 1923-1928 թթ. ընդունված հաջորդական օրենքները և ավելի ուշ՝ 1958 թ. վճռագիրը ոչ մուսուլմանական կոմունային հիմնադրամների մասին), ցույց են տալիս, որ բռնագրավումը ոչ թե մեկանգամյա գործողություն էր, այլ պարբերական իրավական գործընթաց, որը շարունակվել է Թուրքիայի Հանրապետության ողջ պատմության ընթացքում⁴⁰:

Երկրորդ՝ մշակութային ժառանգության ոչնչացում: Փաստագրված է, որ Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների և գերեզմանատների ոչնչացումը կամ ձևափոխումը շարունակվել է 20-րդ դարի ողջ ընթացքում և որոշ դեպքերում շարունակվում է առ այսօր: Հայկական մշակութային հուշարձանների ոչնչացման մասին հաշվետվությունները, որոնք պատրաստել են Տիգրան Գույումջյանը և այլ հայագետ-մասնագետներ, ցույց են տալիս, որ 1914 թ. գոյություն ունեցող մոտ 2 500 հայկական եկեղեցիների մեծ մասը ոչնչացվել, լքվել կամ վերածվել է մզկիթի, ամբարի կամ զորանոցի: Մշակութային ժառանգության ոչնչացման այս շարունակական գործընթացը մշակութային իրավունքների, ինչպես նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. համաշխարհային ժառանգության մասին կոնվենցիայով նախատեսված ընդհանուր պարտականությունների խախտում է: Այս պնդումը մշակութային ժառանգության մասով պահանջում է առավել ճշգրիտ իրավական հիմնավորում և ապացույցներ. անհրաժեշտ է նշել, թե կոնկրետ որ պարտավորություններն են պարտադիր Թուրքիայի համար և ի՞նչ ամսաթիվից: Մասնավորապես՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. կոնվենցիան Թուրքիայի համար պարտադիր է դառնում նրա վավերացման պահից (ըստ առկա տվյալների՝ 1983 թ.)՝ ենթակա ճշգրտման և հղումով հաստատման), ուստի մինչ այդ ամսաթիվը կատարված ոչնչացումները պետք է գնահատվեն ընդհանուր ու սովորության նորմերի լույսի ներքո, իսկ դրանից հետո շարունակվող գործողություններն ու անգործությունը՝ հենց կոնվենցիայի շրջանակում: Ցանկալի է նաև փաստագրել կոնկրետ ոչնչացման դեպքերն ու դրանց ժամանակագրությունը:

Երրորդ՝ տեղահանված համայնքի իրավունքների չվերականգնում: Հայոց ցեղասպանության հետևանքով տեղահանված հայերի ժառանգները ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ Սփյուռքում շարունակում են զրկված մնալ հայրենի տուն վերադառնալու իրավունքից՝ առանց Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և ՄԱԿ-ի 2005 թ. Հիմնական սկզբունքների («Իրավական պաշտպանության միջոցի և հատուցման իրավունքի վերաբերյալ հիմնական սկզբունքներ և

40 St'ü Taner Akçam, "The Spirit of the Law: Following the Traces of Genocide in the Law of Abandoned Property," *International Criminal Law Review* 14, no. 2 (2014): 377-395: St'ü Taner Akçam and Ümit Kurt, *The Spirit of the Laws: The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide* (New York: Berghahn Books, 2015), 37-94:

նուդեցույցներ») շրջանակում երաշխավորված միջոցների: Այս իրավունքի իրավական աղբյուրը պետք է հստակ նշվի. այն կարող է հիմնվել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի և թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի (ICCPR) համապատասխան դրույթների կամ սովորության իրավունքի վրա: Ինչ վերաբերում է 2005 թ. Հիմնական սկզբունքներին, ապա դրանք «փափուկ իրավունք» բնույթի ուղեցույց են և ինքնին չեն ստեղծում դատական ատյան կամ Թուրքիայի դեմ ուղղակիորեն իրացվելի անհատական իրավունք:

Թուրքիայի՝ Օսմանյան կայսրությանը շարունակող պետություն լինելու հարցը

Շարունակական խախտման դոկտրինայի կիրառման համար կարևոր է հիմնավորել, որ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետությունը կրում է պատասխանատվություն Օսմանյան կայսրության գործողությունների համար: Միջազգային իրավագիտության մեջ գերակշռող դիրքորոշումը, որը հաստատվում է Պատրիկ Դյումբերիի մանրագնին վերլուծությամբ, այն է, որ Թուրքիան Օսմանյան կայսրությանը «շարունակող պետություն» («continuing state») է, այլ ոչ թե իրավահաջորդ. այս կարգավիճակը ենթադրում է, որ պետության միջազգային իրավաբանական անձը պահպանվել է, հետևաբար պետական պատասխանատվությունը՝ ևս⁴¹: Արդարության համար հարկ է նշել, որ այս դիրքորոշումն անվիճելի չէ. այնպիսի հեղինակներ, ինչպիսին Էմրե Օքթեմն է, պնդում են, որ 1923 թ. Թուրքիայի Հանրապետությունը ձևավորվել է որպես նոր պետական սուբյեկտ՝ Օսմանյան կայսրության հետ իրավաբանական անձի ընդհատմամբ: Այս հակափաստարկը, սակայն, պակաս համոզիչ է, քանի որ, ինչպես ցույց են տալիս Դյումբերին և Ավետյանը, Թուրքիան փաստացի ստանձնել է Օսմանյան կայսրության պարտքերը, պայմանագրային հարաբերությունները և ակտիվները, ինչը համատեղելի է շարունակող, այլ ոչ թե նոր պետության կարգավիճակի հետ, և անհամատեղելի է իրավահաջորդության ընտրովի մերժման հետ:

Վահագն Ավետյանը, պատասխանելով Պուլատ Թաքարի և Մաքսիմ Գաունի դիրքորոշմանը, հանգամանորեն ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը ոչ միայն պաշտոնապես է Օսմանյան կայսրությանը շարունակող պետությունը, այլև փաստացի շարունակել է Օսմանյան կայսրության սկսած ապօրինի գործողությունները հայերի դեմ՝ հատկապես լքյալ գույքի օրենսդրությունը կիրառելով նաև 1923 թ. և հետագա տասնամյակներում: Այս հանգամանքները՝ շարունակական պետականությունը և բուն ապօրինի վիճակի շարունակումը, հաստատում են Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվությունը:

41 St' u Dumberry, "The Consequences of Turkey Being the 'Continuing' State of the Ottoman Empire in Terms of International Responsibility for Internationally Wrongful Acts," 261-273: St' u նաև Vahagn Avedian, "State Identity, Continuity, and Responsibility: The Ottoman Empire, the Republic of Turkey and the Armenian Genocide," *European Journal of International Law* 23, no. 3 (2012): 797-820:

Կոնկրետ իրավական պահանջներ

Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների հարցի առավել արդյունավետ ներկայացման համար անհրաժեշտ է խնդիրը ընդհանուր ձևակերպումների դաշտից տեղափոխել կոնկրետ իրավական պահանջների հարթություն: Ստորև ներկայացված դասակարգումը հիմնված է ՀՅՈՒՄԻՄ-ի 2015 թ. գեկույցի վրա՝ դոկտրինալ որոշակի ճշգրտումներով:

Գույքային պահանջներ

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո զանգվածայնորեն բռնազրավված հայկական գույքն ընդգրկում է անշարժ գույք (բնակելի տներ, գյուղատնտեսական հողեր, քաղաքային անշարժ գույք), կոմերցիոն ակտիվներ (բիզնեսներ, արհեստանոցներ, ֆինանսական ակտիվներ՝ ներառյալ բանկային հաշիվներն ու ապահովագրական պոլիսները) և, ի վերջո, եկեղեցական ու համայնքային սեփականությունը: ՀՅՈՒՄԻՄ-ի գեկույցում առաջարկվում է հաշվարկային մեթոդ, որը հենվում է 1919 թ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի ընթացքում Պոդոս Նուբարի և հայկական պատվիրակության կազմած հաշվարկների վրա՝ լրացված ժամանակակից ակտուարական ճշգրտումներով: Այս պահանջները կարող են հիմնավորվել ինչպես ՄԻՊԴ-ի 35-րդ և 36-րդ հոդվածներով (ռեստիտուցիա և փոխհատուցում), այնպես էլ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի շարունակական խախտման հիմքով: Միաժամանակ գործնական մակարդակում գույքային պահանջներն անխուսափելիորեն կանգնում են ապացուցողական և ընդունելիության մի շարք հարցերի առջև, որոնք պահանջում են առանձին քննարկում. սեփականության իրավունքի ապացուցումը, դիմողի դատավարական լեգիտիմությունը, ժառանգական իրավահաջորդությունը, բռնազրավման փաստի փաստագրումը, գույքի նկատմամբ Թուրքիայի ներկայիս վերահսկողությունը, թուրքական ներքին միջոցների սպառումը և ընտրված ատյանի, մասնավորապես՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի «ratione temporis» իրավագործության շրջանակը: Այս հարցերի վերլուծությունը գույքային ցանկացած պահանջի կենսունակության նախապայմանն է:

Անհատական մակարդակում գրանցվել են մասնակի ճանաչման դեպքեր. 2004-2005 թթ. «New York Life Insurance Company»-ի և «AXA»-ի դեմ ԱՄՆ-ի դատարաններում հարուցված դասակարգային հայցերը հանգեցրին համապատասխանաբար 20 և 17 միլիոն դոլարի համաձայնության, որոնք վճարվել են ցեղասպանության զոհերի ժառանգներին: Կարևոր է, սակայն, ճշգրտել այս դեպքերի նշանակությունը. դրանք մասնավոր ապահովագրական վեճերի կարգավորումներ էին, այլ ոչ թե Թուրքիայի պետական պատասխանատվությունը կամ շարունակական խախտումը հաստատող դատական ակտեր: Ուստի դրանք օգտակար են որպես փաստագրման և գնահատման մեթոդաբանության, ինչպես նաև դատավարական կենսունակության օրինակ, սակայն չեն ստեղծում նախադեպ Թուրքիայի միջազգային պատասխանատվության համար:

Մշակութային և կրոնական ժառանգություն

Մշակութային ռեստիտուցիայի պահանջներն ընդգրկում են՝ ա) պահպանված հայկական եկեղեցիների ու վանքերի վերադարձը՝ ներառյալ Աղթամարի Սուրբ Խաչը, Աղբակի վանքը և բազմաթիվ այլ կառույցներ, բ) ոչնչացված հուշարձանների վերակառուցումը կամ համարժեք փոխհատուցումը, գ) մշակութային արժեքների վերադարձը՝ ներառյալ ձեռագրերը, սրբապատկերներն ու լիտուրգիական իրերը, որոնք գտնվում են թուրքական պետական թանգարաններում կամ մասնավոր հավաքածուներում, դ) պատմական հիշողության պաշտպանության երաշխիքները:

Հատկապես նշանակալից է Կիլիկիայի կաթողիկոսության 2015 թ. ընդունված հայցը Սսի (այժմ՝ Քոզան) Սուրբ Աթոռի վերադարձի վերաբերյալ, որը ներկայացվել է Թուրքիայի սահմանադրական դատարանին, ապա՝ անհաջող արդյունքից հետո՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանին: Թեև երկու դատարաններն էլ կիրառեցին գործն անընդունելի ճանաչելու կանոնները՝ հիմնականում ներքին միջոցների չսպառման հիմքով, բայց և այնպես նման հայցերի շարունակական ներկայացումը կարևոր է իրավական ռազմավարության առումով՝ որպես Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի «ratione temporis» իրավագործության շրջանակների ընդլայնման համար ճնշում:

Տարածքային հարցեր

Տարածքային ռեստիտուցիայի հարցը պահանջում է ընդգծված զգուշավոր մոտեցում իրավական, քաղաքական ու գործնական բարդությունների պատճառով: Իրավական տեսանկյունից կարելի է հիշել Սևրի 1920 թ. պայմանագիրը, որի 88-րդ հոդվածով Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանը որպես «ազատ և անկախ պետություն», իսկ 89-93-րդ հոդվածներով ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին վստահվեց Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի որոշումը, որը պետք է անցներ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներով՝ Հայաստանին տալով ելք Սև ծով⁴²: 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին Վիլսոնի արբիտրաժային վճիռը հաստատեց այդ սահմանը:

Զնայած Սևրի պայմանագիրը երբեք չվավերացվեց և փաստացիորեն փոխարինվեց Լոզանի 1923 թ. պայմանագրով, Արա Պապյանի և այլ իրավագետների վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ վիլսոնյան արբիտրաժային վճիռը՝ որպես առանձին միջազգային իրավական ակտ, պահպանում է իր իրավական ուժը: Միաժամանակ ՀՅՈՒՈՒԽ-ի զեկույցը նորարարական մոտեցում է առաջարկում տարածքային հարցի վերաբերյալ. այն դիտարկում է մի շարք տարբերակներ՝ եկեղեցական ու մշակութային սեփականության խորհրդանշական վերադարձից մինչև սահմանների իրավական կարգավիճակի, սահմանազատման և սահմանագծման հետ կապված հարաբերությունների կարգավորում՝ տարածքների ապառազմականացման և համատեղ

42 St'u Treaty of Peace with Turkey, signed at Sèvres, 10 August 1920 (Treaty of Sèvres), Articles 88-93: 230-րդ հոդվածով նախատեսվում էր հայ ժողովրդի զանգվածային սպանությունների համար պատասխանատու անձանց հանձնում Անտանտի պետություններին:

կառավարման ձևաչափով: Հարկ է ընդգծել, սակայն, որ վիլսոնյան արբիտրաժային վճռի շարունակվող իրավական ուժի մասին թեզը խիստ վիճելի է. Սևրի պայմանագիրը երբեք ուժի մեջ չմտավ, փաստացի փոխարինվեց Լոզանի պայմանագրով, և տարածքային ռեստիտուցիան, ի տարբերություն ռեպարացիայի այլ ձևերի, շոշափում է պայմանագրի վավերականության, չվավերացման, էֆեկտիվության, պետական պրակտիկայի, լուռ համաձայնության, ինչպես նաև անվտանգային ու քաղաքական իրացելիության խնդիրները: Ուստի վիլսոնյան վճռի փաստարկը պետք է ներկայացվի որպես վիճարկվող, և ոչ թե վերջնականապես հաստատված դիրքորոշում, իսկ չվավերացման հանգամանքը՝ որպես էական խոչընդոտ, և ոչ թե անցողիկ վերապահում: Սույն հոդվածն առաջարկում է, որ իրավագիտական տեսանկյունից տարածքային հարցի հիմնավորումը պետք է զարգանա ոչ թե որպես մաքսիմալիստական պահանջ, այլ որպես բանակցային «կլորացված» (rounded) դիրք՝ թողնելով քաղաքական լուծումների տարածքը:

Անհատական պահանջներ

Անհատական մակարդակում հնարավոր է առաջադրել ժառանգական գույքային, նյութական և ոչ նյութական վնասի փոխհատուցման պահանջներ: Այս պահանջները կարող են ներկայացվել ինչպես ազգային դատարաններում (չնայած պետական իմունիտետի սահմանափակումներին), այնպես էլ միջազգային մեխանիզմների միջոցով՝ ներառյալ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների մարմինները, ինչպես և Թուրքիայի ներքին դատարանները՝ հատկապես հաշվի առնելով 2008 թ. ընդունված ոչ մուսուլման համայնքների հիմնադրամների մասին օրենքի փոփոխությունները: Իհարկե, պետք է նաև հաշվի առնել, որ թվարկված միջոցառումները կապված են մի շարք դատավարական լուրջ խոչընդոտների հետ, որոնք պետք է առանձին վերլուծվեն՝ դիմողի դատավարական լեգիտիմությունը, սեփականության իրավունքի ու ժառանգական իրավահաջորդության ապացուցումը, օտարերկրյա դատարաններում պետական իմունիտետը, ներքին միջոցների սպառումը, վաղեմությունը, և, վերջապես, կայացված որոշումների իրացելիությունը:

Գործնական առաջարկներ ռեպարացիաների ռազմավարության վերաբերյալ

Ռազմավարական դատավարություն

Անհրաժեշտ է զարգացնել միջազգային համակարգված դատավարական ռազմավարություն, որն ընդգրկում է՝ ա) գործերի համակարգված ներկայացում տարբեր իրավական ատյաններում՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, ազգային դատարաններ Թուրքիայում և երրորդ պետություններում, բ) աստիճանական նախադեպերի ստեղծում՝ սկսելով գործնական դատավարության հաջողության ավելի բարձր հավանականություն ունեցող դեպքերից (օրինակ՝ եկեղեցական սեփա-

կանություն, անհատական գույքային պահանջներ), գ) ակադեմիական և իրավական աջակցության ապահովում՝ ակտիվ «amicus curiae»⁴³ մասնակցության ձևաչափով:

Միջազգային արբիտրաժ և քվազիդատարաններ

Քանի որ դասական միջազգային դատարանների իրավագործությունը սահմանափակված է պետությունների համաձայնության պահանջով, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այլ մեխանիզմներ՝ Մշտական արբիտրաժային պալատը, «ad hoc»⁴⁴ արբիտրաժային տրիբունալները, մարդու իրավունքների ՄԱԿ-ի մարմինները: Հատկապես հեռանկարային են դիտվում թեմատիկորեն ստեղծվող մեխանիզմները, ինչպիսին էր Հոլոքոստից բխող ակտիվների կարգավորման հատուկ ֆոնդերի համակարգը: Դե Զայասի առաջարկը ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների գերագույն հանձնակատարության գրասենյակում Հայոց ցեղասպանության գոհերի և նրանց ժառանգների համար հատուկ ֆոնդի ստեղծման մասին ձևավորում է կոնկրետ ինստիտուցիոնալ լուծման մոդել: Հարկ է, սակայն, յուրաքանչյուր մեխանիզմի համար նշել նրա իրավագործության նախապայմանը. Մշտական արբիտրաժային պալատը և «ad hoc» տրիբունալները գործում են միայն պետությունների համաձայնության դեպքում, ՄԱԿ-ի պայմանագրային մարմինները պահանջում են համապատասխան պայմանագրին Թուրքիայի մասնակցությունը և անհատական դիմումների ընդունելիության պայմանների բավարարում, իսկ հատուկ ֆոնդի ստեղծումը ենթադրում է քաղաքական որոշում: Ուստի այս մեխանիզմները չեն կարող ներկայացվել որպես անմիջապես հասանելի, և դրանց ակտիվացման ուղին պետք է առանձին հիմնավորվի:

Հայաստանի Հանրապետության դերակատարությունը

Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է ձևավորել իրավական հստակ պահանջների փաթեթ, որը կներկայացվի որպես պաշտոնական դիրքորոշում միջազգային հարթակներում: Կարևոր է հատկապես մշակել դիվանագիտական ճշգրիտ ռազմավարություն, որը կներդաշնակեցնի մաքսիմալիստական պահանջներն ընթացիկ քաղաքական իրողությունների հետ: Հաջող մոդելներ կարող են լինել Գերմանիայի՝ Հոլոքոստի համար ստանձնած ռեպարացիոն պարտավորությունները՝ ընդունված 1952 թ. Լյուքսեմբուրգի համաձայնագրով և առ այսօր պահպանվող, ինչպես նաև Բանգլադեշի 1971 թ. ցեղասպանության համար Պակիստանի հետ բանակցությունները (թեև դրանք չհանգեցին լուծման):

Սփյուռքի դերակատարությունը

Հայկական սփյուռքը կարող է էական դեր կատարել դատական գործերի նախա-

43 «Amicus curiae» նշանակում է «դատարանի կողմից ընդունվող երրորդ անձ, որը գործի կողմ չէ, բայց տրամադրում է օգտակար իրավական կարծիք կամ տեղեկություն»:

44 «Ad hoc» նշանակում է «հատուկ տվյալ դեպքի կամ խնդրի համար ստեղծված ժամանակավոր լուծում կամ մարմին»:

ձեռնման, քաղաքական լոբբիստական աշխատանքի, փաստերի ու ապացույցների հավաքագրման ուղղությամբ: Հատկապես կարևոր է ընտանեկան փաստաթղթերի, նոտարական ակտերի, ապահովագրական պոլիսների և բանկային փաստաթղթերի համակարգված հավաքագրումը, որոնք կազմում են առանձին գույքային պահանջների փաստագիտական հիմքը:

Գործնական և իրավական խոչընդոտներ

Չնայած վերոնշյալ իրավական հիմնավորումներին՝ ռեպարացիաների հարցը բախվում է մի շարք լուրջ խոչընդոտների:

Առաջին՝ պետությունների իմունիտետը, որը հաստատվել է Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի գործով, սահմանափակում է ազգային դատարանների իրավագործությունը մյուս պետությունների նկատմամբ, նույնիսկ «jus cogens» խախտումների դեպքում: Երկրորդ՝ միջազգային դատարանների, ի մասնավորի՝ Արդարադատության միջազգային դատարանի պարտադիր իրավագործության սահմանափակ բնույթը. Արդարադատության միջազգային դատարանը կարող է քննել հարցը միայն գործին առնչվող երկու պետությունների (ընդ որում՝ դրանցից մեկը Հայաստանն է) համաձայնության դեպքում, որը Թուրքիան, ակնհայտ է, չի տալու: Երրորդ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի «ratione temporis» իրավագործության սահմանափակումը. դատարանն իրավասու է գնահատել միայն 1954 թվականից (Թուրքիայի վավերացման տարին) կամ 1987 թվականից (անհատական դիմումների իրավագործության ընդունման տարին) հետո տեղի ունեցած դեպքերը, ինչը Հայոց ցեղասպանության դեպքում պահանջում է շարունակական խախտման ռազմավարության կիրառում: Չորրորդ՝ քաղաքական կամքի բացակայությունը. ռեպարացիաների հարցը մեծապես կախված է քաղաքական գործընթացներից, և ուժեղ իրավական փաստարկները հաճախ բավարար չեն առանց համապատասխան քաղաքական ճնշման:

Գիտական հիմնավորվածության ու մեթոդաբանական ամբողջության համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ ռեպարացիաների պահանջի դեմ առաջ քաշվող հիմնական հակափաստարկներին:

Առաջին՝ «pacta sunt servanda»⁴⁵ և Լոզանի պայմանագրի փաստարկը: Թուրքիան և որոշ հետազոտողներ պնդում են, որ 1923 թ. Լոզանի պայմանագիրը, որը կարգավորեց Թուրքիայի Հանրապետության սահմանները և ճշտեց փոքրամասնությունների կարգավիճակը, փակեց Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող բոլոր հարցերը: Սակայն Լոզանի պայմանագիրը չներառեց ռեպարացիաների հարցը հայերի համար, և Հայաստանի Հանրապետությունը այդ պայմանագրի կողմ չէր: Բացի այդ՝ «jus cogens» խախտումների հետևանքների հարցը չի կարող փակվել երկկողմ պայմանագրով՝ առանց գոհերի համաձայնության, ինչը բազմիցս հաստատվել է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի կողմից:

Երկրորդ՝ պետական իրավահաջորդության փաստարկը: Որոշ հետազոտողներ,

45 «Pacta sunt servanda» նշանակում է, որ պայմանագրերը պարտադիր են և պետք է կենսագործվեն բարեխղճորեն:

այդ թվում՝ Պուլատ Թաքարն ու Մաքսիմ Գաունը, պնդում են, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը 1923 թ. ստեղծվեց որպես նոր պետություն, որն Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը չէ: Այս փաստարկը, ինչպես արդեն ցույց է տրվել վերևում, հակասում է միջազգային իրավագիտության մեջ գերակշռող դիրքորոշմանը. Թուրքիան ճանաչվում է որպես Օսմանյան կայսրությանը «շարունակող պետություն»: Բացի այդ՝ Թուրքիայի Հանրապետությունն ակտիվորեն ընդունել է Օսմանյան կայսրության պարտավորությունները՝ արտաքին պարտքի մարման, պայմանագրային հարաբերությունների շարունակման ու ակտիվների յուրացման տեսանկյունից, ինչն անհամատեղելի է իրավահաջորդի կարգավիճակի ընտրովի մերժման հետ:

Երրորդ՝ տարածաշրջանային ապակայունացման փաստարկը: Որոշ քաղաքագետներ պնդում են, որ Հայոց ցեղասպանության ռեպարացիաների պահանջի առաջաշումը կարող է ապակայունացնել Հարավային Կովկասը կամ թուրք-հայկական հարաբերությունները: Այս փաստարկը, սակայն, քաղաքագիտական է և ոչ իրավագիտական. քաղաքական անհարմարությունը չի կարող հանդիսանալ իրավական պատասխանատվությունից խուսափելու հիմնավորում: Ընդհակառակը, ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը՝ Հոլոքոստի, ապարտեիդի, Ռուանդայի և Հարավային Աֆրիկայի օրինակները, չկարգավորված պատմական անարդարությունները երկարաժամկետ հեռանկարում առաջացնում են ավելի մեծ ռիսկեր, քան դրանց իրավական կարգավորումը:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջն ունի ընդհանրացված և բազմակողմանի միջազգային իրավական հիմքեր: Ցեղասպանության արգելքը՝ որպես «jus cogens» նորմ, պետության պատասխանատվության ընդհանուր սկզբունքները ՄԻԴՊ-ի շրջանակում և լիարժեք ռեպարացիայի պարտավորությունը՝ «Խոժովի գործարանի» (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործից մինչև ժամանակակից դատական պրակտիկա, ստեղծում են այն իրավական շրջանակը, որում կարող է ձևակերպվել նման պահանջը:

Հոդվածի ներդրումն առաջին հերթին այն է, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքները որակվում են միջազգային շարունակական իրավախախտում՝ ըստ ՄԻԴՊ-ի 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, ինչը կարող է հիմնավորել պահանջների որոշակի կատեգորիաներ՝ այն դեպքերում, երբ հնարավոր է հաստատել ներկայիս ապօրինի վարքագիծ և գործող առաջնային պարտավորություն, ու դրանով թուլացնել, թեև ոչ ամբողջապես հերքել, ժամանակային սահմանափակումների և միջժամանակային իրավունքի դասական հակափաստարկները: Լոիզիդուն ընդդեմ Թուրքիայի դոկտրինայի և Մեզրեի դեպքերի վերլուծության հիմքով հիմնավորվում է, որ բռնագրավված հայկական սեփականության շարունակվող ժխտումը, մշակութային ժառանգության ոչնչացման շարունակումը և տեղահանված համայնքների իրավունքների չվերականգնումը ակտիվ իրավախախտումներ են, որոնց համար Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես Օսմանյան կայսրությանը շարունակող պետություն,

կրում է ընթացիկ պատասխանատվություն: Միաժամանակ ակնհայտ է, որ իրավական ուժեղ հիմնավորումներն առանձին-առանձին չեն կարող ապահովել ռեպարացիաների իրացումը: Հիմնական խոչընդոտները ոչ այնքան իրավագիտական են, որքան քաղաքական ու ինստիտուցիոնալ. պետությունների իմունիտետը, միջազգային դատարանների սահմանափակ իրավագործությունը և քաղաքական կամքի պակասը շարունակում են սահմանափակել պրակտիկ հնարավորությունները: Դրանց հաղթահարման համար անհրաժեշտ է բազմակողմ ռազմավարություն, որը կներդաշնակեցնի դատավարական մոտեցումները, դիվանագիտական աշխատանքը և քաղաքական ճնշման մեխանիզմները:

Սույն հոդվածի ներդրումն այն է, որ ռեպարացիաների հարցը դասակարգվում է որպես ակտուալ իրավական պարտավորություն, որը բխում է միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից, և ոչ թե սոսկ որպես պատմական արդարության հարց: Այս մոտեցումը ոչ միայն հզորացնում է իրավական փաստարկման տեսական հիմքերը, այլև տրամադրում է կոնկրետ դատավարական և դիվանագիտական գործիքներ՝ տեսականորեն և գործնականորեն իրացնելու համար: Ամփոփելով՝ սույն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ շարունակական խախտման դոկտրինան կարող է իրավական շրջանակ ապահովել ռեպարացիոն պահանջների որոշակի կատեգորիաների համար, մինչդեռ դրանց լիարժեք իրացումը մնում է կախված ապացուցողական, դատավարական և քաղաքական մի շարք գործոններից: Հետագա հետազոտությունն ու դատավարական պրակտիկան պետք է հստակեցնեն այն պայմանները, որոնց դեպքում շարունակվող ապօրինի վարքագիծը և գործող առաջնային պարտավորությունը կարող են հաստատվել կոնկրետ պահանջների շրջանակում:

THE DOCTRINE OF CONTINUING VIOLATIONS AND THE INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF REPARATIONS FOR THE ARMENIAN GENOCIDE

*Sargis Aghasyan,
Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia*

SUMMARY

This article examines the international legal foundations for claims of reparations for the Armenian Genocide through the lens of the modern doctrine of state responsibility and the concept of continuing violations. The study seeks to determine whether developments in contemporary international law provide a legal basis for attributing responsibility to the Republic of Turkey and for deriving corresponding obligations of reparation, despite the historical character of the genocide and its consequences.

The article analyzes the prohibition of genocide as a *jus cogens* norm, the International Law Commission's 2001 Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful

Acts (ARSIWA), and the principal forms of reparation, namely restitution, compensation, and satisfaction. Particular attention is devoted to international judicial practice, including the Chorzów Factory, Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Loizidou v. Turkey, and other relevant cases that have shaped the doctrine of continuing violations.

The article argues that certain infringements of property, cultural, and community rights resulting from the Armenian Genocide may be characterized as continuing internationally wrongful acts where conduct contrary to international obligations persists in the present. At the same time, it addresses the principal legal obstacles facing such claims, including intertemporal law, questions of prescription and limitation, issues of state continuity and jurisdiction, as well as evidentiary challenges.

The article concludes that the doctrine of continuing violations may provide a legal framework for substantiating certain categories of reparations claims arising from the Armenian Genocide. Nevertheless, the practical implementation of such claims continues to face significant legal, procedural, and political challenges.

Keywords: Armenian Genocide, reparation, state responsibility, continuing violations, state continuity.

ДОКТРИНА ПРОДОЛЖАЮЩИХСЯ НАРУШЕНИЙ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВОВОЕ ОСНОВАНИЕ ДЛЯ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА ЗА ГЕНОЦИД АРМЯН

Տարկիս Աղասյան,

Փոնդ “Մուզէյ-ինստիտուտ Դեռոցիտա ղրմյան,” Արմենյա

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье рассматриваются международно-правовые основания требований о репарациях за Геноцид армян через призму современной доктрины ответственности государств и концепции длящихся нарушений. Цель исследования заключается в определении того, позволяют ли современные тенденции развития международного права обосновать ответственность Турецкой Республики и вытекающие из неё обязательства по возмещению ущерба, несмотря на исторический характер геноцида и его последствий.

В статье анализируются запрет геноцида как норма *jus cogens*, Проект статей Комиссии международного права ООН 2001 года об ответственности государств за международно-противоправные деяния (ARSIWA), а также основные формы репарации — реституция, компенсация и сатисфакция. Особое внимание уделяется международной судебной практике, включая дела Фабрика в Хожуве (Chorzów

Factory), Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории, Лоизиду против Турции и другие решения, имеющие важное значение для толкования доктрины длящихся нарушений.

Обосновывается, что отдельные нарушения имущественных, культурных и коллективных прав, возникшие вследствие Геноцида армян, могут рассматриваться как длящиеся международно-противоправные деяния в тех случаях, когда поведение, противоречащее международным обязательствам, продолжается и в настоящее время. Одновременно рассматриваются основные правовые препятствия для подобных требований, включая принцип межвременного права, вопросы давности, проблемы государственной преемственности и юрисдикции, а также сложности доказывания.

В заключение делается вывод, что доктрина длящихся нарушений может служить правовой основой для обоснования отдельных категорий требований о репарациях, вытекающих из Геноцида армян. Вместе с тем практическая реализация подобных требований по-прежнему сталкивается с существенными правовыми, процессуальными и политическими трудностями.

Ключевые слова: Геноцид армян, репарации, ответственность государств, длящиеся нарушения, государственная непрерывность.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Սարգիս Աղասյան, իրավաբան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության իրավական ուսումնասիրությունների բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության իրավական ասպեկտները, ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և պատժման իրավական մեխանիզմներ, անցումային արդարադատություն, պատմական արդարության և հատուցման հիմնախնդիրներ:

Էլ. փոստի հասցեն՝ s.aghasyan@yahoo.com

Sargis Aghasyan, lawyer, Junior Researcher at the Department of Legal Studies of the Armenian Genocide, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research interests: legal aspects of the Armenian Genocide, international legal mechanisms for the prevention and punishment of the crime of genocide, transitional justice, issues of historical justice and reparations.

E-mail: s.aghasyan@yahoo.com

Саркис Агасян, юрист, младший научный сотрудник отдела правовых исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Сфера научных интересов: правовые аспекты Геноцида армян, международно-правовые механизмы предупреждения и наказания преступления геноцида, переходное правосудие, проблемы восстановления исторической справедливости и возмещения ущерба.

Электронная почта: s.aghasyan@yahoo.com

ԷԹԻԿԱՅԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Հեղինակների համար

- Հոդվածը պետք է ներկայացնել «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրություն՝ հեղինակի և բոլոր համահեղինակների(երեւ գրված է համահեղինակությամբ) մասին տեղեկատվությամբ:
- Հոդվածը պետք է լինի բացառապես հեղինակի/համահեղինակների կողմից կատարված ուսումնասիրություն. խստիվ արգելվում է գրագողությունը:
- Հոդվածը չպետք է նախկինում նույնությամբ տպագրված լինի որևէ լեզվով՝ բացառությամբ առանձին դեպքերի՝ խմբագրի համաձայնությամբ:
- Հոդվածը չպետք է միաժամանակ հանձնված լինի տպագրության կամ դիտարկման մեկ այլ տեղում:
- Հոդվածը պետք է բարեխղճորեն շարադրված լինի՝ պահպանելով «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» սահմանած կանոնները:
- Հոդվածի շրջանակում կատարված ուսումնասիրությունը պետք է հիմնված լինի ստույգ տվյալների վրա:
- Հոդվածը պետք է ունենա գիտական նորույթ և արդիականություն:
- Հոդվածում (հղման տեսքով) թույլատրելի է երախտագիտություն հայտնել ուսումնասիրությանը որևէ կերպ աջակցած անձանց:
- Հեղինակը պարտավոր է համագործակցել խմբագրակազմի հետ, կատարել անհրաժեշտ փոփոխությունները, հավելումները կամ կրճատումները, ինչպես նաև շտկել սխալները:
- Հեղինակն իրավունք չունի վիճարկելու խմբագրության՝ հոդվածը չտպագրելու որոշումը կամ գրախոսության բացասական կարծիքը՝ առանց հիմնարար փաստարկների:

Գրախոսների համար

«Ցեղասպանագիտական հանդեսին» ներկայացված հոդվածները գրախոսվում են առվազն մեկ գրախոսի կողմից: Գրախոսությունը կազմակերպվում է երկկողմանի գաղտնիության սկզբունքով: Գրախոսությունների արդյունքի հիման վրա խմբագրությունը որոշում է կայացնում նյութը հրատարակելու կամ մերժելու վերաբերյալ:

Գրախոսը պետք է՝

- նյութը գրախոսի՝ անկախ անձնական հետաքրքրություններից ու շահերից՝ դրսևորելով բացառապես գիտական անաչառ մոտեցում,
- լրացնի գրախոսման համար նրան ուղարկված ձևաթուղթը հնարավորինս սեղմ ժամկետներում,
- շահերի բախման առկայության դեպքում այդ մասին տեղեկացնել խմբագրությանը:

Գրախոսված ձևաթուղթը պահվում է «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» արխիվում, չի տրամադրվում որևէ մեկին՝ այդ թվում՝ հեղինակին, և այն հրապարակման ենթակա չէ: Գրախոսման արդյունքների, առաջարկների ու դիտարկումների մասին հեղինակին տեղեկացվում է տրամադրված էլ. փոստի միջոցով:

Խմբագրակազմի համար

Խմբագրակազմը պարտավորվում է՝

- կազմակերպել «Ցեղասպանագիտական հանդեսին» ներկայացված հոդվածների պատշաճ գրախոսությունը,
- հոդվածը «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրություն հանձնելուց հետո՝ երկու ամսվա ընթացքում, հեղինակին տեղեկացնել խմբագրական խորհրդի որոշման վերաբերյալ,
- հետևել պարբերականի հրատարակչական էթիկետին և երաշխավորել հրատարակվող աշխատանքների գիտական բարձր մակարդակը,
- չհրապարակել հեղինակի և գրախոսի անձնական տվյալները և չտրամադրել դրանք երկու կողմերին:

Խմբագրությունն իրավունք ունի մերժելու հոդվածի տպագրությունը, եթե այն չի համապատասխանում խմբագրության կողմից սահմանված պահանջներին:

Խմբագրությունը նյութերի տպագրության կամ մերժման որոշումը կայացնում է՝ հիմնվելով գրախոսների կատարած առաջարկների ու դիտարկումների վրա՝ հանդեսի տեխնիկական պահանջներին բավարարելու դեպքում:

Գրախոսման փուլի ավարտից և հեղինակի կողմից կատարված շտկումներից հետո հոդվածները խմբագրվում են «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրական մոտեցումներին համաձայն:

Հեղինակային իրավունք

Հրատարակված նյութերի հեղինակային իրավունքը (©) պատկանում է «Ցեղասպանագիտական հանդեսին»: Տպագրելու վերաբերյալ դրական որոշում ստանալուց հետո հեղինակը պարտավորվում է լրացնել և ստորագրել հեղինակային իրավունքի փոխանցման վերաբերյալ ձևաթուղթը:

Հեղինակային իրավունքով պաշտպանված նյութեր

Հեղինակի պատասխանատվությունն է հեղինակային իրավունքով պաշտպանված ցանկացած նյութի (լուսանկար, տեքստ, պատկեր, աղյուսակ, դիագրամ և այլն) տպագրության կամ վերատպության համար գրավոր թույլտվություն ստանալը (ում պատկանում է հեղինակային իրավունքը): Դրանք պետք է տրամադրվեն «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրությանը (տպագրելու վերաբերյալ դրական որոշում ստանալուց հետո): Հեղինակային իրավունքով պաշտպանված նյութերի համար ձևաթուղթը կտրամադրվի խմբագրության կողմից:

ՑՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻՆ

Ցեղասպանագիտական հանդեսում հրատարակման համար կարող են ներկայացվել գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ, ինչպես նաև, առանձին դեպքերում խմբագրության որոշմամբ, մշակված անտիպ հուշագրություններ:

Ցեղասպանագիտական հանդեսում հրատարակման ներկայացվող հոդվածները լինելու են հիմնականում հայերենով (արևելահայերեն, արևմտահայերեն), իսկ առանձին դեպքերում՝ խմբագրության համաձայնությամբ՝ նաև օտար լեզուներով:

Ներկայացվող հոդվածները նախ դիտարկվում և հավանության են արժանանում խմբագրակազմի կողմից, ապա՝ թեմատիկ, որակական և տեխնիկական պահանջների

բավարարման դեպքում միայն՝ ուղարկվում գրախոսության:

Ցեղասպանագիտական հանդեսին ներկայացված հոդվածները գրախոսվում են առնվազն մեկ գրախոսի կողմից, գործընթացը կազմակերպվում է երկկողմանի գաղտնիության սկզբունքով: Գրախոսությունների արդյունքների հիման վրա խմբագրությունը որոշում է կայացնում նյութը հրատարակելու կամ մերժելու վերաբերյալ: Խմբագրությունն իրավունք ունի անմիջապես մերժել ներկայացված նյութը՝ Ցեղասպանագիտական հանդեսի տեխնիկական և գիտական պահանջներին չբավարարելու դեպքում:

Ցեղասպանագիտական հանդեսում հոդվածների տպագրությունը կատարվում է անվճար հիմունքով:

ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Ծավալը՝ մինչև 30 էջ (ավելի մեծ ծավալի դեպքում՝ խմբագրության որոշմամբ):
2. Հայերեն տեքստը կազմել «Sylfaen» տառատեսակով, լատինատառ և սլավոնատառ տեքստերը՝ «Times New Roman» տառատեսակով, 12 տառաչափով, իսկ հղումները՝ 10 տառաչափով:
3. Առաջին էջում գրել հոդվածի հեղինակ(ներ)ի անունը, հայրանվան սկզբնատառը, ազգանունը, գիտական աստիճանը:
4. Հոդվածի վերնագիրը գրել ՄԵԾԱՏԱՌ-ԵՐՈՎ, թավատառ, հավասարեցնել կենտրոնում:
5. Հաջորդ տողում գրել «Բանալի բառեր — » արտահայտությունը և կցել նվազագույնը 5 հանգուցային բառ կամ արտահայտություն՝ 10 տառաչափով:
6. Հոդվածի բնագրի լեզվով գրել կարճ ներածական հատված (Abstract)՝ 150-200 բառ:
7. Անհրաժեշտության պարագայում բուն տեքստից անմիջապես հետո հասցեագրել երախտագիտություն անհատներին և/կամ կազմակերպություններին (acknowledgment):
8. Հոդվածի բուն տեքստից հետո (եթե կա երախտագիտության խոսք, ապա դրանից հետո) գրել նախ անգլերեն, ապա՝ ռուսերեն ամփոփումը: Անգլերեն հոդվածի դեպքում գրել նախ հայերեն, ապա՝ ռուսերեն ամփոփում, իսկ ռուսերեն հոդվածի դեպքում՝ նախ հայերեն, ապա՝ անգլերեն ամփոփում:
Յուրաքանչյուր լեզվով ամփոփման վերնագրից հետո կցել համապատասխան լեզվով բանալի բառեր (բանալի բառերը բոլոր լեզուներով տրվող ամփոփումներում պետք է լինեն նույնը):
9. Ամփոփումներից հետո ներկայացնել ոչ լատինատառ գրականության ցանկն այբբենական կարգով՝ նշելով նյութի վերնագիրը բնագրով, իսկ [] փակագծերում տալ համարժեք անգլերեն թարգմանությունը: Հղման այլ մանրամասները (հեղինակի անուն, ազգանուն, հրատարակչության անունը, վայրը, ամսագրի վերնագիրը և այլն) տալ լատինատառ՝ ներկայացված տառադարձմամբ, օրինակ՝

Marut'yan, Harut'yun. *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* [Iconography of Armenian Identity. Vol. 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement]. Yerevan: Gitut'yun, 2009;

Սուրիական տարեցոյց [Syrian Almanach]. Cairo: Zareh Pe'rpe'rean, 1924;

Ցավի, հիշողության և պայքարի կրթողներ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված կրթողներ [Memorials of Sorrow, Remembrance and Struggle]. Yerevan: Ministry of Diaspora, 2010;

Sahakyan, Vera. «Հատուկ կազմակերպության (Թեշքիլաթը Մախսուսե) ձևավորման նախադրյալները», *Հայոց ցեղասպանություն – 100. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու* [“Prerequisites of the Formation of Special Organization (Teşkilât-ı

Mahsusa)” in Armenian Genocide -100. Collection of Papers of the International Conference]. Yerevan: Gitut’yun, 2016, 198-212.

Marutyan, Harutyun. «Ինքնության «ամրացման» երկու հնարաւորութիւններ Հայաստան-Սփիւք յարաբերութիւնների համատեքստում», *Սփիւք եւ ինքնութիւն* (խմբ.՝ Շահան Գանտահարեան) [“Two ‘possibilities’ of strengthening Identity in the Context of Armenia-Diaspora Relations,” in Diaspora and Identity (ed. Shahan Kandaharian)]. Antelias-Lebanon: Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2018, 219-233.

Margaryan, Narine. «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915-1918 թթ.)» [Turkification of Armenian Children in the Ottoman Empire’s State Orphanages (1915-1918)]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 4 no. 1 (2016): 25-43;

Antonyan, Aram. «Տօքս. Ալթունյան» [Dr. Alt’unyan]. *Veratsnund* (Paris), 27 May, 1919, no. 12.

10. Ներկայացնել նաև հեղինակի մասին տվյալներ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն լեզուներով՝ գրել նաև պաշտոնը և աշխատավայրը, ուսումնասիրությունների ոլորտը, էլ. փոստի հասցեն:

ՀՂՈՒՄՆԵՐ

11. Ցեղասպանագիտական հանդեսի հղումները ձևավորել համաձայն *The Chicago Manual of Style Online 17th Edition*-ի:

Հղումները պետք է համարակալվեն սկզբից մինչև վերջ: Անկախ լեզվից յուրաքանչյուր աղբյուր, եթե շարունակաբար հղվում է մեկից ավելի անգամ, ապա սկսած երկրորդ հղումից պետք է օգտագործվի՝

Նույն տեղում: (եթե էջը նույնն է)

Նույն տեղում, ...: (եթե էջը փոխվում է)

Ա. Գրքեր (մենագրություններ կամ համահեղինակությամբ աշխատություններ)

1) Հղումները պետք է պարունակեն հրատարակության ամբողջական տվյալները. հեղինակի անունը (ամբողջությամբ), հեղինակի ազգանունը, վերնագիրը, հրատարակության քաղաք(ներ)ը, հրատարակիչը, տարեթիվը: Բոլոր գրքերի վերնագրերը գրել շեղատառ:

Անգլերեն վերնագրերի բոլոր բառերը (բացառությամբ նախդիրների, հոդերի կամ շաղկապների) գրել մեծատառ: Օր.՝

1. Սարգիս Թորոսյան, *Դարդանելից մինչև Պաղեստին* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2013), 55:

2. Валерий Тунян, *Россия и Армянский вопрос* (Ереван: Музей-институт Геноцида армян, 1998), 55.

3. Vahagn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence - Oxford: Berghahn Books, 1995), 55.

2) Եթե նույն հոդվածում գիրքը հղվում է մեկից ավելի անգամ, ապա սկսած երկրորդ հղումից և անկախ լեզվից պետք է նշվի կրճատ տարբերակը՝ հեղինակի ազգանունը, գրքի շեղատառ վերնագիրը (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ վերնագրի առաջին մի

քանի բառը (երկար վերնագրի դեպքում): Օր.՝

Թորոսյան, *Դարդանելից մինչև Պաղեստին*, 55:

Тунян, *Россия и Армянский вопрос*, 55.

Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 55.

4) Մեկից ավելի հեղինակների դեպքում, գրել առաջին երկու հեղինակների անունները և ազգանուններն ամբողջությամբ, ապա՝ «և ուրիշներ», “и др.”, “et. al.”, որից հետո շարունակել վերը նշված սկզբունքներով:

Բ. Թարգմանված գրքեր

Հղումները պետք է պարունակեն հրատարակության ամբողջական տվյալները. հեղինակի անունը, ազգանունը, գրքի վերնագիրը, թարգմանողի ամբողջական անունը և ազգանունը, հրատարակության քաղաք(ներ)ը, հրատարակիչը, տարեթիվը: Գրքի վերնագիրը պետք է գրել շեղատառ:

1. Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

Բազմակի ոչ շարունակական հղման դեպքում պետք է գրել հեղինակի ազգանունը և գրքի վերնագիրը ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ ձևով (երկար վերնագրերի դեպքում), շեղատառ, էջը: Օր.՝

1. Lahiri, *In Other Words*, 184.

Գ. Թվային գրքերի (ebook)

Թվային գրքերի օգտագործման դեպքում գրել գրքի տվյալները վերոնշյալ սկզբունքներով, ավելացնել գրքի URL կամ շտեմարանի անունը: Եթե գրքի էջերը առկա չեն, ապա պետք է նշել բաժնի կամ գլխի համարը և դիտման ժամանակը: Օր.՝

1. Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>, դիտվել է 17.07.2019:

2. Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>, դիտվել է 17.07.2019:

3. Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92, ProQuest Ebrary.

4. Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

Բազմակի ոչ շարունակական հղումների դեպքում պետք է գրել հեղինակի ազգանունը և գրքի վերնագիրը ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ ձևով (երկար վերնագրերի դեպքում) շեղատառ, էջը կամ բաժնի կամ գլխի համարը: Օր.՝

1. Melville, *Moby-Dick*, 722–723.

2. Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

3. Borel, *Fact-Checking*, 104–105.

4. Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

Դ. Ժողովածուներ

1) Ժողովածուները պետք է հղվեն՝ նշելով հեղինակի անունը, ազգանունը ամբողջական,

հողվածի կամ գլխի վերնագիրը չակերտների մեջ, ամբողջ ժողովածուի վերնագիրը, խմբագիր(ներ)ը կամ կազմող(ներ)ը, հրատարակության քաղաք(ներ)ը, հրատարակիչը, տարեթիվը: Օր.՝

1. Vahakn Dadrian, “Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide,” in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. Richard G. Hovannisian (New York: St. Martin’s Press, 1992), 280.
2. Վերթինե Սվազյան, «Հայոց ցեղասպանությունը ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների», *Հայոց Մեծ եղեռն 90*, հոդվածների ժողովածու (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005), 471:
3. Сурен Манукян, “Наказание за верность.” От Эрзурумского конгресса до Сарыкамышского сражения,” *Первая мировая война: взгляд спустя столетие: доклады и выступления участников V Международной научно-практической конференции* (М.: Изд-во МНЭПУ, 2016), 648.

2) Բազմակի ոչ շարունակական հղումներների դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, հողվածի կամ գլխի վերնագիրը ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ ձևով (երկար վերնագրերի դեպքում) չակերտների մեջ, էջը: Օր.՝

1. Dadrian, “*Ottoman Archives*,” 471.
2. Սվազյան, «*Հայոց ցեղասպանությունը*», 471:
3. Манукян, “*Наказание за верность*,” 648.

Ե. Հոդվածներ

1) Հոդվածներ հղելիս նշել հեղինակի ամբողջական անունը, ազգանունը, հողվածի վերնագիրը չակերտների մեջ, իսկ հանդեսի անվանումը շեղատառ: Առկայության դեպքում ավելացնել գրքի URL կամ շտեմարանի անունը, նաև `DOI-ն (Digital Object Identifier): Օր.՝

1. Rouben P. Adalian, “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire,” *Journal of Genocide Research* 3, no. 1 (2001): 35.
- Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, “Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality,” *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>
3. Peter LaSalle, “Conundrum: A Story about Reading,” *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.
4. Շուշան Խաչատրյան, «Ջիհադը և Հայոց ցեղասպանությունը. հրովարտականեր, հրահանգներ ու կոչեր», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 6, թիվ 2 (2014), 40:

Բազմակի ոչ շարունակական հղումների դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, հողվածի ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ (երկար վերնագրերի դեպքում) վերնագիրը չակերտների մեջ, էջը: Օր.՝

1. Adalian, “Comparative Policy and Differential Practice,” 35.
2. Keng, Lin, and Orazem, “Expanding College Access,” 23.
6. Խաչատրյան, «Ջիհադը և Հայոց ցեղասպանությունը», 40:

Զ. Համահեղինակությամբ հոդվածներ

Երեքից ավել համահեղինակ ունեցող հոդվածներում նշել առաջին հեղինակի անունը և ազգանունը ամբողջությամբ, ապա՝ «և ուրիշներ», “и др.”, “et. al.”, որից հետո շարունակել վերը նշված սկզբունքներով:

Է. Մամուլ

Մամուլի հոդվածներ հղելիս պետք է նշել հեղինակի ամբողջական անունը, ազգանունը, հոդվածի վերնագիրը չակերտների մեջ, իսկ հանդեսի անվանումը շեղատառ: Նշել նաև հանդեսի տպագրության վայրը: Օր.՝

1. Գալստյան Սուսանա, «Երվանդ Օտյանը և ազգային տոնը», *Ազգ օրաթերթ* (Երևան), 24 ապրիլի 2010, 13:
2. Rebecca Mead, “The Prophet of Dystopia,” *New Yorker*, April 17, 2017, 43.
3. Farhad Manjoo, “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera,” *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.
4. Խմբագրական, *Ազատամարտ* օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 31 հոկտեմբեր/13 նոյեմբեր 1914, 1:

Բազմակի ոչ շարունակական հղումների դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, հոդվածի ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ (երկար վերնագրերի դեպքում) վերնագիրը չակերտների մեջ, էջը: Օր.՝

1. Գալստյան, «Երվանդ Օտյանը», 13:
2. Mead, “The Prophet of Dystopia,” 43.
3. Manjoo, “Snap.”
4. Խմբագրական, 1:

Ը. Թեգեր և ատենախոսություններ

Թեգերը և ատենախոսությունները հղելիս պետք է նշել հեղինակի անունը և ազգանունը ամբողջությամբ, թեգի կամ ատենախոսության վերնագիրը չակերտների մեջ, պաշտպանության վայրը, տարեթիվը, էջը: Օր.՝

1. Cynthia Lillian Rutz, “King Lear and Its Folktale Analogues” (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99–100.
2. Նարեկ Պողոսյան, «Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը Ռաֆայել Լեմկինի կողմից» (ատեն., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2017), 77:

Բազմակի ոչ շարունակական հղման դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, թեգի կամ ատենախոսության վերնագիրը՝ ամբողջությամբ կամ կրճատ, շեղատառ, չակերտների մեջ, պաշտպանության վայրը և տարեթիվը, էջը:

1. Rutz, “King Lear,” 158.
2. Պողոսյան, «Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը», 77:

Թ. Համացանց

Համացանցային նյութերը հղելիս՝ գրել հեղինակի անունը և ազգանունը ամբողջությամբ (եթե նշված է), նյութի վերնագիրը (եթե նշված է), ապա՝ համացանցային հասցեն և նյութից օգտվելու ամսաթիվը: Օր.՝

1. “The Ten Stages of Genocide by Dr. Gregory Stanton,” <http://www.genocidewatch.org/genocide/tenstagesofgenocide.html>, դիտվել է 17.07.2019:

2. Նարինե Մարգարյան, «Օսմանյան Կայսրության Պետական Որբանոցներում Կիրառվող Թրքացման Մեթոդները», <http://www.genocide-museum.am/arm/05.02.2019-MargaryanNarine.php>, դիտվել է 17.07.2019:

3. Katie Bouman, “How to Take a Picture of a Black Hole,” filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like, դիտվել է 17.07.2019:

Բազմակի ոչ շարունակական հղման դեպքում պետք նշել հեղինակի ազգանունը և/կամ նյութի վերնագիրը(երկար վերնագրերի դեպքում՝ կրճատ): Օր.՝

1. “The Ten Stages of Genocide by Dr. Gregory Stanton.”

2. Մարգարյան, «Օսմանյան Կայսրության»:

3. Bouman, “Black Hole.”

12. Անձնական հաղորդակցություններ

Անձնական հաղորդակցությունները, ներառյալ էլեկտրոնային և տեքստային նամակները (messages), ինչպես նաև սոցիալական ցանցերի միջոցով ուղարկվող հաղորդագրությունները հղելիս, պետք է նշել հետևյալ կերպ.

1. Պետրոս Տեր-Մաթոսյան, Ֆեյսբուքյան նամակ հեղինակին, 1 օգոստոսի 2017 թ.:

2. Պետրոս Տեր-Մաթոսյան, Էլեկտրոնային նամակ հեղինակին, 15 մարտի 2017 թ.:

13. Ամսաթվերի գրելաձև

1. Խոսքին քերականորեն չկապվող ամսաթվերում նախադաս թվանշանը գրել առանց չակերտի և առանց հոդի, իսկ ամսանունը՝ սեռական հոլովաձևով: Պահպանել ամսաթիվ-ամսանուն-տարեթիվ հերթականությունը: Ամսանունը գրել փոքրատառ: Այսպես՝ 15 մայիսի 2018 թ. կամ 15.05.2019:

Թույլատրելի է նաև ամսանվան ուղիղ ձևով գրությունը: Օրինակ՝ 15 մայիս 2018 թ.: Շարադասության փոփոխության դեպքում ամսանունը կարող է գրվել նաև սկզբում: Օրինակ՝ մայիսի 15 2018 թ.:

1. Ամիս-ամսաթիվը և տարեթիվն իրարից ստորակետով չանջատել: Օրինակ՝ 3 հունվարի 2019 թ. կամ 2019 թ. փետրվարի 1:

2. Միայն թվերով գրվող ամիս-ամսաթվերում գործածել միջակետ: Օրինակ՝ 25.01.2019:

3. «Թվական» բառի համառոտագրությունը՝ «թ.»-ն, գրել թվանշանից առանձին՝ թողնելով բացատ: Օրինակ՝ 31 հունվարի 2019 թ.: Միայն թվերով գրվող ամիս-ամսաթվերից հետո «թ.»-ն չգրել՝ համարելով ավելորդ:

14. Տառադարձություն

Հայերեն

Ա ա - A a
 Բ բ - B b
 Գ գ - G g
 Դ դ - D d
 Ե ե - E e
 Չ զ - Z z
 Է է - E' e'
 Ը ը - Ë ë
 Թ թ - T' t'
 Ժ ժ - Zh zh
 Ի ի - I i
 Լ լ - L l
 Խ ք - Kh kh
 Ծ ծ - Ts ts
 Կ կ - K k
 Հ հ - H h
 Ձ ձ - Dz dz
 Դ դ - Gh gh
 Ճ ճ - Ch ch
 Մ մ - M m
 Յ յ - Y y
 Ն ն - N n
 Շ շ - Sh sh
 Ո ո - Vo vo (բառամիջում գրել օ ձևով)
 Չ չ - Ch' ch'
 Պ պ - P p
 Զ շ - J j
 Ռ ռ - R' r'
 Ս ս - S s
 Վ վ - V v
 Տ տ - T t
 Բ բ - R r
 Յ գ - Ts' ts'
 Ու ու - U u
 Փ փ - P'p'
 Ք կ - Q q
 Եվ է Ev ev
 Օ օ - O' o'
 Ֆ ֆ - F f

Ռուսերեն

А а - A a
 Б б - B b
 В в - V v
 Г г - G g
 Д д - D d
 Е е - E e
 Ё ё - Io io
 Ж ж - Zh zh
 З з - Z z
 И и - I i
 Й й - İ ï
 К к - K k
 Л л - L l
 М м - M m
 Н н - N n
 О о - O o
 П п - P p
 Р р - R r
 С с - S s
 Т т - T t
 У у - U u
 Ф ф - F f
 Х х - Kh kh
 Ц ц - Ts ts
 Ч ч - Ch ch
 Ш ш - Sh sh
 Щ щ - Shch shch
 Ъ ъ - “
 Ы ы - Y y
 Ь ь - ‘
 Э э - E' e'
 Ю ю - Iu iu
 Я я - Ia ia

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ, թուղթ՝ օֆսեթ,
տպաքանակը՝ 100:

Համակարգչային ձևավորումը՝ Բրիստինե Վարդանյանի

Տպագրությունը՝